

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

С. В. Д'ячков

ІНТЕРНЕТ
ПІДТРИМКА

В СЕСВІТНЯ 7 ІСТОРІЯ

КЛАС

1176

АНТІОХІЯ

Алепп

БАМАСК

УДК [94(100)“05”:37.016](075)
ББК 63.3(0)4я721
Д93

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 20.07.2015 р. № 777)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Рецензенти

С. І. Посохов, декан історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, доктор історичних наук, професор;
М. І. Реформат, методист Науково-методичного педагогічного центру Департаменту освіти Харківської міської ради

Д’ячков С. В.

Д93 Всесвітня історія : підруч. для 7 класу загальноосвіт. навч. закладів / С. В. Д’ячков. — Х. : Вид-во «Ранок», 2015. — 224 с. : іл.
ISBN 978-617-09-2483-4.

Підручник містить обов’язковий обсяг навчального матеріалу, усі необхідні теоретичні відомості й поняття. До методичного апарату входять фрагменти історичних джерел та запитання до них, додаткова інформація, а також різнорівневі завдання та запитання на осмислення й закріплення вивченого матеріалу. Схеми та ілюстрації підручника допоможуть краще засвоїти основні факти й поняття курсу.

Електронні додатки: цікава інформація до параграфів, тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання розміщені на сайті <http://interactive.ranok.com.ua>.

Призначено для учнів 7 класів загальноосвітніх навчальних закладів.

УДК [94(100)“05”:37.016](075)
ББК 63.3(0)4я721

Інтернет-підтримка
Для користування
електронними додатками
до підручника увійдіть на сайт
<http://interactive.ranok.com.ua>

Служба технічної підтримки:
тел. (098) 037-54-68
(понеділок–п’ятниця з 9.00 до 18.00)
E-mail: interactive@ranok.com.ua

ISBN 978-617-09-2483-4

© Д’ячков С. В., 2015
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2015

www.e-ranok.com.ua

Любі друзі!

Підручник, який ви тримаєте в руках, допоможе вам засвоїти складний, але дуже цікавий період всесвітньої історії — історію Середніх віків, яка приваблює бурхливими подіями та яскравими історичними характерами. Сьогодні ми можемо стверджувати, що Середні віки дійсно посідають «серединне» місце в історії людської цивілізації. Саме в цю епоху нинішня Європа стала Європою, а Азія — Азією. Тоді ж виникають і починають розвиватися європейські держави — Франція, Англія, Іспанія, Данія, Чехія та інші. Більшість європейських міст, які існують у наш час, з'явилися в Середні віки. Таким чином, політична карта сучасної Європи почала формуватися саме в цю історичну епоху. Сподіваємося, що наша навчальна книга допоможе вам зрозуміти історію Середньовіччя та захопитися її цікавими й загадковими подіями, мудрими правителями, величними замками та геніальними витворами мистецтва.

Підручник, який ви тримаєте в руках, має звичну для вас структуру. Він містить шість *розділів*. Кожний розділ починається зі вступу, у якому розкрито особливості й значення присвячених йому подій, а також коротко знайомить із важливими датами відповідного періоду, які вказані на «лінії часу». Розділи складаються з *параграфів*. У свою чергу, параграфи поділено на *пункти*, назви яких пояснюють, про що йдеться в цій частині теми. Особливу увагу варто звернути на вступ до кожного параграфа , який підготує вас до сприйняття навчального матеріалу.

У тексті параграфів усі найважливіші імена, терміни й дати, які треба запам'ятати, виділено *курсивом* або **напівжирним шрифтом**. Основні положення параграфів позначено червоним кольором. До імен згаданих у підручнику правителів (князів, царів, королів, імператорів, ханів, римських пап тощо) у дужках подано дати правління, для інших видатних особистостей Середньовіччя вказано роки життя. Наприкінці параграфів розміщені *запитання й завдання* ,

які дадуть вам змогу перевірити набуті знання. Деякі з них позначені зірочкою (*). Це найбільш цікаві та складні завдання, розв'язання яких потребує осмислення й аналізу змісту опрацьованого матеріалу.

Окрім звичних для вас параграфів до підручника входять *практичні заняття*. Вони передбачають роботу в класі (самостійну, у парах або групах) із різними видами історичних джерел і навчальних текстів під керівництвом учителя.

Кожний параграф містить *ілюстрації*, які допоможуть вам краще сприйняти інформацію, наведену в підручнику. Звертайте увагу на підписи до рисунків, щоб зрозуміти, що саме вони ілюструють. До деяких із них подано запитання або завдання (?), які стосуються змісту зображеного.

У тексті підручника ви знайдете рубрики, що містять уривки з писемних джерел, дані археологічних розкопок, цікавий додатковий матеріал. Вони позначені спеціальними символами:

Рядками документа

Літопис розповідає

Очима сучасників

Для допитливих

Археологічний факт

Людина в Середньовіччі

На полях сторінок підручника ви зустрінете такі позначки **i**. Це означає, що за допомогою мережі Інтернет ви можете здійснити інформаційний пошук на сайті <http://interactive.ranok.com.ua>. Ви легко знайдете потрібну статтю, адже весь матеріал на сайті об'єднано за розділами та параграфами, так само, як і в підручнику. Ця рубрика запрошує до себе допитливих учнів, які прагнуть дізнатися більше про події, що вивчаються, а також перевірити себе та спробувати знайти відповіді на цікаві запитання. Узагальнити свої знання вам допоможуть тестові завдання до розділів, які також розміщені на сайті.

Бажаємо успіхів!

§ 1. Цивілізаційна спадщина Стародавнього світу

◆ Сторінками підручника в шостому класі ми подолали тривалий і складний шлях від появи на Землі перших людей до падіння Західної Римської імперії. Тож пригадаємо найважливіші зміни, що відбулися в житті людства за цей час, та спробуємо оцінити основні досягнення давніх народів.

1 Від дикості до цивілізації.

Більша частина історії людства припадає на часи первісного ладу. Щонайменше два мільйони років знадобилося для того, щоб мавпоподібних істот змінили люди сучасного вигляду. У міру того як людина ставала більш розумною та вмілою, вдосконалювалися й колективи, які об'єднували людей. Людські стада первісних збирачів і мисливців із часом поступилися місцем родовим общинам, а ті, у свою чергу, — сусідським общинам хліборобів і скотарів.

Важкою працею люди змінювали навколишнє середовище. Перші цивілізації відрізнялися одна від одної, адже людям доводилося пристосовуватися до різних природних умов. Однак історія виникнення цивілізації знає і багато спільних характеристик, що властиві всім народам. Це дозволяє виділити *основні ознаки цивілізації*, які відрізняють її від первісності.

2 Успіхи в господарстві.

Із виникненням перших цивілізацій у господарському житті відбулися величезні зміни. Багато в чому це пояснюється постійним удосконаленням знарядь праці й матеріалів для їхнього виготовлення. Спочатку людина використовувала камінь, потім навчилася добувати мідь та виготовляти бронзу й, нарешті, застосовувати залізо. Люди приручили тварин, створили перші механізми. Накопичений господарський досвід дав їм змогу не лише користуватися дарами природи, але й виробляти все необхідне для життя. Так поступово виникли *землеробство* й *скотарство*. Збиральництво, полювання й рибальство стали другорядними заняттями людей. Згодом з'явилися різноманітні *ремесла* й *торгівля*. Перші кораблі вийшли у відкрите море.

Як вам відомо, у давнину широко застосовувалася праця рабів. Тому давні суспільства часто називають рабовласницькими. Щоправда, у жодному з них *праця рабів ніколи не була основною*. Більша

частина всього необхідного створювалася руками вільних селян і ремісників. Використання праці рабів заощаджувало сили й час вільного населення. Отже, значну частину своїх зусиль воно спрямовувало на створення матеріальних і культурних цінностей.

3 Давні держави.

Успіхи в господарському житті визначили весь подальший хід історії. Людина стала менше залежати від природи, у неї з'явилися надлишки продуктів. *Із появою приватної власності на землю, худобу й результати праці виникла нерівність між людьми.* Суспільство поступово розшаровувалося на бідних і багатих, знатних і простих. Вожді й старійшини, жерці й дружинники підкорили собі одноплемінників і керували їхнім життям. Для того щоб організувати людей, інтереси яких часто не збігалися, та управляти ними, необхідна була сильна влада. Так виникла *держави*.

Перші держави були різними за формою. Багатьом народам Сходу доводилося освоювати долини великих річок. Тригація (зрошення) значних площ вимагала спільних зусиль усього населення країни, керувати яким мала одна людина. Тому на Давньому Сході держава утворилася у вигляді *монархії*. Влада правителя тут ніким не обмежувалася й передавалася в спадщину.

Давньогрецькі держави формувалися в інших історичних умовах. Елліни дуже рано дійшли думки про рівні права між громадянами. Тому в багатьох полісах Давньої Греції у результаті гострої політичної боротьби вже в V ст. до н. е. виник *демократичний устрій державної влади*. Вищого розквіту давньогрецька демократія досягла в Афінах за часів Перікла.

У Давньому Римі після вигнання царів установилася *республіка*. За республіканських часів римляни підкорили собі Італію, а потім і все Середземномор'я. Управління багатьма народами й величезними територіями потребувало зосередження влади в руках однієї людини — імператора. Зусиллями Цезаря й Августа, а також їхніх послідовників у I—II ст. н. е. Римська імперія силою зброї об'єднала більшість народів Європи, Північної Африки й Передньої Азії.

Римська імперія увійшла в історію як наймогутніша світова держава Стародавнього світу.

4 Місто — серце цивілізації.

Більшість мешканців давніх країн жили в сільській місцевості. Однак *головними центрами розвитку цивілізації були міста*. Спочатку міські стіни захищали головні святилища, правителів та їхні скарби. Поблизу міських стін селилися ремісники й торговці. У дав-

◆ Рис. 1. Собор Святої Софії у Нікеї

◆ Рис. 2. Гробниця царя Мавсола у Галікарнасі

◆ Рис. 3. Храм Артеміди в Ефесі

ніх містах мостилися вулиці, виникали перші водогони й каналізація, парки й площі. Тут відбувалися народні збори, споруджувалися палаци й стадіони, зводилися чудові храми, відкривалися театри, бібліотеки, школи. Недивно, що сьогодні неможливо уявити собі життя Давньої Месопотамії без Вавилону, Греції — без Афін, а Італії — без «вічного» Рима.

Міста — головні центри державного, господарського й культурного життя цивілізації.

5 Культура та релігія.

Із часом люди дедалі частіше замислювалися про своє місце й призначення в навколишньому світі. Постійні роздуми на ці теми сприяли виникненню різних релігійних вірувань. Наприклад, буддизм і сьогодні об'єднує віруючих у всьому світі.

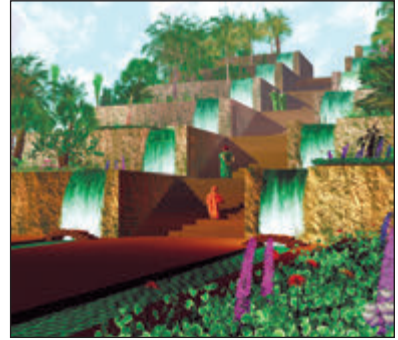
На землях Римської імперії виникло й поширилося *християнство*. Ще в **325 р.** у місті *Нікея* (нині Ізник, Туреччина) відбулося зібрання єпископів християнських общин, відоме в історії як *Перший Вселенський собор*. Рішення собору свідчать про створення *християнської церкви* як організації віруючих.

На території Європи, Близького Сходу й Північної Африки християнська церква була важливою духовною силою, що об'єднувала людей в умовах розпаду старого й зародження нового суспільства.

Із появою такої важливої ознаки цивілізації, як *писемність*, стали можливими розвиток *наукових знань* та заняття літературною творчістю. Основи математики, астрономії, медицини, філософії і багатьох інших наук були закладені ще давньосхідними вченими. Їхні досягнення набули розвитку в Давній Греції. Саме тут народилася наука про минуле людства — *історія*, яку давні римляни називали «наставницею жит-

◆ Рис. 4. Єгипетські піраміди

◆ Рис. 5. Сади Семіраміди у Вавилоні

тя». Давнім поетам і письменникам ми завдячуємо появі майже всіх існуючих нині літературних жанрів, а також театру.

Народи давнини створювали дивовижні пам'ятки архітектури й образотворчого мистецтва. Єгипетські піраміди й Велика Китайська стіна, Парфенон в Афінах і Колізей у Римі, а також багато інших творів видатних майстрів далекого минулого є гідними пам'ятками творчим можливостям людини, яка надійно утвердилася в навколишньому світі.

Саме давні народи заклали підвалини сучасної цивілізації, створили багато цінностей, якими людство користується й донині.

Однак подальші шляхи розвитку народів Сходу й Заходу суттєво відрізнялися. Про це ви довідаєтеся, вивчаючи історію Середніх віків.

Запитання й завдання .....

1. Назвіть основні ознаки цивілізації. Які давні цивілізації вам відомі?
2. Пригадайте, які споруди та статуї у давнину вважали «чудесами світу». (Майже всі вони були зруйновані в давні часи. Уявити, який вигляд могли мати ці пам'ятки, дають змогу ілюстрації до параграфа.)
3. Що таке монархія? Пригадайте імена найвидатніших монархів давнини. Чим запам'яталося вам їхнє правління?
4. Що означає сьогодні давньогрецьке слово «демократія»? У якій із держав Давньої Греції вона досягла найвищого розквіту?
5. Що таке республіка?
6. Що таке імперія? Які давні імперії вам відомі?
7. Назвіть великі давні міста. Що ви про них знаєте?
8. Які релігійні вірування, що існували в давнину, збереглися й до сьогодні?
- 9.* Учені підрахували, що за два мільйони років до появи землеробства й скотарства кількість населення Землі зростає лише до 5 мільйонів осіб. За перші 3—4 тисячі років існування цих відтворювальних галузей господарства вона збільшилася аж до 86 мільйонів. Чим це можна пояснити?
- 10.* Напишіть невеликий твір на тему «Чим зобов'язаний сучасний світ давнім народам».

§ 2. Вступ до історії Середніх віків

У цьому класі ми продовжимо вивчення всесвітньої історії, тобто історії всього людства. Всесвітню історію вчені поділили на кілька великих періодів і дали їм назви: «Історія первісного суспільства», «Історія Стародавнього світу», «Історія Нового часу», «Новітня історія»... Однак один із періодів всесвітньої історії має досить дивну назву — «Середні віки». Чому ж вони «середні»?

1 Середні віки — важливий період історії людства.

Судячи з назви, «середній» час ніби й не заслуговує на особливу увагу. Досить довго люди вважали, що Середні віки — це похмурий період повного нецтва, кровопролитних війн, епідемій і масових страт. Однак це не зовсім так.

Люди Середньовіччя жили гідно: селяни вирощували хліб та у важкі часи ставали на захист батьківщини, ремісники створювали свої «шедеври», багато з яких викликають у нас захоплення і сьогодні. Люди вірили в богів, будували чудові храми, багато подорожували, відкривали нові землі, писали наукові трактати й любовні вірші. У Середні віки виникли й зміцніли міста, які заслужено вважаються окрасою Європи й Азії. Із давньогрецької і латинської мов, а також варварських нарід поступово сформувалися сучасні англійська, французька, німецька й інші європейські мови.

◆ Рис. 1. Розкопки середньовічного Новгороду. На другорядному плані шари міських дерев'яних тротуарів

Характерні риси періоду Середньовіччя

Зароджуються сучасні європейські народи

Формуються сучасні держави

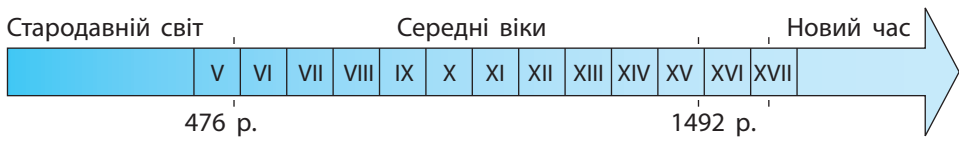
Утворюються мови, якими нині говорять жителі всіх континентів

Досягнення культури були покладені в основу сучасної цивілізації

У Європі виникло багато великих і малих міст, що стали осередками ремесла й торгівлі

На Сході розвиваються й міцніють давні країни — Китай, Індія, Іран. Тут здійснюються великі наукові відкриття й технічні досягнення, якими через сотні років користуватимуться європейці. У Середні віки на Сході виникли нові держави — *Японія, Корея*. Серед жителів Передньої Азії народилася нова світова релігія — *іслам*. Вона стала основою виникнення арабської держави й *арабомусульманської цивілізації*, що вразила світ не лише своїми завоюваннями, але й найвищим рівнем культури. У Середні віки європейці відчували на собі могутню силу *монгольської орди*, що завоювала землі від Тихого океану до Чорного моря.

Назва «Середні віки» виникла не випадково. Уважно розглянемо «лінію часу».

2 Періодизація історії Середніх віків.

Вчені-історики визначили хронологічні межі Середньовіччя. У вітчизняній історичній науці вважається, що Середні віки починають свій відлік у **476 р.** з падіння Західної Римської імперії. Завершується Середньовіччя подорожжю Колумба до Америки в **1492 р.** й іншими Великими географічними відкриттями, які розширили уявлення про світ і стали провісниками початку *Нового часу*. «Середньовічне тисячоліття» у Європі історики умовно поділили на три частини.

Раннє Середньовіччя (V — середина XI ст.). Це час бурхливих подій Великого переселення народів, загибелі Римської імперії, виникнення нових держав, які називають *варварськими королівствами*. Під ударами численних ворогів європейці створили перші недовговічні імперії, які згодом стали основою сучасних держав. У Ранньому Середньовіччі виникли нові відносини між людьми. Учені називають їх *феодальними*. Поступово населення європейських країн об'єдналося у три великі групи (селяни, феодала, духівництво), які відрізнялися своїм місцем і становищем у суспільстві.

Зріле (Високе) Середньовіччя (друга половина XI — XIII ст.). Цей період часто називають «квітучим Середньовіччям». Європейці вистояли під тиском зовнішніх ворогів. У цей час на політичній карті континенту з'явилася велика кількість королівств, герцогств, графств й інших невеликих держав, які вели боротьбу за нові землі й верховенство в Європі. У цей самий час виникали спроби відтворити Римську імперію, яку ще й тепер називають *Священною*, оскільки вона

освячувалася папою римським і католицькою церквою. Квітуче Середньовіччя ознаменувалося *хрестовими походами* на Близький Схід, за допомогою яких європейці намагалися розширити межі своєї християнської цивілізації. У період Зрілого Середньовіччя поступово відродилися старі римські міста. До них додалися численні нові міста, які стали центрами ремесла, торгівлі, культури й вільнодумства. З'явилися *університети* — осередки науки й освіти.

Пізнє Середньовіччя (XIV—XV ст.). Цей період іноді називають «осінню Середньовіччя», маючи на увазі, що відносини в суспільстві й державі досягли зрілості. Настав час збирати плоди історичного розвитку. Закінчилося становлення провідних держав Європи: Франції, Англії, Іспанії, Польщі, а також Священної Римської імперії. У суспільстві значно зросла роль жителів міст, які прагнули не тільки розвивати ремесло й торгівлю, але й брати участь в управлінні державою. З'явилися перші *парламенти* — державні органи, які представляли інтереси різних верств населення й обмежували всевладдя королів. Досягнення культури, науки й техніки змінили хід європейської історії. Багаті люди тогочасної Європи прагнули потрапити на ринки східних держав. *Західноєвропейська християнська цивілізація* досягла досконалості й опинилася на порозі Нового часу.

ПЕРІОДИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Назва	Період
Раннє Середньовіччя	V — середина XI ст.
Зріле (Високе) Середньовіччя	Друга половина XI — XIII ст.
Пізнє Середньовіччя («осінь Середньовіччя»)	XIV—XV ст.

Політична карта сучасної Європи формувалася саме в Середні віки.

У свою чергу, країни Сходу теж розвивалися, але цим питанням присвячені інші розділи підручника.

3

Джерела вивчення історії Середньовіччя.

Нам уже відомо, що історія — це серйозна наука, у якій є свої закони й правила. Перше правило повідомляє: «Історію не можна вивчати без *історичних джерел!*» Зазвичай вчені виділяють три основні види історичних джерел: *писемні, речові, усні*.

Історичними джерелами вважаються всі пам'ятки матеріальної та духовної культури, що зберегли відомості про життя в минулому.

У вивченні історії Середньовіччя вирішальне значення мають *писемні джерела*. До нашого часу дійшли сотні тисяч різноманітних писемних документів: збірки законів, королівські укази, монастир-

◆ Рис. 2. Середньовічна арабська книга

◆ Рис. 3. Береста — матеріал для письма східних слов'ян у Середні віки

ські грамоти, описи подорожей, листування приватних осіб тощо. Ці пам'ятки історії зберігаються в архівах, бібліотеках і музеях. Вони були записані переважно на папері або пергаменті. Дуже важливі відомості зберегли для нас письмена на *бересті*, написи на каменях або кераміці. Безцінними вчені вважають *аннали* (*хроніки, літописи*) — записи подій за роками. Зазвичай такі записи здійснювалися в монастирях, якими опікувалася світська влада. Хроніки ілюстрували невеликими кольоровими малюнками — *мініатюрами*, які дають нам змогу уявити історичних осіб і подробиці минулих подій. До писемних джерел зараховують також різноманітні літературні твори (вірші, романи, повісті), що відкривають перед нами духовний світ людей Середньовіччя.

До *речових джерел* Середньовіччя можна доторкнутися руками — досить пройтися вуличками багатьох європейських або азіатських міст, піднятися на стіни вцілілих фортець, спуститися в підвали монастирів і феодальних замків. У вивченні Середніх віків дуже важливе значення мають *археологічні дослідження*. Вчені-археологи повсюдно здійснюють розкопки середньовічних поселень, укріплень, поховань і курганів, ремісничих майстерень і селянських жител.

Усні історичні джерела — легенди, билини, казки, приказки, загадки. Усі вони, звісно, давно записані, але збереглися в пам'яті народу і передавалися *з вуст у вуста*, перш ніж їх записали вчені-етнографи.

Вивченням історичних джерел займаються спеціальні історичні науки. Монети й медалі досліджує *нумізматика*, печатки — *сфрагістика*. Наука *геральдика* вивчає герби.

Далеко не всі історичні джерела вчені ґрунтовно вивчили. Щороку з'являються нові відомості, що розкривають таємниці життя людей у Середні віки.

◆ Рис. 4. Мініатюра із середньовічної хроніки

◆ Рис. 5. Скарб золотих монет часів хрестових походів

На розкопках. Про що змовчав літопис

Багато хто уявляє археолога з пензликом у руках, яким він розчищує чергову дорогоцінну знахідку. Однак для цього треба довго й ретельно попрацювати киркою, щоб розпушити щільну, злежалу землю, потім настає черга лопати... Весь ґрунт, який виноситься з розкопок, потрібно буквально перемацати руками, щоб жодна намистина або монета не пішла «у відвал». Нарешті після багатьох днів важкої роботи підвальне приміщення середньовічного будинку розчищене. Перед очима дослідників постає картина жахливого погрому: купи битої черепиці з обваленого даху, вугілля й попіл згорілого дерев'яного перекриття стелі, численні уламки посуду й хатнього начиння. Біля входу лежать останки одного із захисників міста. Його череп проломлений ударом шаблі завойовника, а поруч знайдено два наконечники монгольських стріл, що колись були встромлені в груди воїна. Поряд бачимо бронзовий натільний хрестик. Сумна картина останніх днів візантійського міста...

4 «Три світи» Середньовіччя.

Вивчати історію Середніх віків дуже непросто. Річ у тому, що весь світ, відомий на той час європейцям, у їхньому уявленні був поділений на три частини. У першу чергу це *світ християнської Західної Європи*, що вважала себе єдиною гідною спадкоємицею Римської імперії.

Світ Візантії, що проголосила себе «другим Римом», — це також християнський світ, однак його жителі спілкувалися грецькою мовою і в Христа вірували інакше, ніж західні європейці.

Незрозумілим для європейців був *світ країн Сходу*, які викликали недовіру й страх. На величезних, незвіданих європейцями просторах Східного світу своїм життям жили три не схожі одна на одну цивілізації: китайська, індійська, арабо-мусульманська.

◆ Рис. 6. Генуезька фортеця в Судаку. Крим (XV ст.)

◆ Рис. 7. Розкопки золотоординського міста у Поволжі

Люди спілкувалися різними мовами, поклонялися різним богам (Ісус Христос, Аллах, Будда), багато воювали між собою і все-таки прагнули єднання. Ще в сиву давнину через Китай, Середню Азію, Близький Схід до Європи був прокладений *Великий Шовковий шлях*, що з'єднував цивілізації, країни та народи Середньовіччя. Із його допомогою люди обмінювалися необхідними товарами, технічними досягненнями й відкриттями вчених.

Ми будемо вивчати переважно історії країн, народів і держав європейського Середньовіччя.

Запитання й завдання .....

1. Яке місце відведене Середнім вікам у всесвітній історії? Чому їх так назвали?
2. Які зміни в житті європейських народів відбулися в Середні віки?
3. Назвіть хронологічні межі Середньовіччя. Що відбулося в цей час? Поясніть, чому саме ці події стали важливим періодом в історії Європи.
4. Назвіть основні хронологічні періоди історії Середніх віків.
5. Які види історичних джерел ви знаєте? Охарактеризуйте кожний із них.
6. Який вид історичних джерел ви вважаєте найважливішим для вивчення епохи Середньовіччя?
7. Про що розповідають середньовічні речові джерела?
8. Визначте, до яких видів історичних джерел належать: 1) роман про пригоди рицаря, 2) розповіді про життя християнського святого, 3) срібна монета, 4) літопис, 5) статуя, 6) билини, 7) статут ремісничого об'єднання, 8) меч, 9) закон країни, 10) вірші, присвячені прекрасній дамі, 11) указ короля, 12) вежа середньовічного замку, 13) прислів'я, 14) ікона, 15) казка. Запишіть олівцем номери прикладів історичних джерел у відповідні стовпчики таблиці.

Писемні джерела	Речові джерела	Усні джерела

РОЗДІЛ І. ПЕРШІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ

Історикам завжди було важко провести межу між великими періодами історії людства. Коли закінчилася історія античної цивілізації та почалося Середньовіччя? Як це трапилося? Чому і як на руїнах старого, віджилого світу з'явилися нові, не схожі на попередні суспільство, держава й цивілізація? На ці запитання ми відповімо в першому розділі підручника.

Народження нової цивілізації у Європі відбувалося в епоху Раннього Середньовіччя й поширилося в часі на довгі п'ять століть. За цей період на карті з'явилися нові народи, міста й держави.

Таким чином, перший розділ підручника присвячений історії трьох великих середньовічних цивілізацій і світових імперій, які багато в чому визначили хід історії людства в Середні віки.

§ 3. Велике переселення народів і його наслідки

✓ Римська імперія була наймогутнішою державою Стародавнього світу. Багаті міста, суворі закони, сильні армія і флот, 50 мільйонів підданих, здавалося б, робили владу імператора незламною. Чому ж трапилося так, що в IV—V ст. непереможна імперія впала до ніг різномовних і диких варварських народів, які «поставили крапку» в римській історії?

1 Варвари й римляни.

У III—IV ст. римські імператори всіма силами намагалися захистити свої володіння від грабіжницьких походів варварських народів — кельтів, германців, слов'ян. Германці, що жили на північ від римських кордонів, об'єдналися у великі союзи племен, які становили смертельну загрозу для Римської імперії. Не шкодуючи грошей, римляни будували на кордонах фортеці, сторожові вежі, земляні вали й рови. Так виник *лімес* — укріплений кордон між римськими володіннями й варварськими землями. Однак стримати натиск варварів силами війська не вдалося.

Використовуючи принцип «Розділяй і володарюй», римляни різними способами прихилили на свій бік германських вождів і старійшин. Деяким племенам дозволяли селитися на землях імперії за умови, що вони воюватимуть проти інших германців. Так з'явилися *федерати* — варварські племена, союзні Риму. Варвари були мужніми й сильними воїнами. Багато з них наймалися на службу в римську армію. Серед римських офіцерів і воєначальників з'явилися численні вихідці з варварських народів.

У прикордонних провінціях господарювали германці. «Погляньте, — дивувався письменник IV ст., — варвари, які протягом трива-

◆ Рис. 1. Римський лімес

? Розгляньте рисунок та опишіть римське укріплення.

◆ Рис. 2. Германці в бою

◆ Рис. 3. Гуни

? Розгляньте рисунки. Визначте, чим відрізняються війська германців і гунів.

лого часу розоряли наш народ грабежами, тепер працюють серед нас. Величезні простори землі, що колись була пусткою, нині зеленіють завдяки їхній праці».

Деякі германські племена приймали християнство.

Варварські народи швидко запозичували досягнення римської цивілізації у землеробстві, ремеслі та військовій справі.

2 Велике переселення народів.

Наприкінці IV ст. зі східних степів до Європи увірвалися племена *гунів*. Жорстока столітня посуха змусила їх шукати нові пасовища для своєї худоби на просторах Західної Європи. Гуни-кочівники були безстрашними й жорстокими завойовниками. Лавиноподібну атаку гунської кінноти могло витримати тільки сильне, численне й добре організоване військо.

Вторгнення гунів до Європи поклато початок Великому переселенню народів.

Римський історик IV ст. Амміан Марцеллін про гунів

У них [гунів] ніхто не займається хліборобством і ніколи не береться до сохи. Усі вони, не маючи ні певного місця проживання, ні домівки, ні законів, ні сталого способу життя, кочують різними місцями, ніби вічні втікачі, із кибитками, у яких вони проводять життя.

? Яке заняття було головним для гунів?

Гуни нещадно розправлялися з усіма, хто траплявся на їхньому шляху. Спочатку вони вторглися у степи Північного Причорномор'я на землі *аланів* і *готів* та захопили їх. Уцілілі готські племена, рятуючись від люті гунів, переправилися через Дунай й оселилися на землях римлян. Християнський письменник Амвросій так розповідає про події

IV ст.: «*Гуни накиннулися на аланів, алани — на готів; готи, вигнані зі своєї батьківщини, захопили в нас провінцію Іллірію. І це ще не кінець!*» У 378 р. у бою біля Адріанополя імператор Валент спробував зупинити готів, але зазнав поразки й загинув. Уперше в римській історії імператор поліг на полі бою у сутичці з варварами.

На відміну від попередніх грабіжницьких набігів, варвари приходили надовго, захоплювали великі території, переселялися на нові землі з усім своїм майном. Переміщуватися почали цілі народи, а не окремі загони й армії. Різні причини змушували варварів рухатися в глиб римських володінь. Таким чином, відбулася *міграція* — пересування великих мас людей на значні відстані з метою пошуку нового місця проживання.

Велике переселення народів тривало від IV до VII ст.
й охопило весь варварський світ Європи.

3 Загибель Західної Римської імперії.

У 395 р. імператор Феодосій I поділив імперію між своїми синами на дві частини: Західну й Східну. Багата Східна Римська імперія зі столицею у Константинополі продовжила свою історію ще на тисячу років. Інакше склалася доля Західної Римської імперії, що незабаром впала під ударами варварів.

У 410 р. біля стін Рима зупинилося величезне варварське військо, яке очолював вождь готів **Аларіх**. Він прагнув захопити «вічне місто», де були зібрані награвовані багатства з усього світу. Захищати столицю імперії було нікому. Імператор зрадницьки втік. Жителів міста охопив страх. Пізно вночі раби відчинили браму перед військами Аларіха. Три дні варвари грабували місто. Хрещений варвар Аларіх не чіпав лише християнські храми, де шукали захисту городяни. Падіння непереможного Рима сучасники порівнювали з «кінцем світу». «*Мій голос тремтить від ридань і перехоплює горло, поки я диктую ці слова. Воно завойоване, це місто, що підкорило весь світ*» — голосив святий Ієронім у далекій Палестині. Загибель тисячолітньої імперії стала неминучою.

У середині V ст. слідом за германськими племенами на територію імперії вдерлися гуни, очолювані **Аттілою**, якого за жорстокість прозвали «карою Божою». Смертельна небезпека загрожувала римлянам і варварам. У 451 р. Аттіла завдав удару по багатій провінції Галлії. У битві на *Каталаунських полях* об'єднане військо римлян і варварів на чолі з талановитим полководцем **Аецієм** зупинило подальше просування гунів. Величезні втрати змусили Аттілу повернути залишки війська в *Паннонію* (нині Угорщина), за Дунай.

Битва на Каталаунських полях зупинила
завоювання гунами Римської імперії.

Доля Аттіли й Аеція

Флавій Аецій був сином знатного германця й римлянки аристократичного походження. Тривалий час він жив серед готів і гунів як заручник і добре вивчив звичаї і військові можливості варварів. Аецій мав великий авторитет серед римлян. Побоюючись його слави, один з останніх римських імператорів Валентиніан власноруч заколов полководця.

У 452 р. Аттіла спробував захопити Рим. Однак умовляння Папи Римського Льва I, багаті подарунки й загроза чуми змусили завойовника відступити. Наступного року після чергового весільного бенкету Аттілу задушила його нова дружина. Зі смертю вождя гунів упала і його величезна держава, створена на крові й стражданнях народів Європи.

Багато людей вірили в те, що перемога над дикуном Аттілою стане початком відродження вмираючої держави. Однак цього не сталося. У 455 р. вандали легко заволоділи Римом. Два тижні в місті тривали небачені безладдя й насильства. «Вічне місто» спорожніло...

Вандалізм — це безглузде руйнування пам'яток культури й безжалісне ставлення до матеріальних цінностей.

Західна Римська імперія доживала останні дні. Податки й варварські навали розорили простих селян, ремісників і торговців. Загинуло життя в містах. Спорожніли села. Біднота громила палаци й маєтки багатіїв. Християни і язичники в усьому звинувачували одне одного. Сутички між ними часто закінчувалися кровопролиттям.

У другій половині V ст. Римом управляли настільки непримітні люди, що сучасники навіть не згадують їхніх імен. Влада римського імператора не виходила за межі його палацу. Останнім імператором став підліток **Ромул Августул**. Він носив славні імена засновника міста й першого імператора, але вони не принесли йому щастя. У **476 р.** германський вождь *Одоакр* скинув юного імператора з престолу й відправив у вигнання, де той незабаром помер. Символи імператорської влади — діадему й пурпурну мантию — відіслали в Константинополь. Одоакр вирішив, що західній частині імперії імператор більше не потрібний. Так тихо й безславно закінчилася історія Великого Риму.

У 476 р. Західна Римська імперія припинила своє існування.

◆ **Рис. 4.** Римський полководець Аецій

◆ Рис. 5. Палац Теодоріха в Равенні. Мозаїка із церкви Святого Аполлінарія в Равенні (Італія)

◆ Рис. 6. Мавзолей Теодоріха в Равенні

4 Утворення варварських королівств.

Під час Великого переселення варварські народи за 100—200 років долали величезні відстані. Наприклад, вестготи перетнули пів-Європи зі сходу на захід: із Подунав'я вони переселилися до Іспанії. Вандали ще в III ст. жили між Віслою та Одером у Північній Європі, а вже в V ст. вони облаштувалися на землях Карфагену в Північній Африці. Варвари змішалися з народами колишньої імперії.

У цей час розбагатіли й зміцнили свій вплив у германському суспільстві знатні родини, старійшини, воєначальники й королі, які всіма силами прагнули зміцнити й зберегти владу. Чим саме влада короля відрізнялася від влади племінного вождя? Авторитет влади короля спирався на військову силу його дружини, а не на силу його особистого авторитету. Вождя обирали на народних зборах, а король передавав свою владу в спадщину. Королівська влада поширювалася на всю підкорену країну, а не на територію племені, як це було раніше. Так на землях Римської імперії виникли перші *варварські королівства*.

Утворення варварських королівств — важливий
результат Великого переселення народів у Європі.

Ще до загибелі Римської імперії на її території виникли держави вестготів у Іспанії, вандалів і аланів у Африці, бургундів у південній частині Галлії. Наприкінці століття в Північній Галлії виникло Франкське королівство. В Італії утворилося *Королівство остготів*, яке очолив **Теодоріх Великий (493—526)**. Дитячі роки майбутнього короля минули в Константинополі, де він, перебуваючи в заручниках, долучився до культури греків і римлян. У запеклій боротьбі з Одоакром вождь східних готів завоював усю Італію та за підтримки імператора Східної Римської імперії проголосив себе

королем. Своєю столицею Теодоріх зробив неприступну *Равенну* на півночі країни. При цьому він виділяв необхідні кошти для відновлення Рима, зруйнованого навалами різних племен.

Северин Боецій

Античний мислитель Северин Боецій (480—524) вірою і правдою служив варварському королю Теодоріху Великому. Він був відомим письменником, ученим, добре знав філософію, математику, логіку, музику. Кілька століть школярі вивчали науки за його підручниками. Недоброзичливіці підступно обвинуватили Боеція у державній зраді. Король повірив доносу, і Боеція кинули до в'язниці, де він написав свою найвідомішу працю — «*Розрада філософією*». У цій книзі він розмірковує про добро й зло, справедливість і несправедливість, про життя й смерть. Боеція стратили, але його «*Розрада філософією*» стала однією з найбільш популярних книг Середньовіччя.

? Використовуючи дані про творчість Боеція, поясніть, яким чином досягнення античної культури поширювалися на Середньовіччя.

Теодоріха прозвали Великим не тільки за славні військові перемоги й завоювання. Він був мудрим правителем і дипломатом, прагнув примирити варварів-готів і скорених ними римлян. Король поріднився й підтримував дружні відносини із сусідніми державами. Особливо він цінував мир із сильним королівством франків. Однак через 30 років після смерті Теодоріха його держава загинула під ударами візантійців.

У ході Великого переселення народів загинула Західна Римська імперія. На її уламках виникли варварські королівства.

◆ Рис. 7. Северин Боецій. Середньовічна мініатюра

Запитання й завдання

1. Чому диким гунам вдавалося здобувати перемоги над римськими легіонами?
2. Яке значення мало захоплення «вічного міста» військом готів під командуванням Аларіха?
3. Чим Велике переселення відрізнялося від інших вторгнень варварів на територію Римської імперії?
4. Чому вчені вважають, що Західна Римська імперія припинила своє існування саме в 476 р.?
5. Якими були основні наслідки Великого переселення народів?
6. Використовуючи текст підручника, дайте визначення термінів і понять: *кара Божа*, *вандалізм*, *варварське королівство*, *Каталаунські поля*, *міграція*.
7. Чому Теодоріха прозвали Великим?
8. Обчисліть, скільки років тривала історія Давнього Риму й історія Римської імперії.

§ 4. Франкська держава у V—IX ст.

Германські племена франків незначною мірою брали участь у Великому переселенні народів. Вони не вирушали в далекі походи, не залишали свою батьківщину. Однак саме вони створили могутнє варварське королівство, що поклато початок політичній історії Середньовіччя. У IX ст. королівство перетворилося на імперію, і багато хто вирішив, ніби знову відродився великий Рим. Однак чому правителем імперії став король франків? Чи заслужено його називають Великим? Відповіді на ці питання пошукаємо на сторінках параграфа.

1 Королівство франків.

Під час Великого переселення народів франки приєднали до своїх споконвічних земель у нижній течії Рейну територію Північно-Східної Галлії. Племена франків об'єднав 19-річний король **Хлодвіг (486—511)**. Він був нащадком короля *Меровея*, тому династія, що правила протягом V—VIII ст., отримала назву *Меровінги*. Історія розпорядилася таким чином, що перший король династії виявився найбільш могутнім серед усіх Меровінгів. У 486 р. Хлодвіг розгромив залишки римського війська й на місці провінції Галлія створив своє королівство.

Хлодвіг мав усі необхідні якості середньовічного правителя. Він був розумним, хитрим, жорстоким і рішучим. Здобувши владу, він знищив усіх родичів, які могли б претендувати на королівський трон. Одноосібну владу короля на той час ніхто не ставив під сумнів.

Хлодвіг докладав багато сил для зміцнення держави. Він наказав скласти й записати збірник законів на основі звичаїв франків. Так, на початку VI ст. у франків з'явилися перші писані закони *«Салічна правда»*. Річ у тому, що багатьох франків називали *саліями*, тобто приморськими франками. Із цією частиною народу і пов'язана назва збірника законів, що захищали королівську владу.

У V—VIII ст. у германських народів з'явилися
«варварські правди» — збірники писаних законів.

«Салічна правда» захищала здоров'я, життя і гідність вільних франків. У законах зазначалися покарання за крадіжку, псування й захоплення майна. «Правда» регулювала родинні стосунки, право спадкування майна й землі. Суворі покарання передбачалися за пограбування й спалення церков і каплиць. У **497 р.** Хлодвіг прийняв християнство. Разом із королем охрестилися ще близько тисячі франків. Своім вчинком король здобув підтримку церкви, що мала великий авторитет серед галлів, римлян і варварів.

Поступово навколо Хлодвіга зібрався «королівський двір» з особисто відданих йому людей, готових виконувати волю правителя. Наприклад, *майордом* завідував земельними володіннями короля, а *маршал* командував кіннотою. Територія королівства поділялася на округи, якими управляли призначені королем *графи* або *герцоги*. У громадах зберегли своє значення старійшини, які виконували розпорядження короля й чинили суд над франками від його імені.

◆ Рис. 1. Знатні франки. Реконструкція

ФРАНКСЬКЕ КОРОЛІВСТВО ЗА ЧАСІВ ХЛОДВІГА

Посилилося значення королівської *дружини* — основної ударної сили завоювань. На час військових походів із вільних франків збиралися піше ополчення, що воювало за справедливу частку військової здобичі й захопленої землі. Король щороку проводив військові огляди — «*березневі поля*», на яких перевіряв готовність ополченців до походу.

Випадок із суассонською чашею

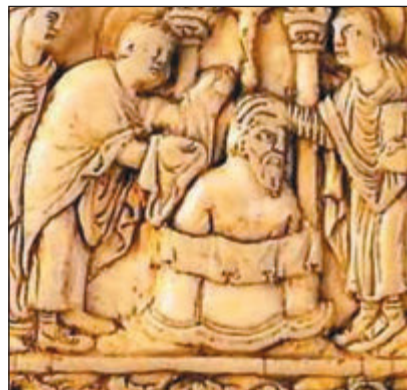
Як розповідає франкський історик Григорій Турський, під час розподілу військової здобичі після битви під Суассоном король Хлодвіг хотів узяти, крім його частки, дивовижної краси золоту чашу. Її використовували під час богослужінь, і єпископ просив повернути реліквію церкви. Однак один із дружинників заперечив королю й розрубив чашу мечем, вимагаючи своєї частки здобичі. Хлодвіг підкорився звичаю, але не забув образу. Наступного року під час військового огляду королю не сподобався вигляд зброї цього воїна, і він кинув його сокиру на землю. Коли воїн нахилився, щоб підняти зброю, Хлодвіг завдав йому смертельного удару мечем по голові й вигукнув: «Так само ти вчинив із чашею». Цим король затвердив свою владу, і відтоді його стали боятися.

? Як ви вважаєте, чи міг би Хлодвіг так само вчинити з воїном, якби був звичайним племінним вождем?

У роки правління Хлодвіга у франків виникла держава із сильною королівською владою.

◆ Рис. 2. Суассонська чаша.
Сучасний малюнок

◆ Рис. 3. Хрещення Хлодвіга. Різьблення по слоновій кістці. IX ст.

Спираючись на підтримку свого народу, підкорених римлян і християнської церкви, Хлодвіг завоював сусідні народи. Управляти великою державою, що створювалася силою зброї, було дуже непросто. На захоплених землях король нав'язував християнство серед варварів.

Франкське королівство протягом чотирьох століть залишалося найбільшим у Європі.

2 Королівство «лінивих королів».

Після смерті Хлодвіга Франкське королівство поділили його сини. Потім почалася 40-літня міжусобна війна між онуками й правнуками Хлодвіга. Династія Меровінгів втрачала могутність.

У VII ст. посилилася влада *майордомів*, які з часів Хлодвіга завідували земельними володіннями франкських правителів. Поступово вони відсунули королів від безпосереднього управління країною і стали передавати свою посаду в спадщину. В історії Меровінгів почався період «лінивих королів».

Майордом **Карл Мартелл (715—741)** (прізвисько «Мартелл» означає «молот») об'єднав усе королівство під своєю владою. Він завдавав сильних ударів супротивникам усередині країни й зовнішнім ворогам. У битві під *Пуатьє* у **732 р.** Карл Мартелл зупинив просування *арабів* у Європу й розгромив колись непереможну арабську кінноту. Авторитет майордома був набагато більшим за тій колишньої влади Меровінгів.

Після небаченого злету могутності Франкського королівства в VI ст. «лінові королі» династії Меровінгів загальмували розвиток держави. Тільки зміна династії могла сприяти подальшому зміцненню країни й суспільства.

3 Каролінги захоплюють владу.

У середині VIII ст. майордом *Піпін Короткий* вирішив захопити королівський трон. Здійсненню його намірів сприяв папа римський, якому Піпін обіцяв допомогти усунути ворогів із папства. У своєму посланні Піпіну папа написав, що королем має називатися *«той, у кого влада, а не той, у кого королівської влади не залишилося»*. Такого «благословення» виявилось достатньо. У **751 р.** майордом скинув останнього короля Меровінгів і відправив його в монастир. Піпін Короткий пройшов спеціальний обряд коронування й миропомазання, який засвідчив, що новий король нібито має божественний захист. Так виникла королівська династія *Каролінгів*, названа за іменем Карла Мартелла.

◆ Рис. 4. Карл Великий.
Сучасний малюнок

Справу батька й діда гідно продовжив король **Карл Великий (768—814)**. Це був розумний, далекоглядний, рішучий, хоча й жорстокий правитель, який перетворив Франкське королівство на найсильнішу державу Західної Європи.

Штрихи до портрета короля

Біограф Карла Великого чернець Ейнгард писав: «Карл мав міцну статуру і був досить високим на зріст... Голова його була круглою, очі — виразними, ніс — досить великим. Благородна сивина прикрашала обличчя, завжди живе й веселе. Усе це сприяло його привабливості. І хоча шия його була занадто коротка й товста, а живіт випирав, пропорційність інших частин тіла приховувала ці недоліки. Хода Карла була впевненою, весь його вигляд — мужнім».

Зміна династії у Франкському королівстві сприяла зміцненню держави й новим завоюванням.

4 Карл Великий: шлях від короля до імператора.

Історики стверджують, що за час правління Карла Великого його військо здійснило 53 військові походи на північ, схід і південь. Не випадково в греків тоді виникла приказка: *«Із франком дружи, але сусідом йому не будь!»*

Понад 33 роки тривала боротьба Карла із племенами саксів-язичників. Опір саксів посилювався після того, як Карл розпочав насильницьку християнізацію.

Карл Великий, спираючись на допомогу слов'янських племен, ліквідував *Аварський каганат* — державу агресивних і жорстоких ко-

чівників. Авари захопили територію сучасної Угорщини і звідти здійснювали криваві грабіжницькі набіги в сусідні країни, змагаючись у жорстокості зі своїми предками гунами. Франки розгромили військо кочівників, перебили аварських вождів і захопили величезну здобич.

Карл здійснив кілька походів у завойовану арабами Іспанію. Вони мали незначні успіхи, і до своїх володінь Карл приєднав лише малу частину Іспанії.

До кінця правління Карла Великого його володіння простягалися від річки Ельби на сході до Атлантичного океану на заході; від півострова Ютландія на півночі до Іспанії на півдні.

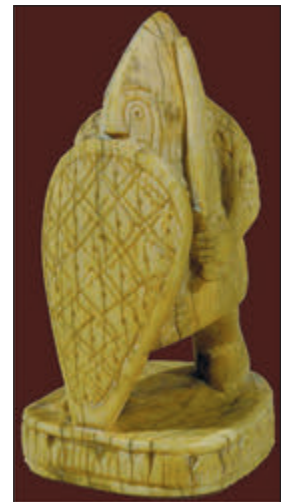
Карл Великий перетворив Франкське королівство на імперію — величезну державу, що виникла в результаті завоювання й підкорення різних країн і народів.

◆ **Рис. 5.** Завоювання франків у V—IX ст.

? Користуючись картою, випишіть у зошит назви варварських країн і народів, підкорених франками.

◆ **Рис. 6.** Франкський воїн (шахова фігура). Слонова кістка

Карл продовжував політику свого батька, спрямовану на зміцнення союзу з римськими папами. Він здійснив кілька походів у Італію і підкорив *Лангобардське королівство*. Силою зброї франки відновили на папському престолі вигнаного римлянами папу Льва III.

Під час різдвяного богослужіння 800 р. в соборі Святого Петра папа Лев III поклав на голову германського правителя корону римського імператора. Вважалося, що тепер «із божою поміччю» у Європі відновлена Римська імперія, очолювана германським королем *Карлом Августом*. Навіть візантійський імператор після тривалих переговорів погодився називати Карла своїм «братом».

Головним містом утвореної держави вважався Рим, але улюбленою резиденцією Карла залишався *Ахен*.

Імператорський титул зміцнив авторитет Карла й дозволив йому продовжувати завоювання на всій території колишньої Західної Римської імперії.

5 «Каролінгське відродження».

Карл був видатним політичним діячем свого часу. Правитель франків високо цінував учених і запрошував на королівську службу відомих письменників, поетів, богословів і мудреців. Поступово з учених ченців і друзів імператора утворилася *Академія*. Так на честь навчального закладу, заснованого давньогрецьким філософом Платоном, було назване співтовариство вчених людей при дворі германського короля. Члени Академії велику увагу приділяли вивченню праць римських філософів, істориків, письменників, забутих на кілька століть. Тому період правління Каролінгів учені називають «*Каролінгським відродженням*».

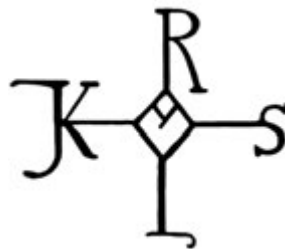
«Каролінгське відродження» — спроба відродити досягнення античної культури й освіти. «Відродження» не виходило за межі королівського двору.

Карл Великий наказав повсюдно відкривати школи при монастирях та єпископствах. Проте його розпорядження далеко не завжди виконували, оскільки в країні було дуже мало

◆ Рис. 7. Покладання імператорської корони на голову Карла Великого. Середньовічна мініатюра

◆ Рис. 8. Автограф Карла Великого

людей, здатних навчати інших. Сам король Карл навчався протягом усього життя. Його вчителем був відомий англосаксонський чернець Алкуїн.

Учитель імператора

Алкуїн (730—804) був представником знатного англосаксонського роду з англійського королівства Нортумбрія, де він закінчив єпископську школу й став священником. Він прийняв запрошення Карла і разом із кращими учнями прибув до королівського двору. Алкуїн був одним із найбільш освічених людей свого часу. Офіційних посад при дворі короля він не обіймав, але був головним радником Карла, натхненником створення Академії, автором підручників із граматики, філософії та математики. У похилому віці пішов до монастиря в Турі (нині Франція), що славився своєю школою і переписувачами книг.

6 Розпад Імперії франків.

До складу великої імперії Карла Великого входили землі германців, галлів, слов'ян, римлян. Ці народи помітно відрізнялися один від одного, розмовляли різними мовами, мали свої звичаї і традиції, перебували на різних рівнях розвитку. На підвладних землях було недостатньо міст. Не

вистачало грамотних і відданих чиновників, які могли б управляти державою. Єдність країни зберігалася лише завдяки величезному авторитету Карла Великого.

Незадовго до смерті Карла йому доповідали: *«Твої посланці більше не підкоряються, накази твоїх графів не виконуються»*. Кордони імперії зазнавали постійних набігів із боку норманів, арабів і слов'ян. Розпад Імперії франків був неминучим.

Син Карла Великого **Людвік I Благочестивий (814—840)** намагався продовжувати політику батька й утримувати владу в імперії. Для цього йому довелося виколоти очі власному племіннику, що зчинив заколот в Італії. В останні роки правління Людвіка I у країні не припинялися війни між імператором і його синами, що бажали своєї «частки» земель і багатств.

У **843 р.** сини Людвіка в *місті Верден* (нині Німеччина) уклали договір про поділ імперії. Як саме онуки Карла Великого поділили його імперію? Згідно з *Вер-*

◆ **Рис. 9.** Поділ Франкської імперії у 843 р.

? Які сучасні країни починають свою історію з розпадом імперії Карла Великого?

денським договором Карлу Лисому віддали так зване *Західнофранкське королівство*, землі якого стали основою для Середньовічної Франції. **Людвік Німецький** отримав *Східнофранкське королівство* — землі майбутньої Німеччини. **Лотарю** дісталася «середнє королівство», що дістало назву *Лотарингія*. До складу цієї штучно створеної держави увійшли Італія і землі вздовж Рейну. Імператорський титул перетворився на порожнє місце. Відтепер кожна держава самостійно продовжувала свій шлях в історії Середніх віків.

◆ Рис. 10. Учений чернець Алкуїн

Після поділу імперії на окремі держави тривав розпад королівств на самостійні графства, герцогства й князівства. Настав час феодальної роздробленості.

Запитання й завдання

1. Якими заходами король Хлодвіг зміцнював свою державу?
2. Яку роль відіграла «Салічна правда» в історії франків?
3. Як відбулася зміна династій у Франкському королівстві?
4. Поясніть зміст приказки «Із франком дружи, але сусідом йому не будь».
5. Які події вважають початком історії Франкської імперії?
6. Що таке «Каролінгське відродження»?
7. Назвіть причини розколу імперії Карла Великого.
8. Які держави утворилися після поділу Імперії франків?
- 9.* Чи можна вважати, що союз франкських королів і католицької церкви був неминучим?
- 10.* Чим королівство відрізняється від імперії?
- 11.* Чи справедливо імператора Карла називають Великим?

3 «Анналів» Лоршського монастиря (нині Німеччина)

772 р. Король Карл перебував із військами в Саксонії та зруйнував її святиню, що називалася Ірмінсул.

775 р. Король Карл перебував із військами в Саксонії, спустошив її, завдавши великих руйнувань, і завоював фортеці, і поставив там гарнізон.

780 р. Король Карл вирушив із військами в Саксонію і дійшов до великої річки Ельби, і всі сакси підкорилися йому, і взяв він різних заручників, і поділив він цю країну між єпископами, священниками й абатами для того, щоб вони хрестили тут і проповідували.

792 р. Але в попереднє літо сакси... повернулися до язичництва, якого перед цим зреклися...

799 р. Карл вступив у Саксонію, захопив безліч саксів із їхніми дружинами й дітьми, розселивши їх у різних областях своєї держави, а землю їхню поділив між своїми вірними, а саме між єпископами, священниками, графами...

- ?
1. Із якою метою Карл Великий завойовував землі саксів?
  2. Як Карл управляв завойованими землями саксів?
  3. Які методи застосовував король для того, щоб зломити опір саксів?

§ 5. Візантія — спадкоємиця Римської імперії. Злети й падіння

✓ Східну частину Римської імперії вчені називають *Візантією*, хоча самі її жителі вважали себе *ромеями* — продовжувачами історії великого Риму. У Середні віки Візантійська імперія пережила часи великих потрясінь і грізної могутності. Її територія катастрофічно скорочувалася й знову збільшувалася. Як вчені пояснюють злети й падіння візантійської цивілізації?

1 Візантійська імперія у V—VII ст.

Візантійська імперія — величезна держава, що містила в собі землі з високим рівнем економічного розвитку. Її населення перевищувало 35 млн осіб. За кількістю жителів Візантія поступалася лише Китаю. Країну прикрашали найбагатші й найбільші міста світу — *Константинополь*, *Александрія*, *Антіохія*, які переживали час розквіту. Бурхливо розвивалися сільське господарство й ремесла, величезні доходи приносила торгівля зі східними країнами.

На землях Візантії жили давні високорозвинені народи: греки, сирійці, вірмени, єгиптяни та ін. Під час Великого переселення народів тут оселилися й змішалися з місцевим населенням германці, слов'яни, авари. Ромеї користувалися двома мовами. Державні документи й закони видавалися латиною. Проте більшість людей спілкувалися грецькою, що зрештою стала головною державною мовою країни.

Візантійську державу очолював *василевс* — імператор, який мав величезну монархічну владу, неосяжні землі й багатства. Василевс вважався єдиним спадкоємцем римських імператорів, і ніхто інший, на думку візантійців, не мав права носити цей титул. Дорадчим органом при імператорі був *сенат*. До складу *сенату* входили люди з почесних давньоримських родів, а також ті, що своїми заслугами здобули довіру імператора. Вірою і правдою василевсу служили численні *чиновники*. Найбільша в Європі регулярна армія і непереможний флот підкорялися імператорові й захищали кордони держави.

Проте у візантійських монархів була своя «ахіллесова п'ята» (вразливе місце) — законом не було закріплене право передавати владу у спадок. Тому візантійських правителів часто усували від влади змовники. Зі 109 імператорів, що займали константинопольський трон, лише 34 померли своєю смертю. Інші загинули в результаті змов, війн тощо.

У VI ст. Візантійська імперія переживала час небаченої могутності та вважалася найсильнішою державою світу.

◆ Рис. 1. Василевс. Сучасний малюнок

◆ Рис. 2. Візантійські воїни. Реконструкція
? Які види війська показані на малюнку?

2 Константинополь — «майстерня розкоші».

Столиця Візантійської імперії розташовувалася на західному березі протоки Босфор, що відокремлює Європу від Азії. Місто перетинали прямі широкі вулиці, прикрашали імператорські палаци, громадські споруди, храми й багатоповерхові будинки, садиби багатіїв, фонтани й парки, колони та статуї. У центрі Константинополя розміщувався *іподром* — майдан для кінних змагань, що були улюбленою розвагою городян.

Новий Рим

У 330 р. імператор Константин Великий заснував нову столицю Римської імперії. За його наказом було повністю перебудоване давньогрецьке місто *Візантій*. Спочатку нову столицю називали *Новий Рим* або просто *Місто*. Згодом за візантійською столицею закріпилася назва на честь її засновника — *Константинополь*. На Русі столицю Візантії називали *Царгород*. Сьогодні це місто має назву *Стамбул*.

Вулиці Міста були вимощені кам'яними плитами. Постійно працював водогін. У величезних підземних цистернах зберігався стратегічний запас води. У місті діяли пожежна служба, поліція, існувало нічне освітлення. За кращих часів населення міста досягало 500 тис. осіб.

Константинополь був найбільшим містом, портом і фортецею у Європі. З усіх боків його оточували високі кам'яні стіни з численними вежами, що перетворювали місто на неприступну фортецю.

Константинополь називали «золотим мостом» між Європою та Азією. Жодне європейське місто не могло зрівнятися з ним могутністю й багатством.

3 Юстиніан Великий.

Своєї найвищої могутності Візантійська імперія досягла в роки правління імператора **Юстиніана I Великого (527—565)**. Цей надзвичайно працьовитий, наполегливий, жорстокий і підступний правитель намагався відновити колишню могутність Римської імперії та підпорядкувати Середземне море Візантії.

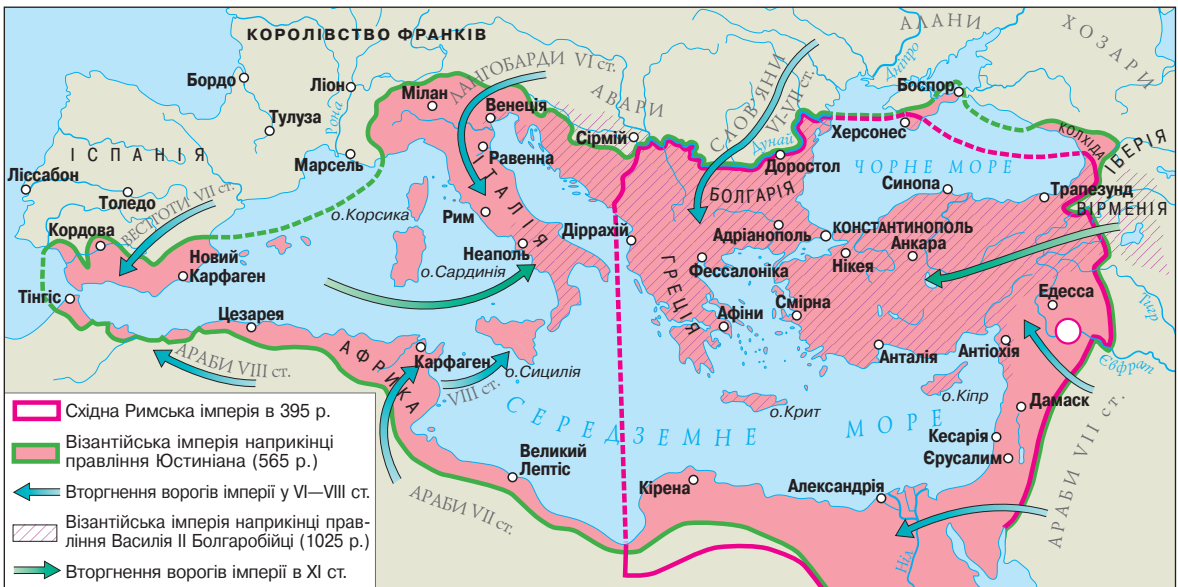
Із селян в імператори

Майбутній імператор Юстиніан народився в 483 р. в родині селянина Саватія у невеликому селищі на території сучасної Сербії. Хлопчика назвали Петром. Рятуючись від злиднів, він пішов служити до візантійської армії слідом за своїм дядьком Юстином, який, виявивши мужність і хоробрість, став офіцером гвардії. Через деякий час гвардійці поставили Юстина на імператорський трон. Незабаром високий офіцерський чин і родове ім'я Флавій здобув і племінник василевса. Перед смертю дядько всиновив племінника, і в Петра з'явилось ще одне ім'я — Юстиніан. Так імператорський престол у Константинополі посів *Флавій Петро Саватій Юстиніан*, якого прозвали *Великим*.

? Поясніть складові частини повного імені імператора.

◆ Рис. 3. Візантійська імперія в V—XI ст.

? Випишіть у зошит назви варварських народів Європи й Азії, які були сусідами Візантії в ці часи.

Візантійська армія придушила запеклий опір варварських королівств у Італії, Іспанії та Північній Африці. Територія Візантії збільшилася вдвічі, але розширити володіння до розмірів імперії за часів Константина не вдалося.

Витрати на завойовницькі війни лягли на плечі простих трудівників, які сплачували державі великі податки, служили в армії, працювали на численних будівництвах. У країні було багато незадоволених політикою Юстиніана. У 532 р. у Константинополі спалахнуло повстання «Ніка» («Перемагай»). Повсталі вимагали зниження податків і покарання урядовців-хабарників. На вісім днів столиця опинилася в руках повсталих. Імператор Юстиніан звернувся по допомогу до варварів-найманців. Під час придушення бунту за наказом імператора було знищено 30 тис. осіб. Константинополь потонув у крові.

За часів правління Юстиніана по всій країні розгорнулося будівництво шляхів, мостів, фортець, храмів. Особливу увагу імператор приділяв столиці. Уся міць імперії була кинута на будівництво храму Святої Софії на місці церкви, що згоріла під час повстання «Ніка». З усієї імперії на будівництво привозили мармур, золото, срібло, слонову кістку, цінні залишки давніх античних споруд. Будівництво очолювали архітектори Ісідор й Анфімій. У своєму підпорядкуванні вони мали 100 десятників, кожний з яких, у свою чергу, керував сотнею робітників. Наприкінці робочого дня вони отримували платню за свою працю. Будівництво храму було завершено через п'ять років.

◆ Рис. 4. Юстиніан I Великий. Мозаїка

Храм Святої Софії

Найбільш незвичними у храмі Святої Софії є величезна зала (неф) і її центральний купол — велична 33-метрова півкуля, залита світлом, що випромінюють 40 вікон, прорізаних в основі куполу. Відвідувачі храму не розуміють, як прикріплений купол: здається, що він висить у повітрі. За висотою внутрішнього простору (56 м від підлоги до вершини купола) храм не мав собі рівних протягом 900 років. Стіни храму прикрашають численні фрески й мозаїка роботи кращих митців.

Храм Святої Софії є видатним досягненням візантійської архітектури й мистецтва.

Політика Юстиніана прославила Візантію та розорила її господарство. Після смерті імператора почалося закономірне ослаблення Візантії. Натиск ворогів був нестримним. *Лангобарди* підкорили Іта-

◆ Рис. 5. Собор Святої Софії у VI ст.
Реконструкція

◆ Рис. 6. Міські садиби простих візантійців. Реконструкція

лію, на сході наступали перси й араби. Слов'янські племена захопили великі землі на Балканському півострові. Територія Візантійської держави зменшилася в чотири рази.

У VII—IX ст. Візантія зазнала важких часів, що було пов'язано з навалами ворогів, а також внутрішніми проблемами й безладдями.

4 Іконоборство.

У VIII ст. візантійські імператори *Лев III* і *Константин V* вирішили зміцнити свою владу й могутність за рахунок багатой християнської церкви. Вони поклали початок *іконоборству*. Імператори та підмовлені ними священики стверджували, що шанування ікон, святих мощів й інших церковних реліквій є ідолопоклонством, проявом язичництва і його варто позбутися. Таким чином, численні монастирі, де зберігалися реліквії, ставали непотрібними. Землі й багатства монастирів повинні були перейти до держави.

Країна розкололася на два табори: *іконоборців* та *іконошанувальників*. У протистоянні брали участь усі верстви візантійського суспільства. Єдності не було навіть в імператорських родинах. Ідеологічна боротьба й терор тривали протягом століття. Врешті-решт іконошанувальники взяли гору.

Іконоборство похитнуло вплив християнської церкви в суспільстві. Візантійський імператор залишився визнаним главою православної церкви.

Ідеї іконоборців відбивали точку зору багатьох людей, незадоволених надмірною розкішшю й багатствами церкви, а також розбещеністю духівництва.

5 Піднесення Візантійської імперії у IX—XII ст.

Нового розквіту Візантійська імперія досягла в період правління василевсів *Македонської династії*.

Візантія повністю контролювала Балканський півострів до Дунаю, її володіння досягали Палестини. Вона зуміла зупинити наступ диких кочівників *печенігів*. Після хрещення князя Володимира в 988 р. Київська Русь із жорстокого ворога й торговельного суперника перетворилася на надійного союзника й партнера Візантійської імперії. Силу візантійської зброї відчули на собі германські імператори й арабські халіфи. Візантія завоювала Болгарію.

◆ Рис. 7. Василій II Болгаробійця. Сучасний малюнок

Василій Болгаробійця

Василій II (976—1025) був найуспішнішим імператором Македонської династії. Здобувши владу, він придушив заколоти й повстання. Василевс мав залізний характер, був справжнім воїном, невибагливим і суворим солдатом. У повсякденному житті він залишався скромною людиною, не носив прикрас, корони, розкішних пурпурних убрань. Скарбниця імператора була переповнена.

Василій II успішно воював із ворогами Візантії у Європі, Азії та Африці. Грізним супротивником була сусідня Болгарія. У 1014 р. Василій II завдав цареві Самуїлу жорстокої поразки. У полоні опинилися 15 тисяч болгарських воїнів. За наказом імператора-християнина вони були осліплені. Кожному сотому воїнові залишили одне око, щоб він привів свою «сотню» на батьківщину. За цю нелюдську розправу Василій II дістав прізвисько «Болгаробійця». Болгарська держава на 170 років припинила своє існування.

? Із якою метою візантійський василевс учинив жорстоку розправу над полоненими болгарами?

Наприкінці XII ст. візантійське суспільство охопив внутрішній розбрат, розгорнулася жорстока боротьба за владу, що призвело до ослаблення держави. Константинополь лишався неприступним майже 880 років. Він витримав сім облог, але в 1204 р. був захоплений і розграбований християнським воїнством *хрестоносців*. На 60 років єдиної Візантії не стало. На її землях виникло кілька невеликих держав.

До XIII ст. Візантійська імперія зберігала статус провідної світової держави.

6 Культура Візантії.

У Середні віки Візантія за рівнем освіти перевершувала країни Західної Європи. Річ у тому, що Візантійська держава й суспільство

◆ Рис. 8. Заняття у вищій школі. Середньовічна мініатюра

потребували багато не лише грамотних, а високоосвічених людей. Будь-яка вільна людина могла здобути освіту в приватній, державній або монастирській школі. Школярі опановували тут основи читання, письма, лічби, церковного співу. Вони вивчали Біблію, релігійні книги й праці античних учених.

Освіта відкривала можливості для успішної кар'єри. Іноді батьки продавали майно, щоб зібрати гроші на навчання дітей. Уже в IX ст. кращі учні монастирських або міських шкіл могли продовжити освіту у *вищій школі*, яку було відкрито в імператорському палаці для обдарованої молоді. Саме тут згодом виник перший у Європі *університет*.

Високий рівень освіти забезпечив накопичення *наукових знань* і сталий розвиток необхідних суспільству наук: математики, фізики, хімії. Візантійські інженери створювали складні механізми, металеві й облогові машини. РOMEї оснащували фортеці й морські кораблі спеціальними знаряддями, що метали «грецький вогонь», силу якого відчували на собі ворожі армії.

Міжнародна торгівля й мореплавство потребували точних знань із географії та астрономії. Візантійські медики спиралися на досягнення античних лікарів. В імперії успішно розвивалася *історична наука*. Праці візантійських істориків — це основа наших знань з історії Візантії та сусідніх країн, золотий фонд світової історичної науки.

Світову популярність здобули візантійські майстри живопису. Окремі зразки їхніх праць збереглися до наших днів на стінах і зводах християнських храмів. *Фрески* покривали внутрішню поверхню купола й стін храмів. Живописці зображували Христа і його подвиги, Богоматір, небесне склепіння, діяння апостолів й інші біблійні сюжети. Особливу увагу художники приділяли зображенню імператорів і членів їхніх родин. Високого рівня досягли майстри *мозаїки*.

Величезні мозаїчні картини прикрашали кращі храми імперії. Повсюдно працювали майстерні з виробництва *смальти* — невеликих шматочків непрозорого скла найрізноманітніших кольорів і відтінків, які використовувалися для створення мозаїчних картин.

Вершиною візантійського мистецтва заслужено вважається *іконопис*. Прекрасні та водночас суворі образи Христа й святих, написані на дереві за особливими правилами, виховували у глядача глибокі почуття віри й співпереживання.

Культура візантійської цивілізації залишила глибокий слід у розвитку людства.

◆ Рис. 9. Мозаїка в одному із християнських храмів Херсонеса Таврійського (Крим)

Запитання й завдання

1. У чому виявлялися сила й слабкість імператорської влади у Візантії? 2. Чому Константинополь називали «майстернею розкоші»? 3. Використовуючи текст підручника, доведіть, що Константинополь був міцною фортецею. 4. Охарактеризуйте Юстиніана Великого як державного діяча і людину. 5. Чому собор Святої Софії у Константинополі називають «чудом світу»? 6. Які особисті якості мав візантійський імператор Василій II Болгаробійця? Чому його вважають найуспішнішим імператором Македонської династії? 7. Яких успіхів досягли ромеї в розвитку мистецтва? 8. Які види живопису поширилися у Візантії? 9. Як ви можете пояснити успіхи освіти й науки у Візантії? 10.* Чому Велике переселення народів не стало крахом для Східної Римської імперії?

§ 6. Практичне заняття. Виникнення слов'янської писемності. Кирило і Мефодій

✓ Слов'янські племена були активними учасниками Великого переселення народів. Вони розселилися на просторах Центральної і Східної Європи від Прибалтики до Пелопоннесу й Криту. Варварські племена слов'ян-язичників виявилися сусідами високоцивілізованих народів колишньої Римської імперії. Наприкінці Ранняго Середньовіччя виникли сильні слов'янські держави, населення яких сповідувало християнство. Як слов'янам вдалося стати частиною європейської цивілізації?

1 Східне християнство.

Ми пам'ятаємо, що саме у східній частині Римської імперії виникло, зміцніло й поширилося світом християнство. Тому Візантію завжди вважали осередком християнської релігії.

◆ Рис. 1. Скрипторій. Мініатюра

Східна християнська церква мала свої особливості, що відрізняли її від західного — католицького — варіанта християнства. Наприклад, головним священиком західної церкви вважався римський єпископ — папа. У східному християнстві виділилися старші священики — *митрополити*. Серед них особливий авторитет мали чотири *патріархи* — александрійський, антиохійський, єрусалимський та константинопольський, якого до сьогодні називають *Всесвітнім*, визнаючи його верховенство в питаннях віри.

У Візантійській імперії завжди дотримувалися принципу: «*Vivitar — основа трону*». Тому імператори й патріархи прагнули гармонійних відносин між собою. При цьому патріархи визнавали головну роль василевса й виступали союзниками державної влади.

Віровчення східної християнської церкви об'єднало країни й народи Візантії навколо імператорського трону.

Протягом усього Середньовіччя візантійці відрізнялися високим рівнем культури й освіти. Велику роль у поширенні віри й знань відіграли християнські монастирі. Зазвичай тут розміщувалися школа для хлопчиків, бібліотека й *скрипторій* — майстерня з переписування книг, адже всі вони були рукописними. У майстернях при монастирях виготовляли пергамент, а пізніше — папір, працювали переписувачі й палітурники. Читання книг було обов'язковим заняттям ченців.

Із правил Студійського монастиря в Константинополі

Якщо хто-небудь візьме в бібліотеці книгу й буде поводитися з нею недбало або якщо поцупить чужу без дозволу власника — не видавати йому в цей день книг взагалі. Якщо бібліотекар не проявляє належної старанності, розтріпує книги, ставить їх не на відведені місця або дозволяє їм вкриватися пилом, нехай обідає всухом'ятку. Якщо переписувач зопалу зламає писало, нехай відіб'є 30 поклонів. Якщо каліграф погано готує пергамент і палітурні верстати, то нехай відіб'є 150 поклонів.

? Як правила монастиря характеризують ставлення духівництва до книг?

Чому ж у монастирі приділяли таку увагу дбайливому ставленню до книг? Ми знаємо, що в книгах зібрані знання, накопичені людством. Наприклад, у Біблії та Євангелії викладена суть християнства, усі головні питання віровчення. Поширення й зміцнення віри неможливі без знання священних книг.

2 Брати Кирило і Мефодій.

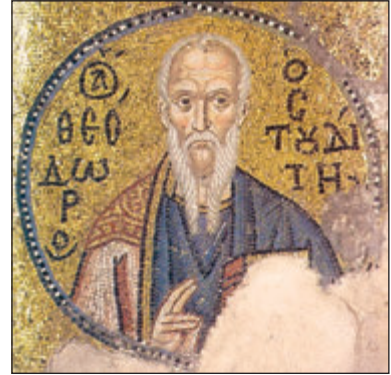
На початку IX ст. в родині відомого воєначальника в грецькому місті Фессалоніки (на Русі його називали *Солунь*) народилися брати Костянтин і Михайло. У слов'янському світі вони відомі під чернечими іменами **Кирило (827—869)** й **Мефодій (820—885)**. Їм ставлять пам'ятники, їхніми іменами називають ордени та храми й монастирі. Чому ж слов'яни так шанують греків-візантійців?

Здавалося б, долі братів мали скластися по-різному. Старший Мефодій пішов батьковими слідами й швидко зробив кар'єру на державній службі. Досягнувши успіхів у світському житті, Мефодій прийняв постриг і став ченцем одного з монастирів.

Молодший Кирило з дитинства виявляв здібності до наук і мов. У Константинополі він навчався в кращій школі в імператорському палаці. Його вчителями були відомий вчений *Лев Математик* і майбутній патріарх *Фотій*. За досягнення в науках Кирила прозвали Філософом. Незабаром він став священником і виконав кілька важливих місій щодо поширення християнства серед іновірців — арабів і хозар. Проте головну місію свого життя братам судилося виконати в далекій слов'янській країні.

3 Кирило й Мефодій — першовчителі слов'ян.

У IX ст. у Центральній Європі на території сучасних Чехії, Словаччини та Польщі виникла слов'янська держава *Велика Моравія*. Римські папи й константинопольські патріархи прагнули повернути жителів цієї країни у християнство. У **863 р.** з доручення візантійського імператора в Моравію вирушили брати Кирило й Мефодій. Вони розуміли, що зміцнити християнство серед слов'ян без книг неможливо. «*Навчати без абетки й книг — це однаково, що писати бесіду на воді*», — так стверджував Кирило. Спеціально для слов'ян, мову яких брати знали з дитинства, вони створили абетку. Першу слов'янську абетку називають *глаголицею*.

◆ Рис. 2. Настоятель монастиря Феодор Студит. Мозаїка

◆ Рис. 3. Брати Кирило й Мефодій. Ікона XIX ст.

◆ Рис. 4. Кирило й Мефодій перекладають богослужбові книги слов'янською мовою. Мініатюра X ст.

◆ Рис. 5. Глаголиця

Літери для абетки брати запозичили з давньогрецького й давньоєврейського алфавітів, деякі створили заново. За допомогою глаголиці брати переклали слов'янською мовою Біблію, Євангеліє, Псалтир й інші богослужбові книги. Таким чином, Моравія досить швидко стала християнською країною.

Після смерті Кирила справу освіти слов'ян продовжив Мефодій, якому допомагали талановиті учні. На основі глаголиці вони створили *кирилицю* — слов'янську абетку, що набула поширення серед південних і східних слов'ян. На північ від Візантії у IX ст. розташовувалося Перше Болгарське царство. У 864 р. болгарський правитель Борис і його народ прийняли християнство від візантійців. Кирилиця затвердилася серед болгар, а потім поширилася серед народів України-Русі.

4 Слов'янська абетка.

Кирилиця містить у собі знаки письма, що здавна використовувалися в алфавітах європейських країн. Порівняємо відомі нам алфавіти (рис. 6—9).

Виконайте в зошиті такі завдання.

- 1) Випишіть букви кирилиці, які сьогодні не використовуються.
- 2) Випишіть букви українського алфавіту, які зустрічаються в трьох інших алфавітах.
- 3) Полічіть, скільки букв збігаються в українському алфавіті, кирилиці й давньогрецькому алфавіті.
- 4) Якими буквами сучасний український алфавіт відрізняється від кирилиці?
- 5) Зробіть висновок щодо споріднення сучасних і давніх алфавітів народів Європи.

Αα Ββ Γγ Δδ Εε Ζζ Ηη Θθ Ιι Κκ
Λλ Μμ Νν Ξξ Οο Ππ Ρρ Σσ Ττ
Υυ Φφ Χχ Ψψ Ωω

◆ Рис. 6. Давньогрецький алфавіт

Аа Бб Вв Гг Дд Єе Жж Зз Іі
Ии Іі Її Кк Лл Мм Нн Оо Пп
Рр Сс Тт Уу Фф Хх Цц
Чч Шш Щщ Ъъ Ыы Ьб Юю
Ѡѡ Ѣѣ Ѥѥ Ѧѧ Ѩѩ Ѫѫ Ѭѭ Ѯѯ Ѱѱ Ѳѳ Ѵѵ

◆ Рис. 8. Кирилиця

Aa Bb Cc Dd Ee Ff Gg Hh Ii
Jj Kk Ll Mm Nn Oo Pp Qq Rr
Ss Tt Uu Vv Ww Xx Yy Zz

◆ Рис. 7. Латинський алфавіт

Аа Бб Вв Гг Гг Дд Ее Єе Жж
Зз Ии Іі Її Йй Кк Лл Мм Нн
Оо Пп Рр Сс Тт Уу Фф Хх
Цц Чч Шш Щщ Ъь Юю Яя

◆ Рис. 9. Сучасний український алфавіт

Візантія значною мірою вплинула на формування культури південних і східних слов'ян. Слов'яни прийняли християнство візантійського зразка. Слов'янська писемність на основі кирилиці є природним продовженням досягнень середньовічної європейської цивілізації.

Сьогодні кирилицю використовують понад 200 мільйонів жителів європейських країн.

Завдання

Вдома напишіть твір за темою «Кирило і Мефодій — першовчителі слов'ян».

§ 7. Виникнення ісламу. Арабський халіфат і його розпад

Сьогодні на земній кулі близько 1,5 млрд осіб сповідують іслам. Зародилася ця релігія на Аравійському півострові. Чому ж саме тут виникло нове віровчення? Нова держава, створена пророком Мухаммадом, дістала назву Арабський халіфат. Із ним не могли змагатися наймогутніші держави Європи й Азії. Культура халіфату перевершувала досягнення західноєвропейської християнської цивілізації. Як саме вдалося досягти таких успіхів?

1 Аравія і араби.

Аравійський півострів, що омивається водами Індійського океану, розташований на крайньому південному заході Євразії. Це найбільший півострів земної кулі.

Центральну частину півострова займають кам'янисті пустелі. Температура повітря тут часто перевищує 50 градусів, що завжди ро-

◆ Рис. 1. Краєвид Аравійського півострова

◆ Рис. 2. Святилище Кааба. Середньовічна гравюра

било ці землі практично непридатними для життя. Тільки племена *бедуїнів*, переганяючи стада від одного джерела води до іншого, займалися тут *кочовим скотарством*. Вони вирощували дрібну рогату худобу й верблюрів.

Життя в пустелі

Життя в пустелі можливе за наявності води й верблюрів. Ці тварини чудово пристосовані до суворих умов природи. Одногорбий верблюд здатний долати відстань до 120 км на день, перевозити вантаж до 250 кг і п'ять діб обходитися без води. Верблюди забезпечували бедуїнів молоком, м'ясом, шкірами, вовною. Бедуїни полювали на диких тварин, інколи вживали в їжу змії, ящірок і комах. Не випадково перси презирливо називали їх «пожирателями сарани».

Жителів Аравії ще з біблійних часів називали *арабами*. Переважна більшість арабів жила на півночі або в прибережних країнах півострова. Тут кліматичні умови були значно м'якшими, тому араби здавна вирощували пшеницю, рис, просо, цукрову тростину, льон, виноград, фрукти й фініки. Багато жителів займалися рибальством і видобутком перлів.

Важливе місце в житті Аравії займала міжнародна торгівля, що забезпечувала роботою багатьох жителів. Караванними дорогами й морським шляхом у країні Середземномор'я, зокрема Єгипет, протягом багатьох століть купці доставляли різноманітні товари з Персії, Індії, Китаю, країн Африки. Араби були чудовими мореплавцями. Не випадково у Середні віки західну частину Індійського океану називали Аравійським морем.

Більшість арабських племен були *язичниками*. Вони поклонялися силам природи, зіркам, священним каменям. Кожне плем'я і рід

шанували своїх божків, ідолів яких установлювали в племінних святилищах.

До VII ст. араби стояли ніби осторонь великих цивілізацій: античної, візантійської, перської. На Аравійському півострові не існувало єдиної арабської держави. Тут не припинялися кровопролитні війни між племенами й князівствами, хліборобами й кочівниками, язичниками й представниками інших релігій.

Наприкінці VI ст. Аравія перебувала в стані глибокої кризи. Відсутність єдиної держави, економічний застій, релігійні суперечності загрожували повним занепадом.

2 Мухаммад і його проповідь. Об'єднання арабських племен.

Важливу роль у житті Аравії відіграло місто *Мекка* на західному узбережжі півострова. Мекканці жили доходами від міжнародної торгівлі. У місті розташовувалося велике язичницьке святилище *Кааба*, де були встановлені 360 ідолів. Головний предмет поклоніння являв собою «*Чорний камінь*», що прилетів із небес (метеорит). Жерці Кааби були справжніми господарями Мекки й отримували великі доходи від прочан. В Аравії не існувало більш вдалого місця для проповіді нової релігії.

Цю важливу історичну місію виконав **Мухаммад**, син Абдаллаха (570—632). Він рано став сиротою і виховувався в родині свого дядька. Коли Мухаммад подорослішав, то став караванником і часто подорожував країною. Одружившись із заможною вдовою, Мухаммад багато часу приділяв релігійним роздумам. Щовесни він усамітнювався в печері й вів аскетичний спосіб життя, виснажуючи себе молитвами.

У 610 р. Мухаммадові настало прозріння. Уві сні перед ним з'явився архангел *Джебраїл* (Гавриїл). Він переконав Мухаммада завершити справу пророків Авраама, Мойсея і Христа. Увірувавши у своє призначення, Мухаммад у проповідях звеличував віру в єдиного бога *Аллаха*, заперечував ідолопоклонство, проголошував кінець світу, яскраво описував Страшний суд, пекло й рай. Нове віровчення дістало назву *іслам*, тобто «присвята себе Богу». Послідовників ісламу називають *мусульманами*, тобто «людьми, що віддали себе Богу».

Мухаммад — засновник нової світової релігії — ісламу.

Першими мусульманами стали родичі й друзі пророка. Популярність Мухаммада швидко зростала та почала викликати занепокоєння жерців Кааби, адже багато арабів відмовлялися від язичництва. Суперечки й сутички між мусульманами і язичниками загострювалися. Мухаммаду загрожувала фізична розправа. У 622 р.

◆ **Рис. 3.** Мухаммад та архангел Джебраїл. Книжкова мініатюра XIV ст.

◆ **Рис. 4.** Арабські воїни. Сучасний малюнок (реконструкція)

? Опишіть озброєння арабських воїнів.

Мухаммад утік із Мекки в сусідній оазис, який пізніше назвуть *Медина* («місто пророка»).

Переселення Мухаммада з Мекки в Медину вважають точкою відліку мусульманського літочислення.

Жителі Медини й навколишніх племен підтримали пророка. Тут Мухаммад поглиблював і розвивав своє віровчення. Одкровення пророка записували. Вони стали основою *Корану* — священної книги мусульман. Пророк навчав, що мусульмани зобов'язані молитися Аллахові п'ять разів на день, поститися, подавати милостиню, здійснювати паломництво в Мекку.

Про Мухаммада

Мухаммад завжди жив просто й скромно, навіть коли став наймогутнішим правителем Аравії. Він не любив розкоші, і в його будинку часто не було їжі. Пророк завжди мав один комплект одягу, і коли сподвижники пропонували йому надягти багате церемоніальне вбрання, він відмовлявся, віддаючи перевагу одягу з грубої тканини, який носили прості люди. Коли йому приносили подарунки або здобич, він роздавав їх нужденним і подібно до Христа говорив мусульманам, що бідні увійдуть у Царство Небесне раніше, ніж багатії.

У **630 р.** Мекка перейшла під контроль Мухаммада. Кааба була оголошена головною святинею ісламу, а її жерці стали мусульманами.

Медина залишилася столицею держави Мухаммада. Сюди прибували посланці різних племен і народів, що підкорилися владі пророка й відмовилися від багатобожжя.

630 рік вчені вважають роком створення єдиної Арабської держави.

3 Завоювання арабів. Праведні халіфи.

У 632 р. Мухаммад сильно занедужав і помер. Багато людей відмовлялися в це вірити, оскільки вони вважали його безсмертним. Мусульмани обрали нового керівника релігійної общини й назвали його *халіфом*, що означає «заступник пророка»; «той, хто йде слідами пророка». Так почався період *праведних (обраних) халіфів* (632—661). Столицею нової держави стало сирійське місто *Дамаск*.

Продовжуючи справу пророка, халіфи очолили «джихад меча» — священну війну з невірними за поширення й зміцнення ісламу. У VII—VIII ст. араби розгромили Візантію та Іран, переможним маршем пройшли Північною Африкою до Атлантичного океану, увірвалися на простори Європи й підкорили Піренейський півострів.

Перші халіфи провели реформи в державному й релігійному житті арабського суспільства. Вони зуміли створити високоорганізоване військо, боєздатність якого підтримувалася справедливим розподілом захопленої здобичі й трофеїв. Мусульманин свято вірив, що смерть під час бою забезпечить йому вічне блаженство в раю.

◆ Рис. 5. Завоювання арабів

? Виходячи із завоювань арабів, поясніть, чому іслам називають світовою релігією.

У результаті завоювань араби підкорили й пограбували найбагатші країни. «Годувальником» Аравії став Єгипет. Араби відновили давній канал між Нілом і Червоним морем, щоб вивозити кораблями єгипетський хліб й інші продукти.

Успішні завоювання арабів сприяли виникненню великої імперії, що увійшла в історію під назвою *Арабський халіфат*. Це держава, де діяли релігійні правила. Халіф не тільки мав владу монарха, але й був духовним наставником усіх мусульман.

Араби стали господарями найбагатших країн Північної Африки, Передньої і Середньої Азії, населення яких прийняло іслам.

4 Розквіт Арабського халіфату.

Зміцненню Арабської держави сприяло поширення ісламу. За 70—100 років араби затвердили на завойованих землях нову релігію. Іслам виявився віровченням простим і зрозумілим для людей. Бути мусульманином було вигідно, оскільки вони сплачували державі тільки десяту частину з доходів, а іновірці несли тягар важких податків.

Завойовники наполегливо підвищували авторитет арабської мови — мови Корану, яку мали знати всі мусульмани. Таким чином арабська мова стала державною мовою для всіх підкорених народів.

До складу халіфату входили країни із працюючим населенням, високорозвиненим сільським господарством, найбагатшими давніми містами, які славилися своїми ремеслами й торгівлею. У центрі безкрайніх володінь імперії халіф ал-Мансур заснував нову столицю *Багдад*, яку тоді називали Мадинат ас-Салам («місто благоденства»). Своїми розмірами Багдад значно перевершував Рим і Константинополь разом узяті. Місто захищали високі стіни й канали, заповнені водою річки Тигр. Оборонна стіна Багдада була складена з величезних глиняних цеглин. За третім кільцем фортечних стін і брам розміщувалися палац халіфа, велика мечеть й урядові будинки.

3 «Історії Багдада» аль-Багдаді (XI ст.)

За часів халіфа ар-Рашида жодне місто світу не могло змагатися з Багдадом у красі й пишності, кількості вчених і видатних людей, розмежуванні еліти й простолюдинів... у безлічі дворів, будинків, шляхів, вулиць, крамниць, базарів, провулків, алей, мечетей, лазень, караван-сараїв; у чудовому повітрі, солодкій воді, прохолодній тіні... у силі-силенній городян, кількості споруд і людей.

◆ Рис. 6. Мечеть у Єрусалимі (VII ст.).
Сучасний вигляд

◆ Рис. 7. На вулицях Багдада.
Сучасний малюнок

У столицю халіфату щорічно доставляли понад 400 млн *дирхемів* (срібних монет). У своїй особистій скарбниці халіфи нагромадили безліч золотих і срібних монет, величезні запаси зброї, коштовних металів, каміння, убрань і начиння.

У VIII—IX ст. Арабський халіфат перетворився на світову державу, що не мала гідних суперників.

5 Культура країн халіфату.

Учені стверджують, що в Арабському халіфаті культура набула нечуваного розквіту. Як же жителям пустельної Аравії вдалося досягти значних успіхів у науках і мистецтві? Річ у тому, що араби виявилися не тільки жорстокими завойовниками, але й старанними учнями. Вони засвоювали й застосовували культурні досягнення підкорених ними давніх народів: сирійців, греків, єгиптян, персів, вірменів, євреїв та ін.

Арабські хлопчики навчалися у приватній школі. Тут опанували грамоту й лічбу, вивчали Коран, закони шаріату (система релігійних правил), а також математику, медицину, астрономію, літературу. У школах при мечетях вивчали богословські науки. Повсюди створювали релігійні навчальні заклади — *медресе*. Учена людина вважалася зразком для всіх мусульман.

У VII—IX ст. в арабо-мусульманських країнах розвивалися математика й астрономія. Вчений **аль-Хорезмі** (IX ст.) познайомив арабів з індійськими цифрами, які ми називаємо арабськими. У Європі Хорезмі називали **Алгорисмусом**. У своєму науковому трактаті він увів поняття «*аль-джабр*» (алгебра).

◆ Рис. 8. Учені в бібліотеці. Книги складені на спеціальних полицях. Мініатюра XIII ст.

◆ Рис. 9. Мінарет у Самаррі (Ірак)

◆ Рис. 10. Сторінка рукопису аль-Хорезмі

Будинок мудрості

У IX ст. у Багдаді звали знаменитий Будинок мудрості, у якому працювали знавці давніх мов. Вони перекладали арабською мовою наукові й філософські трактати грецьких і римських мудреців. Особлива увага приділялася перекладу творів із математики, астрономії, географії. Здійснювалася робота з індійськими медичними трактатами й перськими історичними творами. Кращі перекладачі одержували винагороду золотом. У 1258 р. монголи зруйнували Будинок мудрості, а книги безцінної бібліотеки скинули в Тигр.

Великих успіхів досягла арабо-мусульманська наука в галузі медицини. Видатним вченим був **Ібн Сіна (980—1037)**, якого в Європі називали **Авіценною**. Його «Канон лікарської науки» на віки став настільною книгою лікарів усього світу.

Авіценна

Ібн Сіна народився в Бухарі й був персом за національністю. Із дитинства проявилися його здібності до наук. Уже в десять років він знав Коран напам'ять. У своїх працях учений торкався проблем медицини, філософії, етики, математики, хімії, ботаніки та ін. Ібн Сіна з'ясував, що туберкульоз — це інфекційне захворювання, і виявив шляхи його поширення. Він описав понад 760 назв ліків. Ібн Сіна був лікарем могутніх правителів ісламських держав, але завжди залишався незалежною людиною і мислителем. Перед смертю він заповів відпустити на волю своїх рабів, а майно роздати бідним.

У світовій художній культурі особливе місце відведене досягненням ісламських зодчих, які використали кращі зразки візантійської та перської архітектури, але при цьому створили свій неповторний стиль архітектурної майстерності. Найбільш яскраво архітектура країн ісламу проявлялася в релігійних спорудах (мечеті, мавзолеї, медресе).

Мечеть — це місце для спільної молитви мусульман. У невеликих вуличних мечетях віруючі п'ять разів на день молилися Аллахові. Кращі архітектори будували мечеті для молитви в п'ятницю — священний для мусульман день. П'ятнична мечеть завжди підноситься над іншими будівлями і є окрасою міста, свідченням його багатства.

Про мечеті

Купол мечеті зводився над головною молитовною залюю. Величезна маса купола рівномірно розподілялася по бічних напівкуполах. Внутрішню поверхню купола вкривали фрески або мозаїки. Зазвичай використовували геометричний або рослинний орнамент.

Мінарет — висока вежа, із якої правовірних закликали до молитви. Мінарети п'ятничних мечетей прикрашали орнаментом або висловами з Корану. Внутрішній двір мечеті зазвичай оточувала крита галерея — зручне місце для підготовки до молитви, відпочинку й задушевної бесіди.

Досягнення культури країн халіфату свідчать про високий рівень арабо-мусульманської цивілізації.

6 Розпад Арабського халіфату.

У першій половині X ст. арабська держава розпалася, і від колись могутньої імперії не залишилося й сліду. У той період успішно управляти безкрайньою державою протягом тривалого часу було неможливо. На сході й заході зміцнилася влада *намісників*, які не бажали ділитися могутністю й багатствами з багдадським халіфом.

Палац халіфа роздирали суперечки. Наближені боролися між собою за вплив на халіфа. Релігійні суперечності переростали в кровопролитні сутички. Повстання бідноти охопили величезні території. Підкорені народи боролися за свою незалежність.

До середини X ст. більшість провінцій вийшли зі складу халіфату й зажили самостійним життям. Халіфи зберегли владу на незначній території навколо Багдада. Під час монгольських завоювань XIII ст. залишки халіфату були остаточно знищені.

Арабський халіфат зробив великий внесок у розвиток світової цивілізації.

Запитання й завдання

1. Як місце розташування й кліматичні умови Аравійського півострова вплинули на заняття його жителів? 2. Чому Мекка стала вдалим місцем для поширення нового віровчення? 3. Завдяки яким особистим якостям Мухаммад став справжнім проповідником ісламу? 4. Виконання яких обов'язків Мухаммад вимагав від мусульман? 5. Використовуючи текст підручника, поясніть значення термінів і понять: *бедуїн, Кааба, іслам, мусульманин, Коран, халіф*. 6. Назвіть основні причини успішних завоювань арабів в Азії, Африці та Європі. 7. Чому Багдад у IX—XII ст. називали «містом благоденства»? 8. Як арабам у найкоротший історичний період вдалося досягти значних успіхів у культурі? 9. Назвіть основні причини, які призвели до розпаду й загибелі Арабського халіфату. 10*. Чим мечеть відрізняється від християнської церкви? 11*. Якими досягненнями арабської освіти й науки ми користуємося й сьогодні?

§ 8. Практичне заняття. Вплив Візантії, імперії Карла Великого, перших Арабських халіфатів на становлення Середньовічної Європи

1

Великі цивілізації Раннього Середньовіччя.

Після загибелі Західної Римської імперії на її неосяжних землях виникло кілька нових держав, створених германцями — учасниками Великого переселення народів і нащадками римлян. Тому перші держави середньовічного часу називають *варварськими королівствами*. Це був перший досвід германців у політичній організації свого життя. У IX ст. на місці ослаблих варварських королівств силою зброї була створена перша середньовічна імперія — *держава Карла Великого*. Ця імперія проіснувала недовго, проте вона залишила яскравий відбиток в історії Європи. Розпад імперії Каролінгів став початком історії Німеччини, Франції, Італії.

Зруйнувати східну частину Римської імперії у ході Великого переселення народів варварам не вдалося. Володіння *Візантійської імперії* розкинулися на трьох частинах світу: у Європі, Азії та Африці. Здавалося, що багатства з усієї земної кулі стікалися в Константинополь. У своєму культурному розвитку візантійська християнська цивілізація помітно перевершувала країни Західної Європи. Потужний вплив культури Візантії відчули народи Східної Європи, Малої Азії і Закавказзя. Проте Візантія мала й багато ворогів на

сході, заході та півночі. Візантійська імперія пройшла важку й славу тисячолітню історію від 476 до 1453 р., коли її залишки загинули під ударами турків-османів.

У VII ст. на Аравійському півострові зародився *іслам* — релігія, що об'єднала розрізнені арабські племена в єдину державу. Зусиллями пророка Мухаммада і його сподвижників на величезному пустельному півострові утворилася могутня держава — *Арабський халіфат* (VII—XIII ст.). Завоювання арабів значною мірою змінили політичну карту Європи, Азії та Африки. Загинула Іранська держава, володіння Візантійської імперії зменшилися в чотири рази. Араби знищили державу вестготів і підкорили своїй владі Піренейський півострів, загрожували володінням держави Каролінгів. Мужність візантійських воїнів, що розгромили арабів біля стін Константинополя в **718 р.**, і нищівний удар кінноти Карла Мартелла в битві під Пуатьє у **732 р.** зупинили арабо-мусульманську агресію в Європі.

У ході завоювань поступово склалася велика арабо-мусульманська цивілізація. Тут процвітали великі міста. Мусульмани відродили ефективну систему зрошення і почали збирати нечувані врожаї. Їхні ремісники славилися своїми виробами з металів, тканин, хутра, коштовних каменів. Культура країн халіфату вплинула на сусідні країни й не мала собі рівних в освіті, науках, літературі, мистецтві й архітектурі.

Таким чином, в епоху Раннього Середньовіччя виникли три величні імперії та не схожі одна на одну цивілізації: *ранньосередньовічна християнська цивілізація країн Західної Європи, східнохристиянська візантійська цивілізація та арабо-мусульманська цивілізація*. Кожна з них залишила свій відбиток в історії Європи й усього людства.

◆ Рис. 1. Монета Карла Великого

◆ Рис. 2. Сторінка книги Авіценни

◆ Рис. 3. Середньовічна брама Ахена

2 Підбиваємо підсумки.

Уявімо собі, що недбалый архітектор переплутав позначені номерами «будівельні деталі».

Використовуючи тексти §4—7, заповніть таблицю, поставивши номери «деталей» у відповідний стовпчик «будинку середньовічної історії».

- 1) Високий рівень організації міського життя.
- 2) Будівництво храму Святої Софії.
- 3) Поширення християнства в сусідні країни.
- 4) Створення імперії, що розміщувалася на трьох частинах світу.
- 5) Створення вищої школи при імператорському дворі.
- 6) Найвищі досягнення в області живопису (іконопис, фрески, мозаїка).
- 7) Союз імператорської влади й папи римського.
- 8) Союз імператорської влади й патріарха.
- 9) Розгром Аварського каганату — агресивної держави кочівників.
- 10) Створення імперії, що об'єднала варварські народи Європи.
- 11) «Каролінгське відродження», що поклало початок розвитку освіти й наукових знань у Середньовічній Європі.
- 12) Створення глаголиці та кирилиці.
- 13) Зародження ісламу й написання Корану.
- 14) Будинок мудрості. Переклад праць античних вчених.
- 15) Визначні успіхи в області математики (алгебра) і медицини (створення ліків).
- 16) Розвиток міжнародної торгівлі між країнами Європи й Азії.

План характеристики	Західноєвропейська християнська цивілізація	Візантійська східнохристиянська цивілізація	Арабомусульманська цивілізація
Досягнення в політиці			
Успіхи в розвитку держави			
Розвиток культури, науки, освіти			

Таким чином, у Ранньому Середньовіччі були створені необхідні умови для подальшого розвитку середньовічного суспільства, держави й цивілізації.

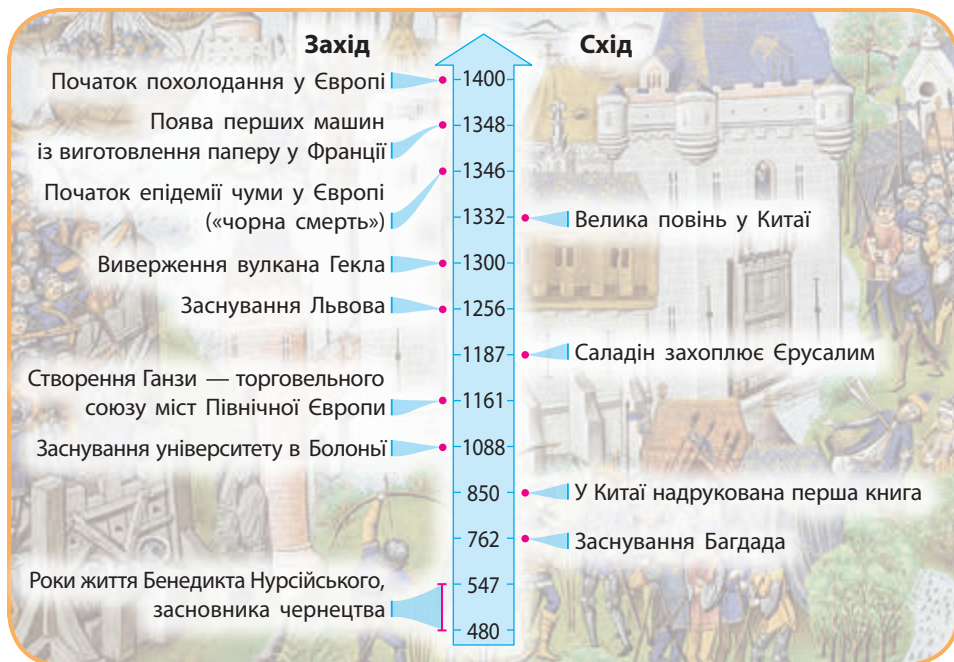

РОЗДІЛ II. СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СВІТ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

У цьому розділі ми поговоримо про поступове формування середньовічного суспільства, з'ясуємо, чому виникли три великі групи населення середньовічного суспільства, які називаються *станами*. Кожен стан мав особливе становище в суспільстві, свої характерні ознаки в заняттях, звичаях, організації повсякденного життя.

У Середні віки земля залишалася головним багатством і мірилом достатку людини. У цей час земельні володіння називали *феодом*. Людей, які володіли землею, а отже, і владою, історики називають *феодалами*, а нове середньовічне суспільство — *феодальним*. У Європі не залишилося рабів і рабовласників, але більшість вільних селян-общинників опинилися в особистій і поземельній залежності від феодалів.

У X—XII ст. у Європі повсюдно з'являються й збільшуються міста. Поступово зростає їхня роль і вплив у середньовічному суспільстві. Городяни (ремісники, торговці, купці, люди, що займалися найманою працею) жили своїм міським життям. Воно відрізнялося від життя феодалів, селян і духовництва. Не випадково жителів міст називають людьми «нового типу».

§ 9. Середньовічне суспільство

✓ До середини XI ст. у Західній Європі виник суспільний устрій, що відрізнявся від родоплемінних порядків варварських народів і був зовсім не схожий на суспільний лад Римської імперії. Середньовічне суспільство вчені часто називають *феодальним*. Чому його так назвали?

1 «Ті, що моляться», «ті, що воюють», «ті, що працюють».

Мислителі Ранняго Середньовіччя спробували пояснити устрій нового суспільства, що виникло в країнах Західної Європи. Вони вважали, що Господь справедливо поділив усіх людей на три групи — «ті, що моляться», «ті, що воюють», «ті, що працюють». Так виникла *теорія про три стани*.

Стан — це велика група людей, які мають певне суспільне становище, юридичні права й обов'язки, що передаються у спадщину.

Стан «*ті, що моляться*» складало *духівництво*. Обов'язки духівництва полягали в тому, щоб замолювати гріхи християн і допомагати їм вести праведне життя, що забезпечить їм вічне блаженство в раю. Священники виступали посередниками між людиною й Богом.

◆ **Рис. 1.** Три стани. На гравюрі XV ст. написано: «Ти молися!», «Ти захищай!», «Ти працюй!»

Стан «*тих, що воюють*» мав захищати християнський світ від зовнішніх і внутрішніх ворогів. До складу стану входили *королі, імператори, графи й герцоги, їхні дружини* — усі, хто володів багатствами й землями, але не обробляв їх.

Стан «*тих, що працюють*» був найчисленнішим. Сюди належали *селяни, ремісники, торговці* — тобто робоча сила сіл і міст. Вони забезпечували всім необхідним перші два стани.

Людей навчали, що стани повинні жити дружно, оскільки кожний із них був необхідним для інших. Наприклад, селянин потребував захисту від набігів кочівників, він вірив у Бога і вважав, що священник допоможе йому здобути вічне життя.

Тяжкі умови життя, численні труднощі й небезпеки змушували людей об'єднувати

◆ Рис. 2. Мандрівні ченці

◆ Рис. 3. Католицьке духовництво

свої зусилля. Селяни жили *общинами*; ченці організували *монастирі*; ремісники мали свої союзи — *цехи*; феодали створили *рицарські ордени*; навіть злидарі й бурлаки мали власні об'єднання.

2 Духівництво.

Християнське духовництво в Середні віки поділилося на дві великі групи. *Біле духовництво* — це ті священники, які жили серед людей, «у миру», вони несли свою духовну службу простим людям — *парафіянам*. Священники виконували церковні обряди, що супроводжували все життя парафіянина: проповідь, хрещення, вінчання, причастя, відспівування тощо. Серед білого духовництва склалася своя *ієрархія* — система підпорядкування. До неї входили *митрополити, єпископи, священники, диякони*. У східній частині колишньої Римської імперії старшими єпископами вважалися *патріархи*, а на Заході церкву називали *католицькою*. Її главою був *папа* — єпископ міста Рим, що вважався намісником апостола Петра.

Чорне духовництво — це *ченці*, священнослужителі, що присвятили своє життя служінню Господу. Вони селилися у «пустелі» — у глухих місцях, подалі від світської суєти. Поступово ченці стали об'єднуватися в общини — монастирі, що жили за своїми суворими законами — *уставами*. Великі монастирі очолювали *абати*. Зазвичай у великих монастирях діяли притулки для злидарів, калік і хворих. У монастирях працювали школи й майстерні для переписування книг — *скрипторії*. Багато монастирів перетворилися на центри середньовічної культури.

3 Феодали.

Людей, що належали до стану «тих, що воюють», зазвичай називають *феодалами*. Цей термін виник від слова «феод».

Феод — це земля із селянами, що живуть на ній. Земля передавалася у володіння на умовах несення військової служби.

Власник феоду був *сеньйором*, який передавав деяку частину земельних володінь своїм військовим слугам — *васалам*. У тих випадках, коли старший син васала погоджувався виконувати ті самі обов'язки на користь сеньйора, що й батько, то земля передавалася в спадщину. Так поступово виникали *вотчини* — спадкові феоди. Феод у спадщину отримував старший син феодала. Молодші сини, залишившись без землі, ставали ченцями або мандрівними рицарями і були готові служити будь-якому сеньйору.

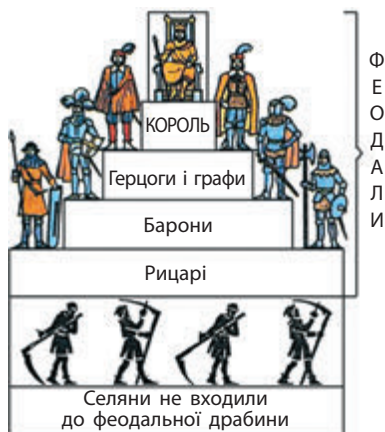
Відносини між сеньйором і васалом регулювалися *присягою вірності*, яку васал складав своєму сеньйору. Під час війни васал зі своїм військовим загоном ставав під прапори сеньйора. Васал мав захищати життя й честь сеньйора, визволяти його з полону, виконувати доручення. Сеньйор брав на себе зобов'язання допомагати й захищати свого васала. Васал міг розподілити власний феод між своїми військовими слугами, для яких він ставав сеньйором. Так виникло важливе феодальне правило: «*Васал мого васала — не мій васал*». Таким чином, майже всі феодали були когось сеньйорами або васалами.

У середині IX ст. закон франкського короля Карла II Лисого стверджував: «Бажаємо, щоб кожна вільна людина в нашому королівстві обрала собі сеньйора, якого бажає, серед нас або наших васалів». Так склалося ще одне правило феодального суспільства: «*Немає землі без пана*».

Поступово в суспільстві утворилася феодальна ієрархія — ступінчаста система чинів, у якій нижчі повинні підкорятися тим, хто стоїть на більш високому щаблі (рис. 4). Серед феодалів сформувалися знатні королівські й аристократичні роди, які мали особливі права й привілеї порівняно з іншими сеньйорами. Виникла *феодальна драбина* (піраміда).

Феодальна драбина — політична організація феодалів для забезпечення своєї влади над підвладним населенням.

◆ Рис. 4. Феодальна драбина

4 Середньовічні селяни.

В епоху Раннього Середньовіччя відбулося перетворення вільних селян-общинників на залежних селян. Посилаючись на закони, а часто за допомогою насильства королі, знать і дружинники захоплювали землі й оголошували їх своїм феодалом. Утримати право на землю селяни не могли.

Іноді селяни добровільно віддавали право володіння землею феодалові або монастирю. При цьому вони продовжували господарювати на цій землі.

До IX ст. більшість селян-общинників Західної Європи із повноправних власників землі перетворилися на власників землі на певних умовах.

Залежні селяни виконували на користь феодала *повинності* (примусові обов'язки). Усі види робіт, які селянин виконував для пана, називалися *панщиною*. Крім того, селянин віддавав своєму сеньйорові частину врожаю й приплоду худоби та птиці — *оброк*.

Із «Кентерберійських оповідань» Дж. Чосера (XIV ст.)

Терплячий працелюбний чоловік...
 Чимало гною в поле за свій вік
 Він вивіз й холоду і спеки не уник.
 Він скромний був і нелихий
 І шанував закон святий,
 Хоч заробив він або втратив —
 Сусіда радий був нагодувати,
 Вдовиці брався землю заорати;
 Усім навколо йшов допомагати.
 І десятину ніс — чи праця, чи то плата,
 Хоча і мав достаток небагатий.

? Як ставиться англійський поет до селян?

◆ Рис. 5. Селяни на панщині. Мініатюра

РОЗДІЛ II. СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СВІТ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

Таким чином, селянин ставав залежною людиною, підвладною власникові землі. Великий феодал вершив над ним суд і розправу, але вбити або скалічити не мав права. Селянин не міг без дозволу пана й сплати «пожилого» залишити землю, яку він обробляв. Залежним селянам доводилося багато працювати, щоб забезпечити пана всім необхідним.

На початку Зрілого Середньовіччя склалися три основні стани: дрівництво, феодалі, трударі. Структура феодалного суспільства в Середні віки постійно змінювалася й ускладнювалася.

?

Запитання й завдання .....

1. Що таке стан? Які стани виникли в Середні віки? 2. Чим відрізняються білі й чорне дрівництво? 3. Які відносини виникли між сеньйором і васалом? 4. Використовуючи текст параграфа, сформулюйте визначення понять і термінів: *феод, сеньйор, васалітет, чернець, феодална драбина, панщина*. 5. Чим відрізнялося становище римського раба від становища середньовічного селянина? 6. Чи існують сьогодні стани в нашій країні або в інших країнах Європи? 7. Чим зараз вимірюється гідність людини — становим походженням або особистими якостями? 8.* Поясніть значення основних правил феодалного суспільства: «Васал мого васала — не мій васал» і «Немає землі без пана». 9.* Чим відрізнялося середньовічне суспільство від суспільства Римської імперії й варварських королівств?

i

§ 10. Практичне заняття. Замок. Рицарські традиції. Життя селян

Відважні, мужні й шляхетні середньовічні рицарі стали взірцем для наслідування на багато століть. З іншого боку, саме повсякденна й важка праця селянина робила можливими «рицарські подвиги». Багато письменників присвятили свою творчість цим середньовічним станам. На практичному занятті ми познайомимося з літературними творами й писемними джерелами, у яких розповідається про життя шляхетних рицарів і працюючих селян.

1 Як стати рицарем?

Кожен феодал вважався *рицарем* — важкоозброєним кінним воїном. Рицар був озброєний списом і довгим мечем. Великий трикутний щит, а також важкий залізний обладунок захищали воїна від голови до п'ят. Бойовий кінь рицаря також був закутий у броню. Поки рицар перебував у сідлі, із ним не могли впоратися й десятеро піхотинців. Як саме досягали такої військової майстерності?

Виховання рицаря починалося із семи років. Під керівництвом колишнього воїна хлопчик із раннього віку вчився рукопашного бою, фехтування й володіння списом, уміння вправно їздити на коні. Життєві успіхи рицаря залежали від військової майстерності й досвіду. Грамоті приділялося значно менше уваги. Багато рицарів залишалися неуками.

Після багатьох випробувань наставав довгоочікуваний день. Сеньйор висвячував свого 14-річного васала в рицарі. Німецький письменник Л. Фейхтвангер у романі «Іспанська балада» так описує цю подію:

...Настав знаменний день, день «удару мечем». Два священнослужителі одягли дон Педро. Вбрання його було червоне, немов кров, яку рицар зобов'язаний пролити, захищаючи Церкву і встановлений Богом порядок; черевички були коричневі, як земля, у яку всім нам доведеться зійти; пояс був білий, як чиста совість, зберігати яку він запрявся.

Дзвонили в усі дзвони, коли принц прямував засипаними трояндами вулицями в церкву Сантьяго. Там на нього чекав дон Альфонсо в оточенні грандів* і знатних дам. Зброєносці надягли на голову схвильованому донові Педро шолом, вбрали його в кольчугу, вручили трикутний щит — тепер він мав обладунок для самозахисту. Вони оперезали його мечем — тепер у нього була зброя для нападу. Дві шляхетні дівиці надягли йому золоті шпори — тепер він міг виїхати на бій за правду й гідність.

І от дон Педро опустився на коліна, і архієпископ дон Мартін гучно прочитав молитву...

Удар відбувся. Оголеним клинком дон Альфонсо вдарив його долілиць по спині, не дуже сильно, але все-таки досить міцно, щоб відчутти крізь кольчугу біль.

- ? 1. Який знаменний день із життя феодала описаний у цьому епізоді? 2. Де відбувалася подія і хто брав участь в урочистому ритуалі? 3. Яке головне зобов'язання брав на себе васал? Яку особисту рису рицаря письменник вважає найголовнішою? 4. Опишіть обладунок і зброю рицаря.

2 Кодекс рицарської честі.

Вірність сеньйору вважалася для рицаря вищою доблестю. Рицар мав захищати церкву, вдів і сиріт, піклуватися про своїх підданих, бути щедрим і шляхетним. Ці якості прославлялися в рицарських романах, але в реальному житті небагато феодалів відповідали *кодексу рицарської честі*.

В історії завоювань Карла Великого відома невдала облога міста *Сарагоса*, захопленого арабами. Відступаючи, загін франків був оточений

* Гранд — знатний іспанський феодал.

◆ Рис. 1. Рицар

◆ Рис. 2. Посвята в рицарі.
Мініатюра XIV ст.

◆ Рис. 3. Карл Великий вручає меч Роланду. Мініатюра XIII ст.

і перебитий місцевим населенням. Дружинники, що лишилися живими, склали пісню про його героїчну загибель. Пізніше вона перетворилася на відомий твір — «Пісню про Роланда». У цій поемі рицар Роланд перед вирішальною сутичкою звертається до свого товариша Олів'єра:

За нашого сеньйора слід терпіти
Жорстокий холод і нестерпну спеку,
Віддати кров свою і тіло разом.
То бийте ж списом, я мечем дістану,
Дарунком Карла, славним Дюрандалем*,
Якщо ж загину, той, хто його візьме,
Все ж скаже: «Меч шляхетного васала!»

- ? 1. Які обов'язки васала Роланд вважав найголовнішими і найпочеснішими? 2. У чому він вбачав рицарську доблесть?

3 Турнір.

У мирний час улюбленим заняттям рицарів було полювання, що розвивало силу й спритність. Після полювання рицарі розважалися на бенкетах, які тривали багато днів поспіль. Зазвичай сеньйора супроводжувала група васалів, що прагнули розваг і пригод. Головною розвагою рицарів стали *турніри*, де кожен феодал міг виявити відвагу й військову майстерність, похизуватися гарною й дорогою зброєю й обладунком. Одним із найхоробріших рицарів був

* Дюрандаль — меч Роланда, отриманий від Карла Великого після васальної присяги.

◆ Рис. 4. Рицарський турнір.
Мініатюра XV ст.

◆ Рис. 5. Замок Алькасар в Іспанії.
Сучасний вигляд

англійський король Річард I Левове Серце. Він уславився тим, що не програв жодного турніру.

Змагання рицарів присвячували значним подіям — військовим перемогам, весіллям, народженню дітей сеньйора. Турніри перетворювалися на яскраві видовища. Вони були багатолюдними й проходилися на спеціально обладнаному майданчику біля стін замку або міста. На трибунах збиралася верхівка феодального суспільства, простий люд юрбився навколо. Свої турнірні подвиги рицарі присвячували «прекрасній дамі».

Головним змаганням вважалися двобої кінних рицарів. Вершники й коні були надійно захищені й прикрашені вишитими накидками, прапорами й гербами. На великій швидкості вершники зіштовхувалися один з одним, намагаючись збити супротивника з коня спеціальним турнірним списом. Важкий і громіздкий обладунок не давав змоги рицареві, який упав, підвестися без сторонньої допомоги. Іноді двобій завершувався фехтуванням на мечях і булавах, інколи — смертю учасника. Переможець двобою продовжував турнір до повної перемоги. Великий успіх у глядачів мали турнірні бої рицарських загонів.

4 Замок.

У бурхливі й тривожні часи Середньовіччя феодали були змушені укріплювати своє житло. Так з'явилися феодальні *замки*, що нагадували неприступні фортеці. Вони надійно захищали свого власника від зовнішніх і внутрішніх ворогів. Наприклад, французький король Людовік VI Товстий (1108—1137) ледве не половину свого

i

РОЗДІЛ II. СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СВІТ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

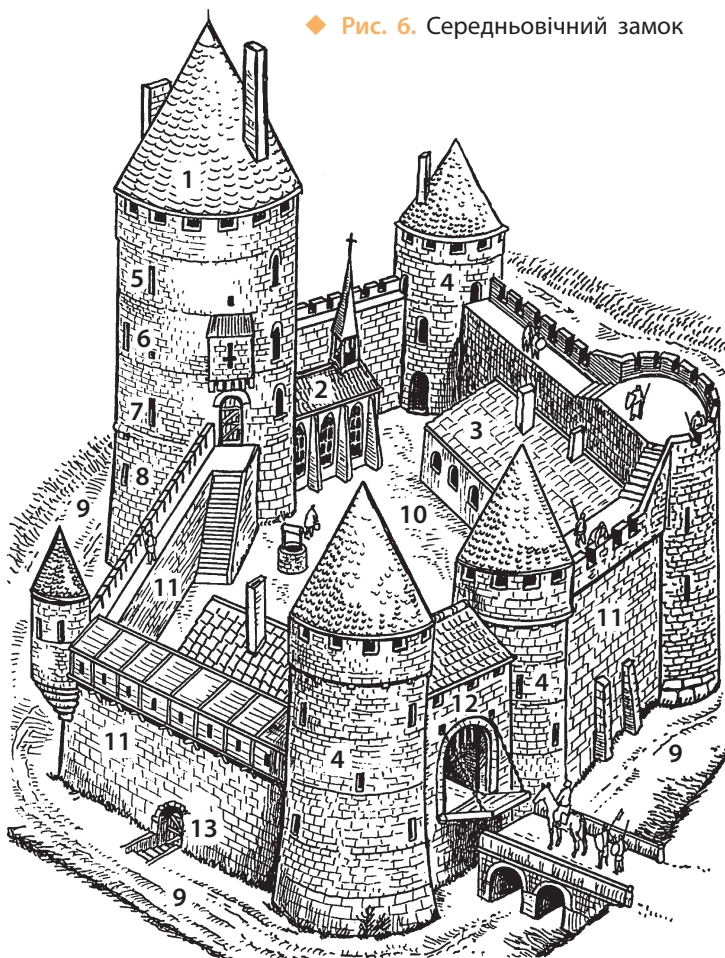
тривалого правління витратив на те, щоб захопити замок одного з баронів, розташований на шляху з Парижа в Орлеан. Барон грабував купців, що перебували під королівським заступництвом. Замок був грізним свідченням панування феодала над навколишніми землями й людьми, що жили на них.

?

Завдання

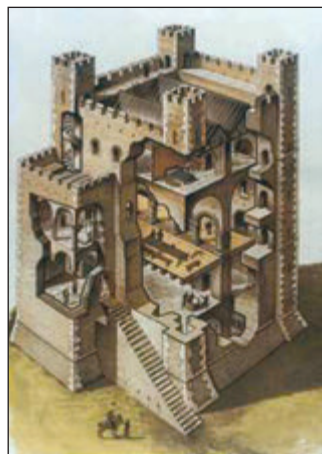
Використовуючи рис. 6, спробуємо подумки прогулятися середньовічним замком, який феодал перетворив на справжню фортецю.

У тексті олівцем проставте відповідні номери замкових споруд, позначених на малюнку.

◆ Рис. 6. Середньовічний замок

◆ Рис. 7. Донжон

◆ Рис. 8. Замкові ворота

Навколо замку виритий рів, заповнений водою ____. Десять тут є запасний вихід із замку ____. Його оточують високі кам'яні стіни ____, укріплені вежами ____. До воріт замку веде розвідний міст. Ворота укріплені здвоєною надбрамною вежею ____. За стінами розташовані замковий двір ____, церква ____, господарські приміщення, стайні ____. Найгарнішою спорудою замку є центральна внутрішня вежа — донжон ____, що сягає 60 метрів у висоту. Вхід до неї захищений важкими дверима, окутими залізом. Усередині вежі три поверхи, кожний з яких являє собою величезну залу. Зала першого поверху з нішами в стінах є арсеналом ____; у залі другого поверху розташована величезна піч, у якій під час облоги випікають хліб для захисників вежі ____; на третьому поверсі — зала з виходами на зовнішню вежу з бійницями ____. У вежі може розміститися великий гарнізон.

У донжоні є вихід у підземелля з безліччю прихованих ходів; вони будувалися для таємних зносин із зовнішнім світом під час облоги. Перекази розповідають, що існував навіть підземний хід між замком і сусіднім монастирем. У льохах і підземеллях замку можна зберігати запаси, яких вистачить, щоб годувати його мешканців протягом року. У підземеллях замку розташована в'язниця ____.

Багато середньовічних феодальних замків вважалися неприступними. Однак у феодалів було багато ворогів, від яких іноді не рятували високі стіни й вежі.

5 Селянське життя.

У період Раннього Середньовіччя більшість вільних селян-общинників втратили свої права на землю. Вони стали *залежними людьми*. Як же селяни втрачали свої земельні володіння? Про це пише історик А. Гуревич.

◆ Рис. 9. Польові роботи. Малюнок XV ст.

◆ Рис. 10. Селянин та управитель феодальним маєтком

РОЗДІЛ II. СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СВІТ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

Перегорнемо подумки сухі пергаментні сторінки середньовічних *грамот*. Ось вдова продає феодалові клаптик землі, тому що бика не стало і не знає вона, як обробити поле, і немає коштів, щоб прогодувати двох малих синів. От старий селянин віддає феодалові свій наділ за теплий кут і їжу до кінця своїх днів. Ось селянська родина бере гроші в борг і присягається повернути їх у день Святого Михаїла (29 вересня), а якщо не поверне, тоді феодалові перейде весь наділ. От історія братів, що спільно володіли садом, який успадкували від батька, але один із братів пішов у ченці й повинен зробити внесок у монастир.

Скільки цих грамот, що розповідають про дарування й продаж землі, про позики й поневолення! Ось вони, записані на клаптиках пергаменту, завірені показаннями свідків або ж переписані акуратним почерком у *картулярій* — спеціальну книгу, яку ведуть у монастирі, реєструючи нові придбання землі й залежних людей. В одному тільки Фрейзингенському монастирі вже до середини VIII ст. накопичилося близько 700 таких грамот! І всі вони оповідають про те, як було пограбоване й закабалене селянство.

- ? 1. Які випадки втрати землі селянами наведено в тексті? 2. У яких документах містився факт втрати земельних володінь?

Селяни продовжували користуватися землею, права на яку вони вже втратили. Як відомо, за користування землею залежні селяни несли повинності — панщину й оброк.

Із картулярію Фрейзингенського монастиря (X ст.)

Селянин Відрад має повний наділ землі. Він сплачує за нього одну свиню, фунт льону, трьох курей, 18 яєць; щорічно дає по піввоза винограду, п'ять возів гною зі свого господарства; 12 разів привозить по оберемку дров (зазначена величина оберемка); пече хліб і варить пиво. Відповідно до звичаю протягом тижня пасе в лісі свиней. Три дні на тиждень протягом усього року обробляє ділянку панського поля (зазначений розмір ділянки). У жнива збирає на ньому врожай, а під час косовиці косить стіг сіна, працює в панській садибі. А його дружина повинна ткати полотняний одяг. Замість військового збору він відпрацьовує з возом і биками від травня до серпня.

- ? Заповніть у зошиті таблицю «Обов'язки селянина Відрада».

Панщина	Оброк

Звісно, життя середньовічного селянина складалося не тільки з важкої праці хлібороба й панщини. Важливими й регулярними подіями для селян були відвідування церкви, де шукали розраду й надію на краще життя. У середньовічних селах проводилися свята з нагоди закінчення землеробських робіт, урожаю, дня літнього сонцестояння тощо.

§ 11. Середньовічне місто

✓ Велике переселення народів і загибель Великої імперії, здавалося б, знищили славетні римські міста й поселення. Вони спорожніли, заросли травою й чагарниками... Чому ж в XI—XII ст. у Західній Європі знову повсюдно з'являються і розростаються міста, які рішуче змінили феодальні порядки?

1 Утворення середньовічних міст.

Вчені виділяють дві основні причини появи міст у той час, коли феодальне суспільство розпочало новий етап своєї історії. По-перше, селяни виробляли стільки сільськогосподарських продуктів, що могли забезпечити їжею й необхідною сировиною не тільки феодалів і духівництво, але й значну кількість людей, життя яких не було пов'язане з працею на землі. По-друге, люди Зрілого Середньовіччя мали дедалі більшу потребу в ремісничих виробах, зброї, одязі, предметах розкоші, а також у товарах, які вироблялися в інших районах країни або далеко за її межами. З історії Стародавнього світу нам відомо, що саме міста були центрами ремісничого виробництва й торгівлі.

Зазвичай місто з'являлося в тих місцях, де було вигідно й зручно створювати ремісничі вироби й займатися торгівлею. Це місце мало бути придатним для життя, а також пристосованим для захисту. Дивним чином оживали руїни римських міст, адже римляни були досвідченими містобудівниками. Наприклад, французьке місто Арль постало на місці колишнього давньоримського іподрому.

Виникнення середньовічних міст:

- ◆ На перетині торговельних шляхів
- ◆ Біля мосту, переправи, броду через річку
- ◆ На занедбаних руїнах давньоримських міст
- ◆ На місці феодального маєтку
- ◆ Біля стін добре укріпленого замку, великого монастиря або королівської резиденції

У місцях розселення людей завжди знаходили роботу ковалі, столяри, гончарі, муляри, ткачі. Тут селилися пекарі й булочники, шевці й кравці.

◆ Рис. 1. Оборонні споруди Каркасона (Франція). Сучасний вигляд

Кількість населення звичайного середньовічного міста рідко перевищувала 3—5 тис. осіб. Населення міст постійно збільшувалося за рахунок безперервного припливу селян. Величезними містами сучасники вважали Лондон і Мілан, населення яких сягало 50 тис. осіб. До найбільших міст західноєвропейського Середньовіччя належав Париж, де в XIII ст. проживало близько 100 тис. осіб.

В умовах помітного збільшення кількості населення Середньовічна Європа мала потребу в містах. Вони захищали людей у часи міжусобних феодалських війн. У містах будували величні кам'яні собори, що посилювали авторитет християнської церкви. Життя в місті помітно змінювало побут, звички людей, моду й манеру одягатися.

Виникнення середньовічних міст було закономірним результатом розвитку сільського господарства, ремесла й торгівлі.

2 Міста й сеньйори.

Ми пам'ятаємо, що в Середні віки діяло суворе правило: «Не має землі без пана». Тому на початку існування над містом тяжів гніт сеньйора тієї землі, на якій воно виникло. Іноді міська земля належала декільком феодалам. Сеньйори могли продавати місто іншим феодалам, дарувати, передавати у спадщину, ділити між синами. Наприклад, в одній середньовічній поемі сеньйор дарує васалові за вірну службу вулицю: *«Я вулицю тобі в Парижі дам — одна із трьох найгарніших вона. Ти на неї матимеш всі права...»*

Влада сеньйорів гальмувала розвиток міст, тому городяни прагнули в будь-який спосіб звільнитися від їхньої залежності. Багатьом містам вдалося викупити свою свободу. Іншим доводилося зі зброєю в руках виборювати її довгими роками. Так, середньовічне французьке місто Клу вело 25-літню війну за незалежність і врешті-решт вибороло її.

Деякі міста залишилися під владою феодалного сеньйора або католицької церкви. Місто Лан у Франції за 200 років боротьби не змогло досягти незалежності, а німецький Кельн протягом тривалого часу перебував під владою місцевого архієпископа. Проте з'явилися незалежні *міста-держави* з республіканською формою правління, що володіли прилеглими до них значними територіями (Марсель, Тулуза, Венеція, Мілан). *«Вільними містами»* вважалися німецькі міста, що підкорялися безпосередньо імператору (Гамбург, Любек, Бремен). Більшість міст стали *комунами* — вільними самоврядними громадами жителів.

Найдавніше міське право Страсбурга (XII ст.)

5. Усі посадові особи Страсбурга ходять під владою єпископа, тому призначає їх або він сам, або ті, кого він поставить; старші визначають молодших, як ніби вони були підлегли їм.

44. До обов'язків бургграфа належить призначення начальників майже всіх ремісників у місті, а саме: сидельників, шкіряників, рукавичників, черевичників, ковалів, мірошників і тих, що готують винні бочки й кухлі, і тих, що виробляють мечі, і тих, що продають яблука, і шинкарів...

93. Городяни також зобов'язані відбувати щорічно п'ятиденну панщину.

103. Обов'язок ковалів полягає в такому; коли єпископ вирушить в імператорський похід, кожен коваль дасть по чотири підкови зі своїми цвяхами...

105. Крім того, ковалі зобов'язані виробляти все те, що знадобиться єпископу в його палаці, зокрема речі, які виготовляються із заліза.

115. Мірошники й рибалки зобов'язані возити єпископа по воді, куди б він не побажав...

116. Рибалки зобов'язані рибалити для єпископа щорічно протягом трьох днів і трьох ночей, з усіма своїми снастями...

- ? 1. Кому належало місто Страсбург у XII ст.? 2. Які феодалні повинності виконували мешканці міста на користь свого сеньйора?

В XI—XIII ст. у Західній Європі виникли й зміцніли сотні міст, кожне з яких мало особливий статус і становище.

3 Міське самоврядування.

У комунах і містах, що звільнилися від феодалної залежності, облаштувалося життя на демократичних засадах. Городяни обирали *міську раду*. Члени ради колективно ухвалювали закони, оголошували війну або уклали мир, установлювали податки. Міська рада обирала *мера (бургмістра)*, як правило, серед найбільш шанованих і заможних родин міста. Мер призначав суддів, наймав загін воїнів для захисту міста, стежив за витратою коштів у міській скарбниці.

Жителі міст (ремісники, торговці, купці, вчителі, юристи та ін.) були особисто вільними людьми, адже тут діяло правило: «*Міське повітря робить вільним!*» Якщо людина жила в місті один рік й один день, вона ставала вільною, навіть якщо до цього була залежним селянином або галерним рабом-утікачем. Повноправні жителі міста — *бюргери*, або *буржуа*, — мали своє майно, брали участь у виборах, сплачували податки до скарбниці, користувалися різними привілеями. Інтереси городян захищало *міське право*, лише за законами якого могли судити бюргерів.

◆ Рис. 2. Будівництво міських укріплень.
Мініатюра XIII ст.

◆ Рис. 3. Ратуша в Таллінні (Естонія).
Сучасний вигляд

Поступово в містах з'являлися «батьки міста» — *патриції* — родини багатих купців і заможних ремісників. Вони контролювали найважливіші посади в міській раді, їхніх представників обирали мерами й судьями.

Буржуа — люди «нового типу» в середньовічному суспільстві.

4 Зовнішній вигляд та устрій середньовічного міста.

Місто оточували фортечні стіни й глибокий рів, заповнений водою. Звідні мости біля міської брами були додатковою перешкодою для ворога. Зі сходом сонця місто відкривало ворота. Міська варта збирала в'їзне мито із селян, торговців, прочан і мандрівників. Із зовнішнього боку міської головної брами було *лобне місце*, де страчували розбійників і злодіїв. Їхні тіла довго не знімали із шибениць, а відрубані голови насаджували на довгі жердини, щоб вони застерігали людей від вчинення злочинів. За міськими стінами розміщувалися притулки для калік, немічних і хворих. Навколо міста розташовувалися поля, городи, виноградники, пасовища, які належали бюргерам.

На головній ринковій площі міста зазвичай зводили *ратушу* — розкішний будинок, у якому засідала міська рада на чолі з мером. До ратуші прибудовували вежу з міським годинником. Перший поверх ратуші — це перекриті арковими склепіннями галереї, де розміщувалися торговельні ряди. На другому й третьому поверхах були зали для засідань ради, канцелярія, суд і службові приміщення. Підвал ратуші займала міська в'язниця.

Місто нагадувало лабіринт вузьких вуличок і глухих кутів. Ширина головної вулиці рідко досягала 7—10 м. Решта вулиць ледве могли

◆ Рис. 4. Середньовічна вулиця міста Брюгге (Бельгія). Сучасний вигляд

◆ Рис. 5. Вулиця середньовічного міста. Сучасний малюнок

пропустити візок в одному напрямку. Місто поділилося на *квартали*, де жили люди однієї спеціальності, роду занять тощо. Були квартали ремісничі, торговельні, монастирські, університетські, бідняцькі.

Житлові будинки, як правило, були дерев'яними, верхні поверхи нависали над нижніми, тому денне світло ледве досягало землі. У багатих городян перші поверхи будували з каменю. Іноді кам'яні стіни були тільки в одній кімнаті. У місті жили тісно.

Кожен окремий будинок був замкненим, закритим для сторонніх очей. Будинки простих бюргерів уміщували небагато меблів: скриню, лавки, стіл, табурети. Єдине дерев'яне ліжко нагадувало поміст до чотирьох метрів завширшки. На ньому розкладали матраци, набиті соломною або вовною. Тут спали всі члени родини. Немовлят укладали в спеціальних дерев'яних колисках. Іноді колиски підвішували до стелі. За будинком розташовувалися маленький двір, сарай, хлів для худоби, вбиральня.

Археологічні розкопки свідчать, що у XII ст. середньовічні вулиці ще не мали бруківки. У дощові дні вони ставали непрохідними. Бруківка в містах з'явилася лише на центральних вулицях у XIV—XV ст.

Справжнім лихом для міст були нечистоти. Вміст нічних горщиків городяни мали виливати в спеціальні клоаки (стічні труби), але це правило вони рідко виконували, викидаючи його просто на вулицю. Недивно, що в місті миттєво поширювалися епідемії. Лише в XIV ст. у Парижі з'явилися «нічні королі», які чистили вбиральні, а потім у бочках вивозили нечистоти за місто та виливали їх у фортечні рови.

i

Друга халепа міст — пожежі, у яких гинули тисячі людей. Вогонь пожирив вулицю за вулицею, і зупинити його було неможливо. Городяни не гасили пожежу, а просто руйнували будинки, що стояли поряд із палаючими спорудами.

Середньовічні міста вплинули на розвиток економіки й феодального суспільства.

?

Запитання й завдання

1. Назвіть основні причини виникнення міст у Середні віки. 2. Які місця вибирали люди для заснування міста? 3. Як склалися відносини між жителями міста та їхніми сеньйорами? 4. Використовуючи текст параграфа, письмово сформулюйте визначення термінів і понять: *міська рада, ратуша, мер, бюргер, патрицій*. 5. Опишіть житлові приміщення населення середньовічних міст. 6. Яких характерних ознак середньовічних міст сьогодні вже не існує? 7*. Які особливості устрою середньовічних міст збереглися до наших днів? 8.* Чому вважається, що виникнення міст було закономірним явищем в історії Середніх віків? 9.* Поясніть зміст середньовічного правила: «Міське повітря робить вільним!»

i

§ 12. Життя середньовічного міста

Учені вважають, що за високими міськими стінами на гучних ринках та в кривих і темних міських вуличках зароджувалися нові відносини, які привели західноєвропейське суспільство до Нового часу. Що мають на увазі історики?

Реміснича майстерня й цех.

Значну частину населення середньовічного міста становили *ремісники*, які в майстернях вручну створювали різні вироби. Власником ремісничої майстерні був *майстер*. Як правило, він мав одного-двох *підмайстрів*, які за невелику плату працювали на нього й виконували складну й важку роботу. Крім того, майстер мав право навчати одного-трьох *учнів*. Відповідно до договору, учні освоювали ремесло, а також виконували хатню, брудну й важку підготовчу роботу (місили глину, носили дрова й воду тощо). Сам майстер виконував найбільш відповідальну частину роботи, що вимагала справжніх умінь.

Реміснича майстерня розташовувалася на першому поверсі. Тут пекли хліб, кували мечі, виготовляли посуд. Кравці, шевці, зброярі знімали мірки із замовників. Готова продукція виставлялася біля входу

в майстерню, де висів герб або емблема її власника. Майстри працювали переважно на замовлення й рідко виносили свої вироби на ринок.

Ремісничка майстерня займалася виготовленням дрібних виробів на замовлення. Виробництво ґрунтувалося на ручній праці.

Учитель та учень

У договорах між майстрами й учнями часто згадується про втечі учнів. Вони нерідко траплялися через погане ставлення майстрів до своїх підопічних. Наприклад, у 1390 р. у Парижі розглядали справу майстра, який вдарив учня в'язкою ключів по голові й заподіяв йому небезпечну рану. У документі XIV ст. зазначається: *«Дівчина на ім'я Ізабелла Беральд, учениця Жана Брюйо, сьогодні померла, тому що майстер її бив, топтав ногами й, нарешті, завдав смертельного удару»*. Кожен випадок розглядався радою майстрів. Якщо вони доходили висновку, що втеча була викликана «нерозсудливістю й легкомудством» учня, той мав повернутися до майстра й сплатити штраф.

? Чиї інтереси захищали договори з учнями?

Покупців готової ремісничої продукції в середньовічному місті було небагато, проте майстрів оточували численні небезпеки для їх невеликої справи. Для захисту спільних інтересів вони створювали *цехи* — об'єднання ремісників однієї спеціальності. Членом цеху міг бути тільки майстер — власник ремісничої майстерні.

Цех — об'єднання ремісників однієї спеціальності.

Кожен цех мав свій статут, герб, прапор, приміщення для зборів. Статути цехів чітко обмежували кількість підмайстрів та учнів у кожного майстра; вимагали, щоб у кожній майстерні виготовляли певну кількість виробів. Не допускалося використання яких-небудь технічних приладів. Заборонялася ворожнеча між майстрами й переманювання покупців. Рада майстрів стежила за якістю виробів і тривалістю робочого дня. Несумлінного майстра і його виріб могли виставити на посміховисько до ганебного стовпа на ринковій площі.

Цехи будували власним коштом церкви, утримували священика, шкільного вчителя, який навчав дітей майстрів. Кожен майстер здійснював щорічні внески до цехової скарбниці. На ці кошти надавали допомогу родинам розорених або померлих майстрів, купували зброю для цехового загону, який захи-

◆ **Рис. 1.** У майстерні ткача. Мініатюра XIV ст.

◆ Рис. 2. Виготовлення рицарського обладунку. Мініатюра XIV ст.

◆ Рис. 3. Герби ремісничих цехів

? Представникам яких ремісничих спеціальностей, на вашу думку, належать ці герби?

щав місто в роки війни. Рада майстрів обирала своїх представників до міської ради.

Для того щоб стати повноправним членом цеху, необхідно було зібрати значний вступний внесок, виготовити *шедевр* — зразковий виріб і влаштувати бенкет для інших майстрів цеху. Підмайстер міг працювати на майстра багато років, перш ніж йому вдавалося зібрати необхідну суму.

Поступово людей у містах ставало дедалі більше, їхнє життя покращувалося, зростала й кількість цехів. У XIII ст. у Парижі було близько 100 цехів, а наприкінці XIV ст. — до 350; у Лондоні кількість цехів зросла з 50 до 100. З'явилися цехи з дуже вузькою *спеціалізацією*, наприклад цех із виготовлення гаманців для подавання милостині жебракам.

Ремісничі цехи сприяли розвитку міст і брали активну участь у його житті.

2 Міські купці та гільдії.

Нам відомо, що міста були центрами торгівлі. Зазвичай у міста приходили селяни з навколишніх сіл, жителі феодальних вотчин, а також з інших районів країни. На ринковій площі в торговельних крамницях завжди були товари для продажу. У XIII—XV ст. у містах у чітко визначений час почали проводити *ярмарки*, на які збиралися продавці й покупці з усієї країни. Найдорожчими і найбільш бажаними були заморські товари: шовк, оксамит, килими, ліки, пахощі, цукор, прянощі. Із європейських країн на Схід вивозили ліс, хутро, метали, вино, ремісничі вироби, віск, мед, сало, сіль.

Нажитися за рахунок купців прагнули розбійники на дорогах, пірати в морі. Феодали незаконно вимагали сплати грошей за проїзд по своїй території або переправу через міст. Шляхи перебували в жахливому стані. Щоб захистити свої інтереси й доходи, купці об'єднувалися

в *гільдії*. Купецькі гільдії наймали охорону, кораблі, страхували свій товар від розбою й негоди. Іноді гільдії воювали між собою. Наприклад, за право торгівлі по річці Сені у Франції протягом тривалого часу кровопролитну війну вели купецькі гільдії з Парижа й Руана.

Із метою отримання максимального прибутку й захисту багатств і товарів торговельні міста іноді об'єднували свої зусилля. Найбільш відомим об'єднанням стала *Ганза*, до складу якої входило понад 70 торговельних міст Північної Європи, Скандинавії та Прибалтики. Серед них великі й багаті міста Бремен, Кельн, Росток, Гданськ, Рига, Таллінн та ін. Центр Ганзейського союзу розташовувався в німецькому місті *Любек*. Ганза мала в своєму розпорядженні власний торговельний і військовий флот, а для захисту своїх інтересів наймала цілі армії. Якось Ганза навіть почала війну з Данією та виграла її.

3 Лихварі й банкіри.

У період політичної роздробленості кожен государ, феодалний правитель і місто привласнювали собі право карбувати власну монету. На ярмарки купці привозили із собою золоті, срібні, мідні монети з різних країн. Високо цінувалися такі золоті монети, як венеціанський дукат, флорентійський флорин, іспанський ріал, голландський гульден. Кожна монета відрізнялася вагою і вмістом коштовного металу. Тому важливу роль у торгівлі відігравали *мінняйли*, які також об'єднувалися в союзи.

На ринках мінняйли займали спеціальні лавки — *банки*, де здійснювався обмін монет. Згодом купцям почали виписувати *векселі* — паперові гарантійні листи, які свідчили про те, що купець здав певну суму грошей в одному місці, і в іншому місці на ці гроші він міг придбати товари або одержати монети. На торгівлі завжди наживалися *лихварі*, які давали гроші

◆ Рис. 4. Торговельна крамниця. Мініатюра XV ст.

◆ Рис. 5. Середньовічний корабель. Реконструкція

◆ Рис. 6. Вуличний мінняйло. Середньовічний малюнок

«у зростання» на проведення торговельних операцій. Так зароджувалася банківська справа, з'являлися перші банки.

Ремісники, купці, міняйли-банкіри, лихварі не вписувалися у межі станової організації феодального суспільства. Вони стали людьми «нового типу», які своєю діяльністю наближали Новий час Європи.

4 «Зайві люди».

Серед жителів Західної Європи в Середні віки було багато людей, які не потрапляли до складу того або іншого стану. Особливо помітними були міські общини євреїв, що сповідували *йудаїзм*. Між євреями й місцевими жителями переважно складалися мирні відносини. Євреї були майстерними ювелірами, шкіряниками, шевцями, торговцями, лікарями. Євреям заборонялося володіти землею, тому вони займалися ремеслом, торгівлею, лихварством. Серед іудеїв було багато заможних людей, які позичали гроші королям і герцогам. Проте значна частина людей ставилася до євреїв насторожено або навіть вороже, адже вони були людьми іншої віри, а отже, як тоді вважалося, — ворогами християн. Іноді в європейських країнах спалахували *єврейські погроми*. Гинули люди, руйнувалися житла й торговельні крамниці, євреїв виганяли з міст і навіть країн.

◆ Рис. 7. Злидарі. Середньовічна мініатюра

На вулицях і площах середньовічних міст, біля брам замків і монастирів, у портах, поблизу резиденцій королів та єпископів завжди можна було зустріти злидарів, калік, бурлак і жебраків. Вони не мали станових прав й обов'язків, але до них ставилися терпляче, подавали милостиню. «Своїх» жебраків захищали від чужинців. Ці «зайві люди» першими вмирили під час війни, голоду та епіdemій. За межами станів перебували люди «ганебних» професій і занять: мандрівні актори, жонглери, факіри, кати, шкуродери й гробарі. Цих людей зневажали, боялися, переслідували, але їхня діяльність була необхідна іншим членам середньовічного феодального суспільства.

«Зайві люди» були частиною середньовічних міст.

?

Запитання й завдання

1. Розкажіть про роботу ремісничої крамниці в середньовічному місті.
2. Із якою метою майстри об'єднувалися в цехи?
3. Як було організоване життя середньовічного цеху?
4. Чим відрізнялося становище майстра, підмайстра й учня?
5. Що спільного між гільдією й цехом?
6. Використовуючи текст

параграфу, письмово сформулюйте визначення термінів і понять: *ремісника майстерня, цех, гільдія, банк, міняйло, лихварство, Ганза*. 7. Які труднощі доводилося долати середньовічним купцям? 8. Чи є «зайві люди» в сучасних містах? 9.* Навіщо в житті середньовічних міст були необхідні міняйли і лихвари? 10.* Чим городяни відрізнялися від селян і феодалів?

§ 13. Повсякденне життя людей у Середні віки

У Середні віки здавалося, що час минає повільно, оскільки умови життя людей майже не змінювалися. Повсякдення простої людини в Середні віки помітно відрізнялося від сучасного життя. У чому ж полягають ці відмінності? Щоб відповісти на це питання, ми попрацюємо з писемними джерелами й текстом підручника.

Життя й смерть людини Середньовіччя.

Епоха Раннього Середньовіччя супроводжувалася численними стражданнями й загибеллю мільйонів людей, тому кількість населення зростала дуже повільно. Приріст населення в Європі почався лише в XI—XIII ст. У цей період на європейські землі припинилися вторгнення зовнішніх ворогів. Учені стверджують, що в той час у Європі поліпшився клімат. Люди почали краще харчуватися й менше хворіти. Європейців стало значно більше. Зросла тривалість життя.

Збільшення кількості населення Європи почалося
в період Зрілого Середньовіччя (XI—XIII ст.).

Що ж впливало на тривалість життя людини в Середні віки? Насамперед вона залежала від умов життя, належності до того або іншого стану й від занять людей. Наприклад, середня тривалість життя французьких королів династії *Капетингів* (X—XIV ст.) склала 56 років, а рицарі — учасники Хрестових походів у середньому жили лише 48 років. Як бачимо, старість і хвороби приходили до людей рано. До наших днів зберігся перепис населення одного французького села XIII ст. Із 60 жителів села тільки двоє дожили до 60-літнього віку. Труднощі середньовічного життя не сприяли довголіттю, бабусі й дідусі в цей час зустрічалися рідко.

Навіть у найкращі роки в країнах Західної Європи зберігався надзвичайно високий рівень *дитячої смертності*. Особливо багато вмирало немовлят. Відсутність реальної медичної допомоги призводила до того, що через хвороби часто вимирали цілі села, а в містах зникали відомі, заможні й багатолюдні родини. Люди Середньовіччя були практично беззахисні перед холерою, дизентерією, тифом, коклюшем, туберкульозом, скарлатиною. Катастрофічні наслідки мали епідемії *чуми*.

«Чорна смерть»

У середині XIV ст. у Європу з Азії прийшла чума. Великої епідемії чуми в Європі не було з VIII ст. Більшість жителів втратили імунітет до цього страшного захворювання. Чума передавалася з укусами бліх, що були звичним явищем у середньовічних житлах. Люди носили маски, обприскували одяг оцтом й ароматичними смолами, робили кровопускання, але все було марно. Житель Константинополя писав: «Лікарське мистецтво не допомагало, люди вмирили того ж дня, а деякі — тієї ж години. Ті, кому вдалося прожити два або три дні, переживали тяжкі муки. Найжахливіше, що... немає способу врятуватися!» У багатьох містах кількість жителів скоротилася удвічі.

- ? 1. Чому в країнах Європи наслідки «чорної смерті» були настільки жахливими? 2. Як люди намагалися боротися із хворобою?

У Середні віки життя людини багато в чому залежало від природних умов і примх погоди. Як і в наш час, тоді траплялися посухи, люті морози й повені. Різкі зміни погоди часто закінчувалися неврожаєм і голодом. Голод призводив до масової загибелі людей.

i

Для того щоб підтримувати кількість населення на належному рівні, міста й інші поселення потребували постійного припливу *переселенців*. Для Середніх віків була характерною *міграція* — переселення значної частини населення на нове місце проживання. Середньовічними шляхами рухалися мільйони людей: прочани й хрестоносці йшли до святих місць, монахи-проповідники несли віру, студенти потребували нових знань, торговці — наживи, рицарі — подвигів, а селяни шукали вільні землі й справедливих панів. Із допомогою переселенців європейці обмінювалися досвідом і досягненнями, передавали нові знання і... хвороби.

Середня тривалість життя в Європі не перевищувала 45 років, а кількість населення цієї частини світу до завершення епохи Середніх віків ледь досягала 60 млн осіб.

- ◆ Рис. 1, 2. У роки епідемії чуми з'явилися численні зображення «танцю смерті»: смерть, зображена у вигляді скелета, тримає за руки городянина, рицаря, священника, селянина й танцює з ними, тягнучи їх у пекло

2 Шлюб і родина.

Поширення християнських цінностей і моралі сприяло зміцненню родини. Проте дружина й діти залишалися в повній залежності від чоловіка. Покірність чоловікові вважалася головною умовою сімейного щастя. Спадкування землі здійснювалося тільки по батьківській лінії.

Дітей було багато, та вони часто вмирали. До цього ставилися спокійно: «Бог дав, Бог взяв». Щоб не годувати «зайві» дитячі роги, у деяких країнах, відповідно до звичаю, батько міг залишити немовля в родині або «винести», тобто приректи на смерть... Проте дітей любили, про них піклувалися, не шкодували коштів на їхнє виховання й навчання.

Із «Трактату про хатнє господарство й сімейну мораль» (XIII ст.)

Діти не дають батькам спати вночі, а вдень набридають тим, що необхідно постійно піклуватися про їхнє годування; коли вони підростуть, вони бігають вулицями, і доводиться стежити, щоб вони не потрапили під коня або візок; коли вони стають дорослими, то вимагають від батьків багатой спадщини...

? Що спільного в поведінці середньовічних і сучасних дітей?

Середньовічні родини, порівняно із сучасними, були великими. Кількість дітей, що вижили, у родинах рицарів, ремісників і селян коливалася від трьох до восьми. Діти дорослішали рано. Уже в 10 років у Франції дітей залучали до роботи в хатньому господарстві. У цьому ж віці їх могли судити за серйозні злочини. У 12 років діти мали право давати свідчення в суді, а дівчат зі шляхетних родин віддавали заміж. У 15 років хлопчики могли одружуватися, вступати в права спадщини, а в родинах феодалів їх висвячували в рицарі. Метою виховання вважалося переконання в благочесті й навчання дітей ремесла батьків.

3 Харчування.

У Середні віки звичайні люди харчувалися скромно, двічі на день: вранці та ввечері. Основу харчування становив житній хліб, каші, овочеві юшки, приправлені часником, цибулею, травами. У селах і містах люди мали городи, де вирощували боби, горох, капусту, ріпу. Церковні пости сприяли переважанню рослинної їжі в меню середньовічної людини.

М'ясо їли на свята. Зазвичай вживали свинину й дуже рідко яловичину. У гірських районах Європи (Піреней, Альпи, Карпати, Балкани) віддавали перевагу баранині. Свійську птицю (курей, гусей, качок) їли частіше, але далеко не щодня. На півдні Європи широко використовували оливкову олію, а в північних країнах — свинячий і яловичий жир. Пили воду й молоко. У південно-західній частині Європи по-

любляли вино та яблучний напій сидр, в інших країнах пили пиво, у слов'ян набув поширення квас. Серед солодоців переважав мед. Цукор привозили здалеку, він був дорогим і вважався ліками.

Під час бенкетів люди прагнули наїстися досхочу, що часто супроводжувалося обжерливістю й надмірним вживанням алкоголю. Посуд використовували ощадливо, оскільки коштував він дорого. У великих родинах селян і городян усі їли з великої спільної миски. М'ясо брали руками. Навіть у багатих будинках миски й кубки використовували одні на двох або передавали один одному, пускаючи по колу.

4 Житло й комфорт.

Нам відомо, що більшість населення становили селяни, які годували своєю працею інші стани. Як же жив простий селянський люд?

Спробуємо подумки зайти в невеликий двір звичайної селянської родини. Будинок і господарські споруди хлібороба (сарай для зберігання сіна, житниця для зерна) вкриті соломною. Житло складається з однієї великої кімнати, частина якої відгороджена для худоби. На земляній підлозі обладнане кам'яне *вогнище*, у якому палає вогонь. Над вогнем на залізному ланцюзі висить казан. Помітно пахне димом, що піднімається до отвору в даху. Деякі селяни топили «по-чорному», і дим виходив через низькі почорнілі двері або через отвір у даху. Поряд піч для випікання хліба. У кімнаті є великий, покритий матрацами із соломною дерев'яний поміст, що служить ліжком для всіх членів родини й можливих гостей. Із меблів є тільки грубо збитий дерев'яний стіл і лавки. Усе виготовлено своїми руками. Дерев'яний посуд розвішаний на стіні. Лише деякі селянські родини мали скрині.

У селянських будинках вікон не було. Невеликі прорізи в стінах затягували бичачим міхуром, шматками слюди, промасленими

◆ Рис. 3. Середньовічні глиняні іграшки, знайдені під час розкопок

◆ Рис. 4. Бенкет у замку феодала

◆ Рис. 5. Селянський двір.
Реконструкція

◆ Рис. 6. Городяни. Барельєф монастиря Ключі у Франції (XIV ст.)

ганчірками. Мутне, непрозоре скло було дуже дорогим, його могли собі дозволити лише заможні люди. Кольорове скло — *вітражі* — прикрашало головні храми міст.

Життя простої людини підпорядковувалося світловому дню. Із заходом сонця всі лягали спати. Трохи освітити приміщення можна було гнотом глиняних або скляних ламп, заповнених олією. Однак це передбачало додаткові витрати. У зимовий час у будинках було холодно, тому найчастіше люди спали одягненими. У XII ст. з'явилися *каміни*, а пізніше в будинках почали споруджувати печі, які європейці запозичили в слов'ян. Проте археологічні розкопки свідчать, що життя в сирих, погано опалювальних помешканнях позначалося на здоров'ї. Багато людей страждали на захворювання костей і суглобів.

Більшість жителів Середньовіччя не знали про комфорт.

5 Одяг і мода.

У Середні віки значна частина одягу виготовлялася з домотканних тканин — із вовни й льону. До XII—XIII ст. чоловіки й жінки носили *камизу* — довгі, до колін, сорочки, а також *бре* — короткі штани. Зверху надягали *блію* — сорочку з більш цупкої тканини, що досягала колін. У цей час з'явилися панчохи, які носили і чоловіки, і жінки. Верхнім одягом був довгий плащ, іноді з капюшоном.

Прості люди носили одяг, пофарбований у прості темні кольори: чорний, коричневий, сірий. Більш заможні люди фарбували одяг різними відтінками зеленого, червоного, синього кольорів. Шовк, оксамит, бавовняні тканини привозили з багатих країн Сходу.

У XIII ст. поширеною була *котта* — обтягуючий вовняний верхній одяг, що підкреслює фігуру. Зверху котти носили *сюрко* — безрукавку з розрізом. Відповідно до моди того часу одяг прикра-

◆ Рис. 7. Середньовічна модниця

шали хутром, мереживами, комбінаціями тканини різних кольорів. Наслідуючи моду, багатії носили довге пишне вбрання, не призначене для того, щоб у ньому працювати. З'явилися довгі спідниці, шлейф яких іноді досягав декількох метрів. Монахи-проповідники вважали, що в них ховалися чортенята.

Гудзиків не було (вони з'явилися лише в XIV—XV ст.). Зазвичай одяг скріплювали спеціальними мідними або бронзовими застібками — *фібулами*. Іноді для виготовлення фібул використовували коштовні метали й камені, перетворюючи їх на справжні витвори ювелірного мистецтва.

Чудернацькі головні убори зазвичай підкреслювали соціальний стан чоловіків і жінок. На ногах красувалися гостроносі короткі чобітки, виготовлені з дорогої шкіри. Віднота носила *сабо* — грубі черевики, видовблені з дерева.

У Середньовіччі одяг відповідав суспільному й майновому становищу людини й залежав від її занять.

Запитання й завдання

- Від яких чинників залежала тривалість життя людей у Середні віки?
- Як люди Середньовіччя ставилися до дітей?
- 3*. За текстом параграфа складіть звичайне меню пересічного городянина Західної Європи у X—XV ст.
- Порівняйте внутрішнє оздоблення будинку середньовічного селянина і вашої оселі. Що в них спільного?
- Які особливості середньовічного одягу зараз не використовуються?
- Складіть у зошиті таблицю «Життя людей у Середні віки й наші дні». Використовуйте текст параграфа, допомогу вчителя, батьків, довідники й мережу Інтернет.

План характеристики	Середньовіччя	Сучасність
Кількість населення Європи		
Середня тривалість життя європейця		
Епідемії та голод		
У якому віці одружувалися		
Середня кількість членів родини		
Освітлення й опалення житла		

РОЗДІЛ III. ЄВРОПЕЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ДЕРЖАВИ В X—XV ст.

У цьому розділі підручника основну увагу буде приділено періоду, який сучасні вчені-історики часто називають «квітучим Середньовіччям».

Саме в цей час багато в чому формується політична карта сучасної Європи. Столітня війна (1337—1453 рр.) між Францією та Англією, у яку були втягнуті десятки інших країн і народів, стала найбільшим збройним зіткненням держав в історії Європи. Франція і Англія почали формувати єдині національні держави. У свою чергу, Італія і Німеччина залишилися політично роздробленими державами й поступово втратили свій вплив у Європі.

XI—XIII ст. стали часом кривавого протистояння християнських і мусульманських держав. Від 1096 до 1270 р. під керівництвом католицької церкви відбулося вісім хрестових походів до країн Близького Сходу та Єгипту. Охоплені релігійним ентузіазмом люди нашивали на плащі хрести й ставали *хрестоносцями*. У ході Реконквісти — відвоювання захоплених арабами земель — сформувалося єдине сильне королівство в Іспанії.

§ 14. Епоха вікінгів (VIII—XI ст.)

✓ Кам'яні монументи, могили й руїни фортець і дотепер нагадують про епоху, коли в північних морях господарювали нормани, які майже 300 років наводили жах на Західну Європу, Середземномор'я і навіть країни Близького Сходу. Чому ж нечисленні скандинавські народи у VIII—XI ст. диктували свою волю монархам великих європейських держав? Які наслідки мали нормандські завоювання? Спробуємо знайти відповіді на ці запитання.

Варто повторити: § 3.

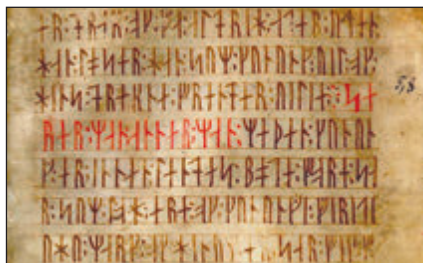
1 Нормани — «північні люди».

Велике переселення народів не торкнулося Скандинавії. Тут жили відважні, мужні, але бідні германські народи: *шведи*, *норвежці*, *данці*. Вони називали себе *вікінгами* — «людьми, що перебувають у поході», а в Європі вони були відомі як *нормани* — «північні люди». В умовах суворого клімату й гострої нестачі родючих земель жителі Півночі займалися скотарством, рибальством і полюванням на морського звіра, городництвом.

У Ранньому Середньовіччі в скандинавських країнах майже не було міст. Нормани жили невеликими хуторами на берегах річок, морів і глибоких заток (фіордів). Археологічні розкопки свідчать, що вони зводили великі дерев'яні будинки завдовжки 27—40 метрів без вікон (рис. 2). У кожному такому будинку жили кілька сімей одного роду. Там могли розміститися до 75 осіб.

Норманські роди об'єднувалися в племена. Збори вільних чоловіків племені обирали військового вождя — *конунга*. Дружини конунгів вели постійні війни за пасовища, рибальські й мисливські угіддя, здійснювали далекі грабіжницькі походи. Поступово конун-

◆ **Рис. 1.** Рунічне письмо на пергаменті, поширене серед норманів

◆ **Рис. 2.** Будинок норманів. Реконструкція

ги перетворилися на королів, які прагнули підкорити навколишні племена й створити державу.

У Середні віки Скандинавія стала складовою частиною цивілізованої історії Європи.

У VIII—X ст. християнські місіонери успішно проповідували свою віру в скандинавських країнах. До 1000 р. більшість норманів прийняли хрещення, хоча надовго зберегли вірність язичницьким звичаям і традиціям.

2 Підкорювачі морів і океанів.

У IX—X ст. вікінги одноосібно господарювали в північних європейських морях. Смугасті вітрила кораблів норманів повсякчасно з'являлися поблизу берегів Англії, Німеччини, Франції. Морська могутність норманів забезпечувалася майстерністю кораблебудівників. Численні кораблі вікінгів витримували далекі морські переходи. Ці швидкоплинні й легкі судна ходили під вітрилами і на веслах. Вони піднімалися вгору за течією річок і долали всі перешкоди. Якщо виникала потреба, кораблі волоком перетаскували на суходолі.

Дракар — бойовий корабель вікінгів

Розкопки скандинавських поселень, могил і підводні дослідження затонулих кораблів дали змогу вченим досить точно відтворити зовнішній вигляд і технічні можливості норманських бойових суден — *дракарів*. Їх вважають шедеврами корабельного мистецтва. Довжина такого судна коливалася від 17 до 36 метрів, ширина складала щонайбільше 3 метри. Норманський загін із 60—70 осіб на дракарі міг здолати до 280 кілометрів на день. Ніс бойового корабля часто прикрашала вирізьблена з дерева голова дракона — символ могутності його власника (рис. 3). Для виготовлення корабля використовували дуб, який майже не піддається гниттю.

Що ж змушувало вікінгів шукати вдачі «за морем»? У IX ст. кількість населення стрімко збільшилася, і бідні землі Скандинавії уже були не здатні прогодувати всіх. Цілими родами нормани вирушали на пошук нових земель. Під час своїх походів вікінги займалися торгівлею, пограбуваннями і піратством. Приблизно у 870 р. нормани відкрили й заселили острів *Ісландія* («Країна льоду»). Його природа настільки сувора, що тут майже не ростуть дерева, але багато пасовищ, здатних прогодувати численні отари

◆ Рис. 3. Дракон — вирізьблена прикраса носа корабля вікінгів

◆ **Рис. 4.** Розкопки корабля норманів

◆ **Рис. 5.** Дракар — бойовий корабель вікінгів. Залишки кораблів вікінгів, знайдені археологами, дали змогу створити їхні точні копії

овець. Нормани зводили будинки з каменю й дерну, що добре захищав від вітру й холоду.

3 Відкриття Америки норманами.

Вікінг **Ерік Рудий** за вчинення злочину був засуджений до вигнання з Ісландії. Разом з іншими вигнанцями він вирушив на пошук кращої долі. Після довгих поневірянь улітку **982 р.** він опинився на березі невідомої землі, яку назвав *Гренландією* («Зелена країна»). На цьому величезному острові нормани заснували поселення. Вони займалися рибальством і полюванням на морського звіра.

Гренландія стала базою для подальших морських подорожей. Приблизно в **1000 р.** син Еріка Рудого **Лейв Еріксон** під час свого плавання на захід знайшов землю, що вразила його приємним кліматом, великою кількістю дичини, риби й природних багатств. Так він став першовідкривачем Північної Америки, яку вікінги назвали *Вінланд* («Земля винограду»). Археологи встановили, що поселення норманів проіснувало в Америці близько 100 років. Вікінги ворогували з місцевими жителями й були змушені залишити чужу землю. Європейці про відкриття не довідалися, а нормани невдовзі забули про нього. Наприкінці XV ст. іспанський мореплавець Христовор Колумб ще раз відкрив Америку для європейців.

Відкриття Лейва Еріксона не вплинуло на життя народів Америки та Європи.

4 Походи вікінгів.

Від кінця VIII ст. грабіжницькі походи норманів стали справжнім лихом для населення європейських країн. Будь-яке західноєвропейське місто, розташоване на морському узбережжі або березі річки, могло бути розграбоване і спалене вікінгами. Їхні кораблі могли підніматися вгору за течією річок на сотні кілометрів у глиб континенту. Нормани грабували Париж і Лондон, Кельн і Марсель. Їхня жорстокість не знала меж.

Рис. 6. Походи вікінгів

◆ Рис. 7. Набір вікінгів. Сучасний малюнок

◆ Рис. 8. Кнорр — 16-метрове судно норманів із 20 тоннами вантажу — занурювалося у воду лише на 1,3 метра

Писемні джерела повідомляють нас про напади норманів на слов'янські землі. Розбійницькі загони варягів стояли біля стін Константинополя та Єрусалима. Волгою вікінги спускалися до Каспійського моря й вдиралися на територію Ірану та Азербайджану.

Англійські й французькі хроніки про вторгнення норманів у IX ст.

Послав усемогутній Бог навалу лютих язичників — данців, шведів, норвежців; вони спустошували грішну Англію від одного морського берега до іншого, убивали народ і худобу, не жаліли ні жінок, ні дітей, поки не почують слова пощади. Один із них часто примушує тікати десятох. Бідність вселяє їм сміливість; їхні блукання не дають змоги боротися з нею; розпач робить їх непереможними.

...Лють язичників породжує загальне лихо і руйнування. Величні королівства втратили свою славу; сильні королі позбавлені колишньої могутності. Води річок ще забарвлені кров'ю жертв і вкриті трупами; кістки бранців норманських гниють без поховання на островах Сени; мальовничі береги зовсім спустошені вогнем і мечем.

Здобиччю завойовників ставали золото й срібло, коштовне каміння й зброя, зерно, худоба, вино і, звісно, бранці, яких вони продавали в рабство або повертали рідним за викуп. Особливо страждали від навал норманів монастирі. Сотні будинків було пограбовано, спалено, а ченців убито. У вогні згоріли монастирські бібліотеки, де зберігалися найцінніші книги й рукописи.

В англосаксонських і франкських правителів не було флоту, здатного відбити атаку супротивника на морі. Роздроблені королівства не могли захистити свої землі від зовнішнього ворога.

Грабіжницькі походи варягів завдали численних страждань народам Західної Європи й країн Сходу.

5 Морські розбійники перетворюються на європейських монархів.

Наприкінці IX ст. норманів уже не влаштовували лише здобич і слава. Вони прагнули значніших завоювань. У країнах Європи з'явилися постійні поселення норманів. Французькі королі, київські князі й візантійські імператори наймали загони норманів, щоб вони боронили їхні землі від своїх же родичів.

Після тривалих грабіжницьких і завойовницьких походів данців на Британські острови наприкінці IX ст. вони остаточно закріпилися на північному сході Англії. Тут виникла держава *Область Данського права*. У 911 р. постало *герцогство Нормандське* у Франції. Перше королівство в Скандинавії з'явилося за **Гаральда I Синьозубого**. У 965 р. він прийняв християнство й об'єднав землі данців і норвежців під своєю владою.

В XI ст. нормани захопили візантійські володіння в Італії, вигнали арабів із Сицилії. Таким чином, силою норманської зброї було створене *Сицилійське королівство*, що відіграло важливу роль в історії Європи.

У результаті завоювань норманів у країнах Західної Європи виникло кілька нових феодальних держав.

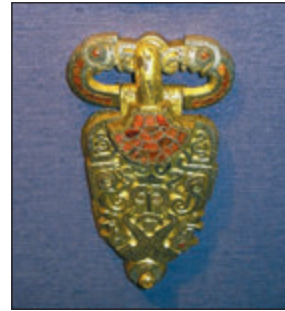

Рис. 9. Ювелірна прикраса з норманських поховань

Запитання й завдання

1. Які заняття скандинавських народів варто вважати основними?
2. Чи могла Скандинавія в умовах Середньовіччя прогодувати все населення, кількість якого постійно збільшувалася?
3. Чи міг у цих умовах з'явитися прошарок дуже багатих людей?
4. Чому нормани були змушені залишати рідні землі й шукати вдачі «за морем»?
5. Які географічні відкриття здійснили норманські мореплавці?
6. Із якою метою нормани здійснювали свої морські походи?
7. Як хроніки висвітлюють наслідки норманських вторгнень для європейців?
8. Чому європейським державам було важко боротися з набігами норманів?
9. Як змінився характер завоювань норманів у X—XI ст.?
10. Які держави утворили нормани? Випишіть у зошит назви цих держав.

§ 15. Практичне заняття. Хрестові походи. Наслідки Хрестових походів

✓ Вчені давно шукають пояснення дивному історичному явищу, коли в XI—XIII ст. величезні маси населення Західної Європи за закликом католицької церкви добровільно вирушили на завоювання країн Східного Середземномор'я. Цю колосальну міграцію населення історики називають Хрестовими походами. Вивченню причин, результатів та наслідків Хрестових походів присвячене це практичне заняття.

Варто повторити: § 6.

1 Причини Хрестових походів та їхні учасники.

У першій половині XI ст. країни й народи Західної Європи переживали важкі часи. Війни й ворожі вторгнення, неврожаї та голод охопили значну частину континенту. «Сім худих років» безпосередньо передували Хрестовим походам. Людям здавалося, що Господь відвернувся від них і карає за непрості гріхи. І ось наприкінці століття дійшли чутки про те, що в Палестину вдерлися *турки-сельджуки*, які, познущавшись із християнських святинь, переслідують прочан. Тому необхідно вирушити у Святу землю й, здійснивши подвиг благочестя, звільнити Гроб Господній у Єрусалимі. Багато людей зголосилися вирушити негайно.

i

◆ **Рис. 1.** Хрестоносець

? Яку зброю мав хрестоносець-піхотинець?

За рахунок участі в Хрестових походах багато герцогів і графів прагнули збільшити свої земельні володіння й підняти авторитет у феодальній ієрархії. У Європі виник великий прошарок безземельних рицарів, яким не дісталася земля від батька. Такі рицарі не мали нічого, крім бойового коня та зброї. Їх часто називали *«голяками»*. Вони мріяли про власний феодал, а також про подвиги, славу й багатства.

Значні прошарки селянства й міської бідноти були готові вирушити «за море». Вони розраховували завоювати «свою» землю й звільнитися від феодального гноблення. Люди мали глибокі релігійні почуття, щиро вірили в Бога, бажали захистити християнські святині. Проте всі учасники Хрестових походів безсоромно грабували «нехристів» і «схизматиків».

Торговці й купці північноіталійських торговельних міст, що мали фінансові можливості, надавали допомогу хрестоносцям, а після завоювання Святої землі розраховували отримати привілеї у торгівлі з найбагатшими країнами Сходу.

Єдиною силою, здатною об'єднати всіх учасників походів для досягнення мети й звільнення Гробу Господнього, була католицька церква. Римські папи сподівалися підкорити собі православну церкву, що відокремилася. Це було одним із найважливіших завдань Хрестових походів.

У перших Хрестових походах брали участь представники всіх станів феодального суспільства.

Завдання

У зошиті почніть заповнювати таблицю (рядок 1) «Хрестові походи: цілі та результати».

Питання характеристики		Учасники Хрестових походів (1096—1270 рр.)				
		Католицька церква	Королі, герцоги, графи	Рицарі	Селяни й городяни	Торговці й купці
1	Мета (Чого бажали?)					
2	Результат (Що отримали?)					

2 Перший хрестовий похід (1096—1099) і його підсумки.

Ініціатором *Першого хрестового походу* став Папа Римський **Урбан II**. У 1095 р. на соборі в *Клермоні* (Франція) папа закликав християн звільнити Палестину і Єрусалим від невірних. Він обіцяв, що полегли у святій боротьбі отримають вічне блаженство, а решта учасників — прощення гріхів. Заклик католицької церкви був потужний, розпочалася підготовка до походу.

Першими в похід рушили неорганізовані натовпи бідноти, до якої приєдналися ченці-проповідники й деякі рицарі. Найбільший, погано озброєний натовп очолювали чернець **Петро Пустельник** і рицар **Вальтер Голяк**. Вони привели людей у Константинополь. Візантійський імператор **Олексій I Комнін** швидко позбувся неспокійного воїнства, що займалося відвертим пограбуванням місцевих жителів. Він переправив хрестоносців через Босфор у Малу Азію. Незабаром «військо злидарів» було безжалісно перебите сельджуками. Загинуло близько 30 тис. осіб.

Феодальне військо відповідально готувалося до походу. Під прапорами хрестоносців зібралися герцоги, графи, барони й багато рицарів

◆ **Рис. 2.** Штурм Єрусалима хрестоносцями в 1098 р.

? Які облогові знаряддя використовували хрестоносці під час штурму Єрусалима?

із Франції, Лотарингії, Італії, Німеччини та інших країн. Загального керівництва рухом хрестоносців не існувало. Кожен феодалний загін діяв відокремлено, але всі мали єдину мету. Хрестоносці зуміли домовитися з візантійським імператором і навіть присягнули йому на вірність. Таким чином, Перший хрестовий похід став спільною справою європейців і візантійців. У квітні 1097 р. хрестоносці з Константинополя переправилися через Босфор.

Завоювання Малої Азії, країн і міст Близького Сходу було важким випробуванням для європейського рицарства. Наприклад, захоплення багатой та добре укріпленої *Антиохії* тривало довгих сім місяців. Мусульмани чинили запеклий опір завойовникам. У червні **1099 р.** хрестоносці взяли в облогу Єрусалим. Суттєву допомогу їм надавали італійські купці, що доставляли необхідні матеріали для будівництва облогових і металевих машин. Через п'ять тижнів кровопро-

литної облоги Єрусалим здався. «Захисники християнських святинь», що вдерлися в місто, влаштували страшну різанину мусульман та іудеїв.

Під час Першого хрестового походу утворилися чотири держави хрестоносців: графства *Едеське* й *Триполітанське*, а також князівство *Антиохійське*. Їхні правителі були васалами правителя *Єрусалимського королівства*. Успіхи хрестоносців пояснюються відсутністю організованої відсічі завойовникам, оскільки мусульманські держави в цей час були роз'єднаними й ослабленими внаслідок вторгнення турків-сельджуків. Релігійні суперечності між християнами, мусульманами й іудеями на Близькому Сході вкрай загострилися.

Тепер хрестоносцям потрібно було підкорити своїй владі місцеве населення й утримати завойовані території. Держави хрестоносців потребували допомоги європейських правителів і Візантії.

Перший хрестовий похід завершився перемогою християн й утворенням держав хрестоносців на Близькому Сході.

Запитання для обговорення .....

1. Які держави виникли на Близькому Сході після Першого хрестового походу? 2. Чому цей похід мав успіх?

3 Герої Третього хрестового походу (1189—1192).

Через 50 років після Першого хрестового походу сельджуки захопили графство Едесса. Європейські королі організували *Другий хрестовий похід*, але він завершився безславно. Незабаром на Близькому Сході утворилася сильна мусульманська держава, яку очолив сміливий, мудрий і рішучий султан Саладін (1171—1193). Він відібрав у хрестоносців багато земель і захопив Єрусалим. *Третій хрестовий похід* був неминучий. Його очолили наймогутніші монархи Європи.

Німецький імператор Фрідріх I Барбаросса («Руда Борода») (1152—1190) був одним із найвизначніших державних діячів європейського Середньовіччя. Його вважали вченою людиною і бездоганим

◆ Рис. 3. Церква в Середньовічній Європі. Хрестові походи

◆ Рис. 4. Річард I Левове Серце

рицарем. Фрідріх I створив величезну для свого часу армію, головну силу якої становила важка, закута в сталеві обладунки кіннота. Із таким військом Барбаросса в 1189 р. вирушив звільняти Гроб Господній. Однак улітку 1190 р. в Малій Азії він потонув під час переправи через швидку річку.

Король Франції **Філіпп II Август (1179—1223)** зі своїм військом воював із невірними, але при цьому поспішав повернутися додому, щоб відібрати в англійців їхні володіння у Франції.

Король Англії **Річард I Левове Серце (1189—1199)** мав добру освіту й рицарське виховання. Він любляв полювання й небезпечні пригоди. Річард майстерно володів

зброєю, завжди перемагав на турнірах. Про нього казали, що він «не програв жодного бою, але не виграв жодної війни».

Ціною неймовірних зусиль англійському й французькому королям удалося лише відвоювати кілька фортець. Саладін дозволив прочанам відвідувати Єрусалим. Таким чином, Третій хрестовий похід порівнюють із пострілом горохом із дуже великої гармати в кам'яну стіну, що навіть не похитнулася.

Третій хрестовий похід не зміг відновити владу християн над Єрусалимом, призвів до нових жертв і викликав суперечки між європейськими правителями.

?

Запитання для обговорення .....

Чому правителі сильних європейських держав «шукали вдачі» в Палестині?

4 Утворення духовно-рицарських орденів.

Завоювання хрестоносців на Близькому Сході потребували постійного військового захисту й підтримання серед християн високого релігійного духу. Незабаром після перших завоювань на Сході виникли *духовно-рицарські ордени*. Член ордену мав служити Господу проповіддю, молитвою і силою зброї. Ченці-рицарі давали обітницю слухняності, бідності, безшлюбності й присягали зі зброєю в руках захищати християнські святині.

На початку XII ст. виник *Орден госпітальєрів*. У захопленому Єрусалимі ченці-хрестоносці організували госпіталь Святого Іоанна (друга назва ордену — *іоанніти*). Орден очолював *гросмейстер*. Ха-

◆ **Рис. 5.** Духовно-рицарські ордени — головна сила католицької церкви

◆ **Рис. 6.** Захоплення Константинополя хрестоносцями в 1204 р. Мініатюра XV ст.

рактерною рисою ордену став білий восьмиконечний хрест, що нашивався на чорні або червоні куртки рицарів. Частина ченців-госпітальєрів зі зброєю в руках захищала Єрусалим від турків, інші ж служили справі Христовій молитвою й турботою про хворих і немічних.

Прочан, що йшли у Святу землю, охороняли рицарі, які розмістилися на Храмовій горі в Єрусалимі. Тут і виник *Орден тамплієрів*. В історію Середніх віків тамплієри вписали багато сторінок, що оповідають про військові подвиги та нечувані багатства, які вони зібрали, займаючись фінансовими й торговельними справами, а також лихварством.

Під час Хрестових походів виник і *Тевтонський орден*, що складався переважно з німецьких рицарів. Пізніше тевтонці залишили Близький Схід, продовживши служіння католицькій церкві у країнах Східної Європи.

Духовно-рицарські ордени відіграли важливу роль в історії Хрестових походів і християнських держав Близького Сходу.

5 Розгром Константинополя хрестоносцями.

Папа Римський **Інокентій III** активно проповідував необхідність нового походу на Схід із метою повернути християнській церкві Єрусалим. На заклик папи в *Четвертий хрестовий похід* (1202—1204) вирушили хрестоносці із Франції, Фландрії, Англії, Італії. Морські кораблі, спорядження й гроші хрестоносцям надала влада Венеції. Із допомогою воїнів «святого хреста» венеціанці намагалися послабити Візантію, що була їхнім головним конкурентом у морській торгівлі.

◆ Рис. 7. Дитячий хрестовий похід. Сучасний малюнок

◆ Рис. 8. Фортеця тамплієрів Крак де Шевальє. Сучасний вигляд

У квітні **1204 р.** військо хрестоносців взяло в облогу й штурмом захопило **Константинополь**. У столиці колись могутньої імперії не знайшлося людей, готових захищати місто. Свій «релігійний» запал хрестоносці спрямували на пограбування Константинополя.

Із хроніки візантійського історика Нікіти Хоніата (XIII ст.)

Жителі Константинополя, передаючи себе в руки долі, вийшли назустріч латинянам із хрестами й зображеннями Христа; однак і це видовище не пом'якшило душу латинянам... вони не пощадили не тільки власне майно, але, оголивши мечі, ограбували святині Господні... Деякі з них розбивали чаші: їх прикраси ховали за пазуху, а з них пили, як із келихів. Про розгарбування Святої Софії неможливо й слухати байдуже... Коли їм було потрібно винести з храму священні чаші, предмети великого мистецтва й надзвичайної рідкості, срібло й золото... вони ввели в притвори храмів мулів і коней із сідлами...

Хто хоч щось їм суперечив або відмовляв у вимогах, тому загрожував меч; і не було нікого, хто б не звідав у той день плачу. На перехрестях, у провулках, у храмах — усюди скарги й плач, ридання, стогін, лемент чоловіків, виття жінок, грабежі, полон, розлука друзів. Шляхетні покривалися безчестям, старці плакали, багатії блукали пограбованими. Усе це повторювалося на площах, у завулках, у храмах, у підвалах.

- ? 1. Як жителі Константинополя намагалися вплинути на дії хрестоносців? 2. Що ставили собі за мету хрестоносці у столиці Візантії? 3. Якими словами Нікіта Хоніат передає жахи завоювання міста латинянами?

Візантійська імперія на певний час припинила існування як єдина держава. На землях Візантії виникло кілька слабких держав хрестоносців. Хрестоносці втратили останнього союзника на Сході.

Після Четвертого хрестового походу рух хрестоносців почав слабшати. Наступні чотири походи здійснювалися незначними си-

лами й закінчилися цілковитою поразкою. Віра в ідеали руху хрестоносців була втрачена.

Розгром Константинополя та розпад Візантійської імперії під час Четвертого хрестового походу сприяли зміцненню мусульманських держав Сходу.

Дитячий хрестовий похід

Хрестовий похід дітей відбувся в посушливе літо 1212 р. У Франції та Німеччині з'явилися діти-пророки, які стверджували, що тільки чисті й безгрішні дитячі серця можуть перемогти нечестивих сарацинів і Божим словом звільнити Гроб Господній. Розсудливі священики й королівська влада намагалися зупинити божевілья й запобігти походу дітей, але сліпа віра виявилася сильнішою. У Франції та Німеччині виникли дві великі групи дітей із кількох тисяч осіб, які під наглядом ченців, а також різних пройдисвітів вирушили до моря. Німецьких дітей, що вижили після переходу через Альпи, італійці зустріли з неприхованою злістю, що було пов'язано з італійськими походами німецьких імператорів. У Генуї переправляти німецьких дітей у Святу землю було нікому. Частина дітей взяли слугами в місцеві родини, а решта поповнила лави місцевих бурлак і жебраків.

Французькі діти дійшли до Марселя. Тут їх посадили на кораблі й відправили... на невільницькі ринки Північної Африки. Так ганебно й трагічно завершився дитячий Хрестовий похід.

? Дитячі Хрестові походи: це безумство чи релігійний подвиг?

6 Підсумки й наслідки руху хрестоносців.

Хрестові походи супроводжувалися величезними людськими втратами ворогуючих сторін. На організацію походів та облаштування хрестоносців на Сході було витрачено неймовірні кошти. Західноєвропейські феодалі поспішили збудувати на завойованих землях неприступні замки-фортеці. Вони стали оплотом панування хрестоносців. Деякі із цих споруд можна віднести до шедеврів середньовічного мистецтва.

Неприступна фортеця

Хрестоносці, щоб захиститися від ворогів, будували потужні кам'яні фортеці, здатні витримати тривалі облоги. Найбільш відома серед них — *Крак де Шевальє*, розташована в Сирії (рис. 8). Їй належало особливе стратегічне положення. Фортецю захищали дві високі стіни, що охоплюють великий простір. Дев'ять веж гарантували високу обороноздатність фортеці.

Гарнізон Крака налічував дві тисячі осіб. Система глибоких колодязів (до 27 м) і дев'ять водозбірних цистерн забезпечували гарнізон водою. У фортеці були вітряки, печі, давильні, система водогону. Кількаразові спроби мусульман захопити Крак були марними.

Проте завоювання хрестоносців виявилися недовгочасними. Серед великих європейських феодалів-завойовників не існувало єдності, часто спалахували усобиці. Війни з мусульманами були вкрай виснажливими. Хрестоносці не мали надійних союзників, а місцеві жителі чинили рішучий опір завойовникам. Одна за одною держави хрестоносців припиняли існування. У 1291 р. мусульмани захопили Акру — останню християнську фортецю на Близькому Сході.

В XI—XIII ст. помітно змінилося становище в європейських державах. Тепер більшість рицарів воліли служити королю, а не ризикувати життям за морем. Зміцніли європейські міста, які звільнилися від опіки своїх сеньйорів, що вирушили на «Божий подвиг». Багато міст розбагатіли на заморській торгівлі, отримавши торговельні привілеї від правителів хрестоносців. Завдяки Хрестовим походам європейці запозичили у східних країн вітряки, водяне колесо; навчилися вирощувати баштанні культури, гречку, абрикоси, лимони.

Хрестові походи сприяли зміцненню могутності й авторитету католицької церкви. Проте християнським державам не вдалося підкорити країни Близького Сходу.

Запитання для обговорення .....

1. Які наслідки для країн Європи й Візантії мали результати Четвертого хрестового походу? **2.** Чому правителям християнських держав не вдалося зберегти свою владу на Близькому Сході? **3*.** Які результати й наслідки Хрестових походів, на ваш погляд, є найбільш важливими?

Завдання .....

Закінчіть заповнення таблиці, що наведена на с. 89 (рядок 2).

§ 16. Середньовічна держава

Верденський договір 843 р. поділив імперію Каролінгів між онуками Карла Великого, що стало початком самостійної історії багатьох європейських держав. У Середні віки ці держави пройшли кілька важливих етапів розвитку. Зі спадкоємців варварських королівств вони перетворилися на сильні держави, правителі яких спиралися на підтримку значної частини народу й станів.

Варто повторити: § 3.

1 Феодальна роздробленість.

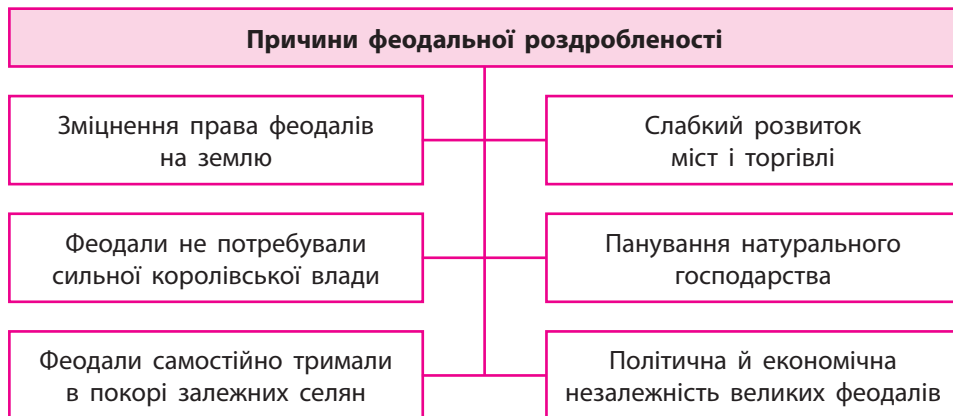
У IX—XII ст. більшість країн Європи переживали період *феодальної роздробленості*. Виникла велика кількість герцогств, графств,

баронств. Феодалі у власних володіннях перетворилися на практично незалежних правителів, які не визнавали владу навіть своїх сеньйорів. Чому ж так трапилося?

Річ у тому, що в епоху Середніх віків в економічному житті країн і народів панувало *натуральне господарство*. Усе необхідне для життя феодальної вотчини вироблялося на місці: продукти харчування, одяг, взуття, зброя. Селяни, а також інші залежні від феодала люди повністю утримували сеньйора та задовольняли його і свої потреби. Тому господарських зв'язків між окремими областями великих країн не існувало або вони були дуже незначними.

ФЕОДАЛЬНА РОЗДРОБЛЕНІСТЬ У КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ (IX—XII ст.)

Високий і неприступний кам'яний замок надійно захищав феодала та його родину. У підпорядкуванні феодала були васали-рицарі, а також численні слуги й помічники: управителі маєтків, ключники, наглядачі, варта. Феодал сам або з допомогою слуг вершив суд і розправу над залежними селянами та іншими людьми, які жили на його землі. Тому герцог, граф або барон не потребували сильної королівської влади й не вважали за необхідне їй підкорятися. У боротьбі за нові землі феодалі вели нескінченні *міжусобні війни*, від яких страждали насамперед прості люди.

Феодальна роздробленість — закономірний період тимчасового ослаблення королівської влади й посилення могутності окремих феодалів, що перетворилися на незалежних правителів.

З оди «Скарга про поділ імперії» диякона Флора з Ліона (IX ст.)

Франкська нація виблискувала перед усім світом. Іноземні королівства... відряджали до неї посольства. Однак тепер, перебуваючи в занепаді, ця велика держава втратила відразу і свій блиск, і назву імперії; державу, ще донедавна єдину, поділено на три частини, і нікого вже не можна вважати імператором; замість государя — дрібні правителі, замість держави — один тільки шматочок. Спільне добро перестало існувати, кожного турбують лише власні інтереси: думають про що завгодно, одного тільки Бога забули. За такого поділу держави немає більше зборів народних, немає законів, марно задумало б прибути посольство туди, де немає двору. Що ж сталося із сусідніми народами на Дунаї, Рейні, Роні, Луарі й По? Усі вони, із давніх-давен об'єднані узами згоди, у цей час, коли союз розірвано, поринуть у сумні розбрати...

- ? 1. Яку історичну подію оплакує диякон Флор у своїй праці? 2. Яку оцінку дає автор тому, що сталося? 3. Які наслідки цієї події він пророкує?

◆ Рис. 1. Людовік V Лінівий. Книжкова мініатюра XIII ст.

Найбільш завершена форма феодальної роздробленості склалася у Франції, феодальні порядки якої вчені вважають «зразковими». В XI ст. королівська влада тут поширювалася лише на *домен* — територію, що належала особисто королю як феодальному сеньйору. «Король — перший серед рівних» — такий принцип затвердився у відносинах між правителем і феодалами. Влада настільки втратила авторитет, що королям IX—XII ст. народ часто давав принизливі й глузливі прізвиська — Лисий, Товстий, Простакуватий, Заїка, Лінівий.

Феодальна роздробленість — важливий етап розвитку середньовічного суспільства й держави.

2 Середньовічне королівство.

Поступово феодальна роздробленість почала гальмувати розвиток середньовічної держави й суспільства. Країна, розділена на велику кількість незалежних феодальних володінь, не могла розвивати економіку й торгівлю, протистояти навалі зовнішніх ворогів. Навіть простий проїзд у межах країни супроводжувався поборами на кордонах кожного феодального володіння: усі зобов'язані були сплачувати дорожні збори і в'їзні мита.

Подолання феодальної роздробленості й об'єднання країни сприяли подальшому розвитку феодального суспільства.

Процес об'єднання країни зазвичай очолювали королі, які намагалися розширити територію свого домена. Королівський двір ставав тим центром, навколо якого «збиралася» єдина держава. Король вимагав покірності, виконання присяги й вірності від своїх васалів — герцогів і графів. На землях королівського домена і його васалів повинні були діяти королівські закони. Наприклад, французький король **Людвік IX Святий (1226—1270)** заборонив міжусобні війни між васалами. В іншій частині королівства він увів «40 днів короля» — термін, протягом якого феодали, залучені в конфлікт, мали утримуватися від воєнних дій і подати свою суперечку до суду короля. Посередництво короля зміцнювало його авторитет і вплив у всій країні. Припинення навіть однієї війни сприяло розвитку господарства й процвітанню країни.

i

Від міжусобних війн і феодальної вольниці страждала значна частина населення. Торгівля в країні, поділеній кордонами на безліч феодальних володінь, приносила лише збитки. Монастирі віддавали свої землі войовничим баронам і графам. Прості рицарі мріяли про сильну королівську владу, що могла забезпечити їх службою і феодами. Залежні селяни вбачали в «доброму» королі свого захисника від гноблення з боку ненаситних сеньйорів. Тому в справі об'єднання країни королі мали надійних союзників: дрібних феодалів-рицарів, жителів міст (ремісників, купців) і християнську церкву.

У XIII—XIV ст. феодальна роздробленість у багатьох країнах Європи поступилася місцем об'єднаним королівствам, що управлялися з єдиного центру.

◆ Рис. 2. Середньовічне королівство

◆ Рис. 3. Король посвячує в рицарі. Мініатюра XIII ст.

◆ Рис. 4. Король і його радник. Мініатюра XIV ст.

◆ Рис. 5. Королівський суд. Середньовічна мініатюра
? Які особливості зображення свідчать, що малюнок ілюструє саме королівський суд?

Як же можна було збільшити землі, підвладні королю? За допомогою «обміну» землями королі «округлювали» свої володіння. Король утверджував свою владу над землями, які втратили сеньйорів і не мали спадкоємців. Вдалі шлюби із представницями відомих феодальних родин також значною мірою розширювали королівські володіння. Саме так королі англійської династії Плантагенетів стали сеньйорами великих земель у Франції. Шлюби між королями й королевами сприяли виникненню нових держав.

3 Станова монархія.

Посилення королівської влади розтяглося на віки й супроводжувалося серйозними перешкодами. Ідея об'єднання країни зазвичай натрапляла на опір із боку великих феодалів, які не бажали втрачати свою незалежність і привілеї, крім того, доводилося захищати власні землі від зовнішніх ворогів. Об'єднання країни потребувало значних витрат, які не могла витримати королівська скарбниця. Обкладати підданих усе новими й новими податками без їхньої згоди було небезпечно. Центральна влада потребувала підтримки з боку різних станів. У цих умовах з ініціативи королівської влади в країнах Європи виникли *станово-представницькі збори*.

Станова монархія — форма феодальної держави, за якої відносно сильна королівська влада укладала союз зі станово-представницькими зборами.

Представницькі збори виникли в більшості країн Західної Європи у XII—XIV ст. Вони називалися по-різному: *парламент* — в Англії, *кортеси* — в Іспанії, *Генеральні штати* — у Франції, *рейхстаг* — у Німеччині, *сейм* — у Чехії та Польщі. Станово-представницькі збори різних країн мали різний склад і виникли в різний час. Проте середньовічні станово-представницькі збори сприяли економічному піднесенню своїх країн, із їхньою допомогою королі здобували перемоги над феодалською знаттю й створювали єдині держави.

4 Централізована держава.

Найважливішим явищем у політичному житті XIV—XV ст. у країнах Європи стало формування *централізованих держав*. Це означало, що управління державою здійснювалося з одного центру — *столиці*, де розміщувалися королівський двір і головна резиденція монарха. Від його імені видавалися закони, а влада передавалася в спадщину. Король вважався верховним суддею, він мав право стратити або помилувати.

До складу королівського двору зазвичай входили представники відомих аристократичних феодалських родів, що визнали верховну владу короля, а також найбільш авторитетні священники: кардинали й архієпископи. Ці *вельможі* становили найближче оточення правителя, були його радниками, виконували відповідальні доручення монарха. Поряд із ними до складу королівської ради допускали людей із *«третього стану»*: банкірів, купців, юристів, учених. Їхній вплив на короля дедалі більше зростав.

Станово-представницькі збори (парламент, кортеси, сейми) скликали з волі монарха. Як правило, вони виконували *дорадчі, фінансові й законодавчі* функції і були важливим елементом централізованої держави.

Значну роль у житті держави відігравали *чиновники*. Ці люди обіймали певну посаду в королівській канцелярії. Вони були суддями, завідували збором податків, виконанням законів, будівництвом державних об'єктів. У централізованій державі з'явилася *поліція*, що стежила за порядком у країні й захищала інтереси короля. На зміну феодалським дружинам поступово приходять *регулярна армія*.

Як правило, централізовані держави, що виникли в Європі, були *національними*. Іншими словами, населення підданих держав переважно становили представники однієї нації — французи, англій-

◆ **Рис. 6.** Віче в Новгороді.
Художник К. Лебедєв

◆ **Рис. 7.** Середньовічний міст у сучасній Флоренції

ці, іспанці, шведи, угорці. Таким чином, у XIV—XV ст. поступово формувалася сучасна політична карта Європи.

Централізована станово-представницька монархія як форма держави утвердилася в провідних країнах Західної Європи в XIV—XV ст.

5 Середньовічна республіка.

Монархія не була єдиною формою держави в Середні віки. У деяких країнах Європи виникли й зміцніли *феодальні республіки*. Ця форма управління державою передбачала виборність основних державних посад на певний термін. Наприклад, у великих державах північно-східної частини Європи — *Великому Новгороді* й *Пскові* — затвердилися *боярські республіки*. Головним органом влади тут було *віче* — загальноміські збори жителів. Віче приймало найважливіші рішення в житті країни. Проте *бояри* — великі землевласники-феодалі — повністю контролювали віче та впливали на прийняття рішень.

Найбільш відомими і багатими феодальними республіками Середньовіччя були північноіталійські держави *Флоренція*, *Мілан*, *Венеція* та *Генуя*. У цих державах влада зосередилася в руках найбагатших міських родин, представників яких жителі обирали на вищі державні посади. Між могутніми сімейними кланами Флоренції та Мілану відбувалися нескінченні кровопролитні війни за владу.

На чолі Венеції та Генуї стояли *дожі*, яких обирали зі знатних родин. Венеціанські дожі обіймали цю посаду довічно, а в Генуї їх призначали на певний термін. Північноіталійські республіки залишалися феодальними державами, оскільки вони були частиною старого суспільства Середньовіччя.

Запитання й завдання

1. Визначте основні причини феодальної роздробленості, використовуючи текст параграфа. **2.** Чому багато феодалів не потребували королівської влади і вважали себе незалежними правителями? **3.** Які верстви населення середньовічних країн були союзниками королів у створенні сильних централізованих держав? **4.** Чим централізована держава відрізнялася від феодального роздробленого королівства? **5.** Як королі боролися за об'єднання окремих феодальних володінь у єдину державу? **6.** Використовуючи текст параграфа, письмово дайте визначення термінів і понять: *домен, міжусобна війна, вельможі, станово-представницькі збори*. **7.** Поясніть, чим венеціанський дож відрізнявся від французького короля. **8.** Чому середньовічні республіки виникали у великих торговельних містах? **9.*** Порівняйте станово-представницьку монархію і Франкське королівство часів Хлодвіга.

§ 17. Англія в XI—XV ст.

Народи, що жили на Британських островах у період Раннього Середньовіччя, перебували ніби осторонь європейської історії. Головні її події (хвилі міграцій, нові держави й народи, війни й великі імперії) не торкалися Англії. Однак після нормандського завоювання англійці рішуче втручаються й суттєво впливають на перебіг історичних процесів у Європі та за її межами.

1 Нормандське завоювання Англії.

У 1066 р. помер англійський король Едуард Сповідник з англосаксонської династії, що звільнила країну від панування данців. Боротьба за трон розгорнулася між представником англосаксонської знаті Гарольдом і герцогом *Нормандії Вільгельмом (1066—1087)*, якого підтримував Папа Римський Олександр III. Вирішальний бій між супротивниками відбувся в **1066 р.** під *Гастінгсом*. Добре підготовлені, закуті в панцирі кінні нормандські рицарі зломали мужній опір англосаксонського ополчення. Ось що про це розповідає хроніка.

◆ Рис. 1. Гобелен у музеї міста Байє

Із «Великої хроніки» Матвія Паризького (XIII ст.)

З обох сторін було все підготовлено. Англи... пішими, озброєні сокирами й зблизивши щити... утворили непроникну стіну... Гарольд також піший стояв разом із братами біля свого прапора, щоб... ніхто навіть не подумав про втечу... Вільгельм озброїв свій передовий загін із піхотинців луками й дротиками, рицарі... йшли за ними... Билися несамовито... жодна зі сторін не бажала йти на поступки... Раптом здався Вільгельм і дав своїм військам сигнал до вдаваної втечі. Побачивши це, англійці розімкнули свої щільні ряди й погналися за втікачами... Тим часом нормани, обернувшись проти ворога, напали на нього й, у свою чергу, змусили тікати англів...

- ? **1.** На які відмінності між військами Гарольда й Вільгельма вказує у своїй хроніці монах-бенедиктинець Матвій Паризький? **2.** Яким чином Гарольд намагався підтримати бойовий дух своїх воїнів? **3.** Який тактичний прийом використав Вільгельм, щоб зломити опір англосаксонських ополченців?

Вільгельм вогнем і мечем пройшов країною з півдня на північ і залізною рукою підкорив собі Англію. В історію він увійшов із прізвиськом *Завойовник*. Зміцнюючи свою владу, Вільгельм зобов'язав усіх феодалів скласти йому присягу на вірність.

Нормандське завоювання є поворотним пунктом в історії Англії.

Літопис на килимі

Крім писемних джерел, про завоювання Англії норманами розповідає величезний гобелен, що дивом зберігся в соборі французького містечка Байо. Ляне полотно завширшки 0,5 м і завдовжки майже 70 м було вишите кольоровими вовняними нитками в другій половині XI ст. На картинах гобелена послідовно показані сцени підготовки до походу, висадка війська на англійському березі, деталі вирішального бою. Вважається, що килим виготовили придворні ткачі за наказом королеви Матильди, дружини Вільгельма Завойовника. Гобелен із Байо належить до унікальних історичних джерел, що перебувають під захистом світової громадськості (рис. 1, 2).

◆ **Рис. 2.** Фрагменти гобелена XI ст. із музею міста Байо: а) англосакси відбивають наступ рицарської кінноти Вільгельма Завойовника; б) загибель Гарольда

У 1086 р. Вільгельм Завойовник провів перепис населення підкореної Англії. Це був перший і протягом тривалого часу єдиний перепис в історії Європи. Рахували не тільки людей, а й будівлі, знаряддя праці кожного селянського господарства, вимірювали землю (пасовища, луки, ріллю), записували розмір повинностей, що належить платити за землю. У народі перепис дістав назву «*Книга Страшного суду*». Багато вільних селян були записані як залежні люди й втратили свою свободу. Відповідно до перепису в тодішній Англії проживало близько 2 млн осіб.

У результаті нормандського завоювання Англія стала активним учасником європейської історії.

◆ **Рис. 3.** Сторінка «Книги Страшного суду»

2 Зміцнення королівської влади у XII ст.

Після смерті Вільгельма Завойовника його онуки втягнули країну в безодню нескінченних міжусобиць і війн. У 1154 р. до влади в Англії прийшов Генріх II Плантагенет (1154—1189), граф Анжуйський. Герб засновника цього феодального роду прикрашала квітка дроку — латинською «*planta genesta*»: звідси походить прізвище короля і цілої династії. Його феодальні володіння (Анжу, Мін, Турень, Пуату) становили четверту частину Франції. Новий англійський король і французький граф був високоосвіченою людиною, володів шістьма мовами, але не знав англійської. Генріх II розривався між сво-

◆ Рис. 4. Генріх II
Плантагенет

їми володіннями в Англії і Франції та вів безкомпромісну боротьбу за зміцнення королівської влади. Не випадково державу Генріха II Плантагенета іноді називають «Анжуйською імперією». Невтомний король залучив на свій бік дрібних рицарів і городян. У кожному англійському графстві королівські чиновники — *шерифи* — відстоювали інтереси короля.

Генріх II здійснив кілька важливих державних реформ. Усім вільним людям він надав право звертатися до королівського суду, у роботі якого брали участь *присяжні засідателі*. Їх призначали з-поміж чесних і шанованих жителів певної місцевості. Суди часто виносили справедливі рішення. Закон про озброєння змусив усіх вільних людей мати зброю відповідно до своїх доходів. Таким чином підвищилася роль ополчення і зменшилося значення рицарського воїнства. Усі ліси країни Генріх II оголосив власністю корони, зміцнивши тим самим економічну могутність влади короля.

Королева Франції та Англії

Алієнора була єдиною спадкоємицею герцога Аквітанського. У 13-річному віці її видали за французького короля Людовіка VII Молодого (1137—1180), якому було 17 років. Таким чином, величезні земельні володіння Алієнори (Аквітанія, Пуату, Гасконь) увійшли до складу королівського домена. Королева супроводжувала чоловіка-хрестоносця у вкрай невдалому Другому хрестовому поході. Вона народила йому двох доньок, але сина-спадкоємця не було, тому Людовік VII розлучився з нею. На цьому наполягала церква, оскільки сімейні турботи відволікали короля від подвигів в ім'я хреста. Так король втратив дружину й землі, віддані йому як посаг. Пізніше Алієнора таємно заручилася із графом Анжуйським Генріхом, який потім став англійським королем. Тепер французькі землі Алієнори були частиною володінь англійського монарха. Згодом Алієнора стала матір'ю двох англійських королів — Річарда I Левове Серце та Іоанна Безземельного.

- ? 1. Які особливості утворення середньовічних держав позначилися на життєвому шляху Алієнори? 2. Чому церква втручалася в родинні стосунки монархів?

У боротьбі за владу й королівську могутність Генріх II був нестримний. Він жорстоко покарав видатного мислителя, архі-

◆ **Рис. 5.** Людовік VII та Алієнора вирушають у Хрестовий похід. Середньовічна мініатюра

◆ **Рис. 6.** Дискусія Генріха II і Томаса Бекета. Середньовічна мініатюра

єпископа **Томаса Бекета (1118—1170)**. Священик, що свого часу допомагав Генріху II закріпитися на троні, визнавав верховенство папи римського й рішуче виступав проти надмірного підпорядкування церкви королівській владі. За непокору васали короля вбили Томаса Бекета на сходах вівтаря Кентерберійського собору.

Генріх II багато воював із Шотландією і Францією, але підкорити їх йому не вдалося. Наприкінці життя проти короля підняли заколот його сини, і країна знову поринула у феодальну смуту.

3 «Велика хартія вольностей».

За часів правління **Іоанна Безземельного (1199—1216)** королівська влада втратила колишній авторитет. Не маючи талантів свого батька Генріха II, Іоанн успадкував його неприборкану вдачу. Негаразди всередині країни й гучні військово-політичні поразки в боротьбі із Францією і папою римським король намагався компенсувати новими податками. Проти короля виступили феодала, духовництво й заможні городяни. Повстання підданих у **1215 р.** змусило короля Іоанна скріпити своєю печаткою документ, що увійшов в історію як «*Велика хартія вольностей*».

Хартія — це грамота, що підтверджувала права людей на що-небудь.

Які ж права здобули піддані англійського короля?

У «Великій хартії вольностей» наголошувалося, що король міг видавати закони тільки за згодою вищої ради, яка складалася зі знаті. Основні статті документа відповідали інтересам великих феодалів, баронів і рицарів. Крім того, передбачався захист прав городян, у першу чергу жителів Лондона. Під захистом хартії перебувало майно вільних селян. Хартія затверджувала, що жодну вільну людину не можна заарештувати, конфіскувати її майно або покарати без суду.

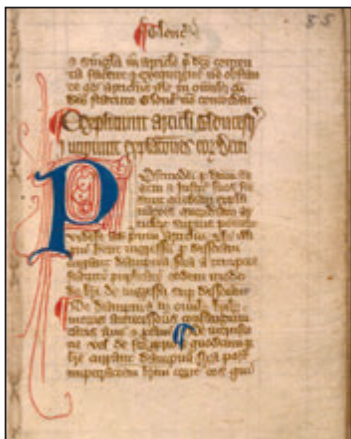
Чи можна вважати, що «Велика хартія вольностей» захищала інтереси, права й свободи *всіх* жителів країни? Ми пам'ятаємо, що більшість населення у будь-якій країні Середньовічної Європи становили залежні селяни. Хартія ніяк не захищала їхні права. Вважалося, що сеньйор-феодал повинен піклуватися про них, відстоювати їхні інтереси, вершити суд і розправу.

«Велика хартія вольностей» — це перший в історії юридичний документ, що регулює відносини короля з його підданими. Британці вважають хартію початком англійської свободи.

4 Виникнення парламенту в Англії.

Король Іоанн не бажав дотримуватися дарованих хартією прав і законів. У країні знову почалася кровопролитна боротьба між королем і його підданими. У 1265 р. для умиротворення населення і встановлення порядку була скликана рада світських і церковних феодалів. Так було покладено початок станово-представницьких зборів

◆ **Рис. 7.** Титульна сторінка «Великої хартії вольностей». Манускрипт XIV ст.

◆ **Рис. 8.** Фортеця Тауер у Лондоні — символ могутності королівської влади

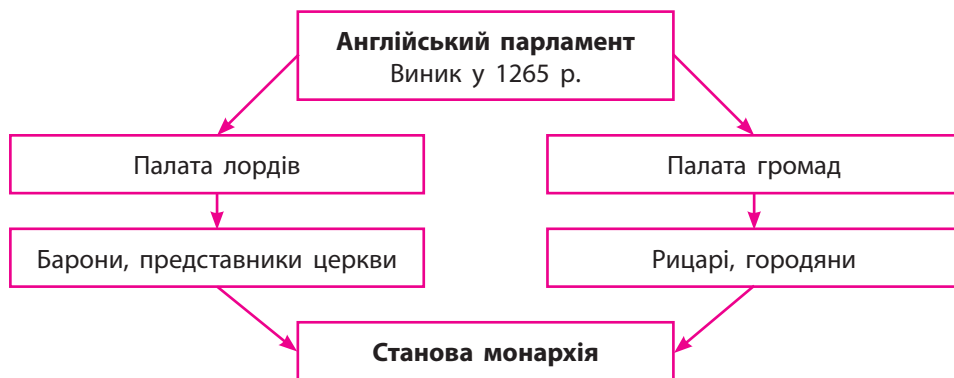
◆ **Рис. 9.** Герб Англії у Середні віки

? Чому на гербі поєднані англійський лев і французька лілея?

в Англії. Поступово сформувався *парламент*, що складався із двох частин: *палати лордів* і *палати громад*.

СТАНОВО-ПРЕДСТАВНИЦЬКА МОНАРХІЯ В АНГЛІЇ

До складу палати лордів входили *пері* — вищий прошарок феодальної англійської знаті, а також архієпископи й абати найбільших монастирів. Таким чином, членами палати лордів в англійському парламенті ставали по праву народження або відповідно до духовного звання. Перів король запрошував на засідання іменними листами.

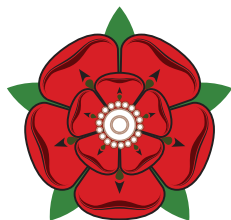
Членів палати громад обирали на місцях — по двоє рицарів від графства й по двоє городян від великих міст країни. Участь городян у роботі парламенту пояснювалася тим, що вони мали гроші, необхідні для поповнення державної скарбниці. Селяни, які годували країну, участі в роботі парламенту не брали. Королівські закони відтепер спиралися на підтримку основних станів населення країни.

Виникнення парламенту зміцнило авторитет і вплив королівської влади в Англії.

Парламент дещо обмежив всевладдя короля, що поступово поліпшило становище в країні й англійському суспільстві. Зміцніли міста, країна стала більш заможною. Економічні інтереси англійського купецтва підкріплювали королівські претензії на землі у Франції та Фландрії. До середини XIV ст. війна між Англією і Францією стала неминучою.

5 **Війна троянд (1455—1485).**

У кровопролитній та руйнівній Столітній війні (1337—1453) із Францією Англія зазнала поразки (про це ми дізнаємося з наступного параграфа). У країні вибухнула важка політична криза. Два наймогутніші угруповання феодалів — *Ланкастерів* і *Йорків* — розпочали запеклу боротьбу за королівську владу. Ця боротьба дістала назву **Війна**

◆ **Рис. 10.** Троянда Ланкастерів і троянда Йорків

◆ **Рис. 11.** Битва під Таутоном (1461 р.). Сучасний малюнок

Червоної й Білої троянд (1455—1485), оскільки на родовому гербі Ланкастерів була зображена червона троянда, а Йорків — біла.

Усі феодалі країни розділилися між ворогуючими сторонами, часто переходячи з одного табору в інший. «Війна троянд» супроводжувалася масовим винищенням англійських рицарів. На полях боїв загинув цвіт феодального суспільства. Тільки в битві під Таутоном у 1461 р. обидві сторони втратили понад 28 тис. осіб. В остаточному підсумку протиборчі сторони об'єдналися проти короля *Річарда III Йорка* (1483—1485). Він відзначився в боях проти Ланкастерів і шотландців та готувався до нової війни із Францією. У боротьбі за корону Річард влаштував змову й убив двох малолітніх законних спадкоємців престолу. У 1485 р. відбулася битва під Босвортом, у якій Річард III загинув. Англійський трон перейшов до *Генріха VII Тюдора*. Із закінченням Війни Червоної й Білої троянд в історії Англії почався новий період.

У XVI ст. Англія перетворилася на провідну європейську державу, з інтересами якої змушені були рахуватися наймогутніші монархи континенту.

Запитання й завдання

1. Яким чином герцог Нормандії здобув королівську владу в Англії?
2. Які наслідки для населення Англії мало завоювання країни норманами?
3. Які реформи Генріха II посилювали владу короля?
4. Поясніть, чому державу Генріха II називають «Анжуйською імперією».
5. Чи можна вважати «Велику хартію» початком англійської демократії?
6. Опишіть устрій англійського парламенту, використовуючи схему на с. 109.
- 7*. Порівняйте устрій англійського парламенту у XIII та XXI ст., використовуючи інтернет-ресурси.
8. Чому Війну троянд вважають гігантським кровопусканням англійських феодалів?
9. Яким чином змінювалося положення королівської влади в Англії після Війни троянд?
- 10*. Парламент обмежував владу короля, але при цьому авторитет королівської влади в Англії посилювався. Поясніть цю суперечність.

§ 18. Франція у X—XV ст.

У X ст. після розпаду імперії Карла Великого почалася самостійна історія Франції. В історії цієї країни вчені зафіксували найбільш ранній випадок феодальної роздробленості. В XI—XV ст. Франція пододала величезний шлях від невеликої роздробленої країни до сильної централізованої держави зі станово-представницькою монархією. Зміцненню Франції істотно перешкоджали правителі Англії, адже багато французьких земель перебували у феодальному володінні англійців. Суперечності між монархіями призвели до нескінченно довгої і кровопролитної війни, що тривала понад 100 років. Чому саме Столітню війну та її результати вважають важливою межею в історії Європи?

Варто повторити: § 16.

1 Феодальна роздробленість Франції.

У 987 р. королівську владу у Франції захопив Гуго Капет, що став засновником нової династії *Капетингів* (987—1328). Він спробував поширити владу за межі королівського домена. Проте великих успіхів у цій справі він не досяг. Володіння французького короля обмежувалися вузькою смугою землі від Парижа до Орлеана.

На території Франції існували численні герцогства, графства, баронства, які не підкорялися королю. У відносинах між феодалами діяв принцип: «Васал мого васала — не мій васал». У країні не припинялися міжусобні війни, що призводили до розорення селян і завдавали страждань простим людям.

У XIII ст. французькі королі почали боротьбу за об'єднання країни. Рицарі були збройною опорою королівської влади, а міста надавали необхідну фінансову допомогу, а також загопи міського ополчення.

Католицька церква підтримувала прагнення королів до встановлення порядку й законності. Проте папи побоювалися надмірного посилення королівської влади, яке могло спричинити ослаблення позицій церкви.

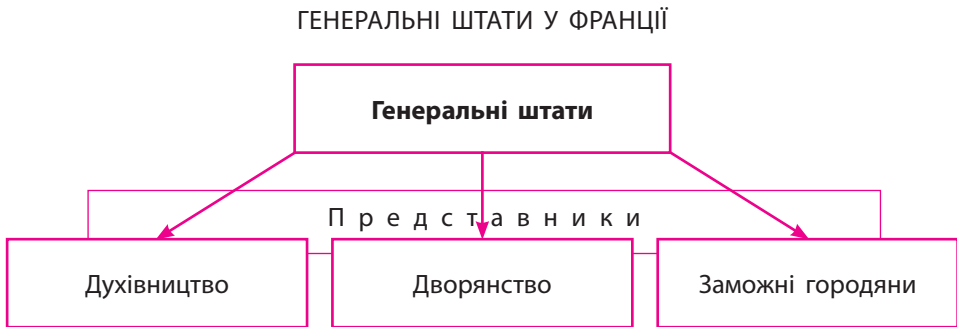
◆ **Рис. 1.** Феодальний замок на Луарі. Сучасний вигляд

2 Утворення Генеральних штатів у Франції.

Одноосібне правління короля зміцніло за правління **Філіппа IV Красивого (1285—1314)**. Йому вдалося приєднати до своїх володінь багаті й родючі землі Шампані. Король поповнював скарбницю і прагнув, щоб усі стани служили монархії. Філіпп IV вимагав, щоб духовництво також сплачувало податки й підкорялося королівському суду, але із цим не погодився папа римський. Конфлікт між французьким королем і папським престолом став неминучим.

У боротьбі з таким сильним супротивником, як папа **Боніфаций VIII**, король вирішив заручитися підтримкою всього населення країни й скликав у **1302 р.** станово-представницький орган — *Генеральні штати*. Так Франція стала становою монархією.

◆ **Рис. 2.** Філіпп IV Красивий. Надробок

Генеральні штати Франції склалися із трьох палат. Палату духовництва формували архієпископи й абати найбільших монастирів. До другої палати обирали представників від феодалів. Герцоги й графи, які були прямими васалами короля й членами його ради, у виборах участі не брали. Із заможних городян обирали представників третьої палати. Кожна палата мала один голос. Таким чином, король завжди мав необхідну більшість голосів, за потреби уклавши союз із двома палатами.

У XIV—XVI ст. Генеральні штати були слухняним знаряддям зміцнення королівської влади у Франції.

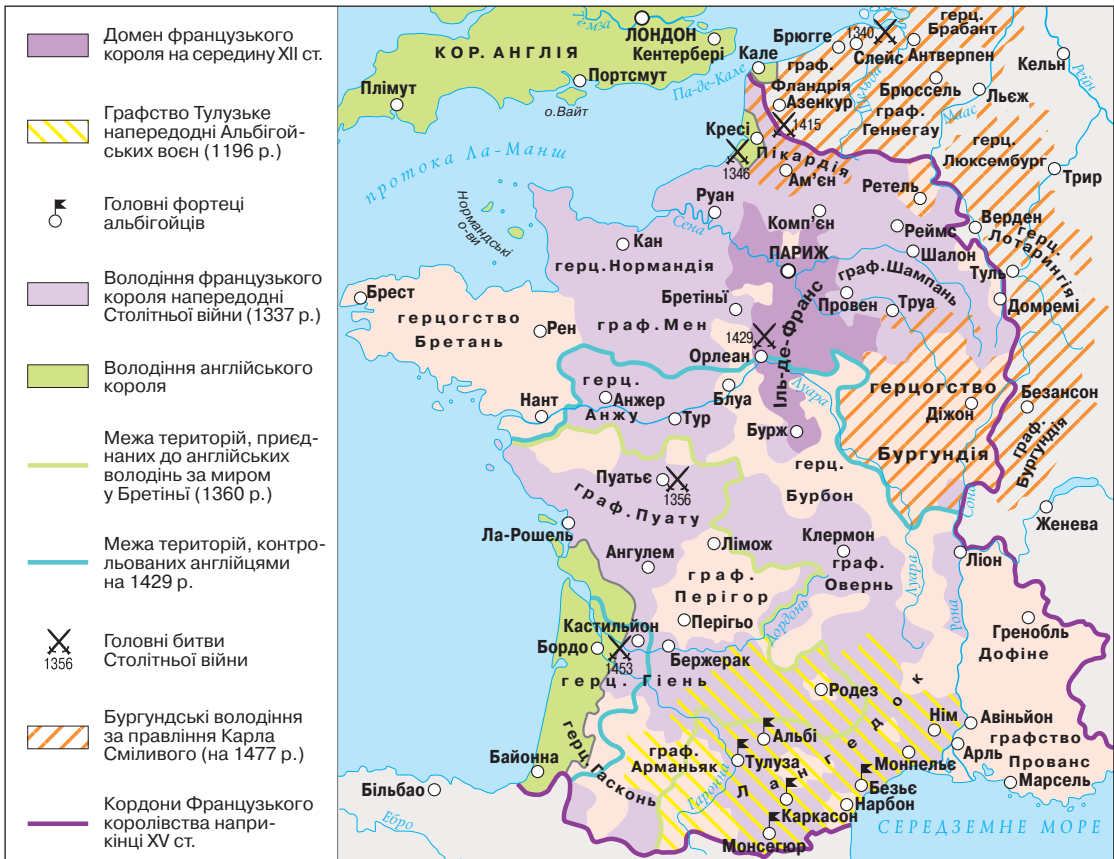
3 Причини й початок Столітньої війни (1337—1453).

У XIII—XIV ст. в Англії та Франції починають формуватися національні держави. Територіальні претензії королівських родів й економічні інтереси неминуче призвели до війни.

Інтереси Англії та Франції зіткнулися також у Фландрії, багаті міста якої славилися своїми сукноробами. Кожна із протидорчих сторін прагнула підкорити Фландрію своєму впливу й контролювати прибуткову торгівлю.

Приводом до війни стала суперечка про успадкування французького престолу. Після смерті останнього короля династії Капетингів свої претензії на трон висунув король Англії Едуард III (1327—1377), що був онуком Філіппа IV Красивого по материній

◆ Рис. 3. Столітня війна (1337—1453 рр.)

лінії. Війну за «французьку спадщину» історики назвуть *Столітньою війною*. Вона швидко стала загальноєвропейською. Рицарі з усієї Європи вирушали на поле бою, щоб показати завзятість і доблесть та пограбувати чужу країну. Столітня війна являла собою серію війн із тривалими перемир'ями.

У перших боях французька армія зазнала значних невдач на морі й суходолі. Особливо відчутними були поразки в битвах при *Кресі (1346 р.)* і *Пуатьє (1356 р.)*. Дії французьких рицарів були настільки невдалими, що король **Іоанн II Добрий (1350—1364)** потрапив у полон. Викуп за нього становив 3 млн золотих монет, що дорівнювало трьом річним доходам Франції. Для того щоб зібрати необхідну суму, у країні довелося ввести нові податки, попередньо діставши згоду на них із боку Генеральних штатів.

На першому етапі війни Франція зазнала кількох нищівних поразок і була змушена підписати ганебний для себе мирний договір, поступившись супротивникові третьою частиною своєї території.

4 Подвиг Жанни д'Арк.

У 1415 р. війна спалахнула з новою силою. Skorиставшись палацовими чварами у Франції, англійський король **Генріх V** вдерся до країни. У битві під *Азенкуром* французька армія була розбита, на бік Англії перейшов герцог Бургундії. Французький трон захопив англійський ставленик. Законного спадкоємця престолу, старшого сина померлого короля (*дофіна*) **Карла VII** позбавили спадщини.

◆ **Рис. 4.** Англійські лучники й піхотинці. Сучасний малюнок

◆ **Рис. 5.** Битва при Кресі. Відступ арбалетників. Мініатюра XV ст.

У 1428 р. об'єднана армія англійців і бургундців рушила на південь Франції і взяла в облогу Орлеан. Франція опинилася на межі втрати національної незалежності.

У 1429 р. у двір Карла VII прийшла одягнена в чоловічий костюм дівчина й сказала, що вона селянка із Домремі в Лотарингії і звати її Жанна. Вона стверджувала, що архангел Михаїл і свята Катерина закликали її звільнити Орлеан і вигнати англійців із Франції: «Ніхто на світі не врятує Францію. Ніхто, крім мене». Жанні д'Арк вдалося переконати короля у своїй високій місії. Наприкінці квітня 1429 р. загін рицарів під командуванням 19-річної Жанны д'Арк прибув до Орлеана, що перебував в облозі. Слава про «Святу Діву», якій довірено звільнити Францію, додала наснаги військам. Англійська армія була розбита. За 17 днів французька армія, очолювана Жанною д'Арк, пройшла 300 км територією, захопленою ворогом. Незабаром дофін Карл VII був коронований у кафедральному соборі Реймса. Саме там відбувалася церемонія коронації французьких королів ще від часів Хлодвіга.

Настав рішучий перелом у війні. Зміни, викликані появою Жанни д'Арк, французи приписували втручання Бога, а англійці вважали справою рук диявола. Карл VII почав непокоїтися, що слава Жанни затьмарить його королівську гідність, а придворні остерігалися, що ця дівчина матиме надто сильний вплив на монарха. Тому було вирішено її позбутися. У бою під Парижем Жанну д'Арк підступно захопили в полон. Король Франції навіть не спробував звільнити дівчину. Її судили як відьму та еретичку. У травні 1431 р. на голов-

◆ **Рис. 6.** Битва під Азенкуром.
Мініатюра XV ст.

◆ **Рис. 7.** Жанна д'Арк біля стін Орлеана.
Сучасний малюнок

◆ Рис. 8. Страта Жанни д'Арк. Мініатюра XV ст.

◆ Рис. 9. Гармата часів Столітньої війни. Реконструкція

ній площі Руана Жанну д'Арк спалили на вогнищі. У ХХ ст. католицька церква визнала Жанну д'Арк святою, покровителькою Франції.

Подвиг Жанни д'Арк викликав небувале патріотичне піднесення французького народу. Феодална війна перетворилася на всенародний національно-визвольний рух.

5 Закінчення Столітньої війни. Підсумки й наслідки.

У роки Столітньої війни відбулися рішучі зміни в розвитку озброєння і військової справи. З'явилася й стала повсюдно застосовуватися *вогнепальна зброя*. Гармати руйнували фортеці й кораблі супротивника, визначали результат боїв. Ручна вогнепальна зброя зробила піхотинця головною дійовою особою на полі бою. Погано керовані рицарські загони змінили дисципліновані, добре озброєні й навчені загони *піхотинців-найманців*.

У 30-х рр. XV ст. французька армія продовжувала здобувати перемоги. У 1436 р. король Карл VII на чолі армії урочисто вступив до Парижа. **19 жовтня 1453 р.** англійці залишили *Бордо*. Цю дату вважають днем закінчення Столітньої війни. Вона відбувалася повністю на території Франції, спричинивши численні людські жертви та руйнування господарства. Проте Франція вийшла переможницею у цій «нескінченній» війні.

Підсумки Столітньої війни створили необхідні умови для формування в Англії і Франції національних централізованих держав.

Запитання й завдання

1. Із яких історичних подій починається самостійна історія Франції?
2. Які верстви населення Франції підтримували зусилля королів, спрямовані на

об'єднання країни? **3.** Які події стали приводом для першого скликання Генеральних штатів у Франції? **4.** Визначте головні причини й привід Столітньої війни. **5.** Як розвивалися події на початковому етапі Столітньої війни? **6.** Як і чому змінився хід війни після виступу Жанни д'Арк? **7.** Як завершилася Столітня війна? **8.** Як Столітня війна вплинула на розвиток військової справи у європейських державах? **9.** Які наслідки війни ви вважаєте найважливішими для Англії та Франції? **10.*** Порівняйте устрій англійського парламенту й французьких Генеральних штатів.

i

§ 19. Священна Римська імперія

Середньовічна історія Німеччини розвивалася ніби у зворотному напрямку. Якщо сусідня Франція пройшла шлях від роздробленості до сильної єдиної держави, то Священна Римська імперія у своїх спробах завоювати народи на півдні та сході Європи поступово втратила єдність. Наприкінці епохи Середньовіччя Німеччина перебувала в стані повної політичної роздробленості. Особливостям німецької історії цього періоду присвячений параграф.

Варто повторити: § 4.

1 Утворення Священної Римської імперії.

Німецька держава утворилася в результаті розпаду Франкської імперії. За Верденським договором 843 р. до складу Східнофранкської держави увійшли чотири герцогства — *Швабія, Баварія, Франконія і Саксонія*, а також велика частина *Тюрингії*, згодом *Фризія і Лотарингія*. Як і решта країн колишньої імперії Карла Великого, Німеччина перебувала в стані глибокої феодальної роздробленості. Герцоги прагнули незалежності й дивилися на короля як на першого серед рівних. Їм підкорялися васали й ополчення племен. Жителям німецьких країн мали помітні відмінності в мовах, звичаях і традиціях. Проте зовнішня загроза з боку норманів й угорців змусила німецькі феодальні держави об'єднати свої зусилля в боротьбі проти спільного ворога.

У німецьких хроніках зазначається, що в **919 р.** «за згодою франків, алеманів, баварів, тюрингів і саксів» королем обрали гер-

◆ Рис. 1. Оттон I. Мініюра з Міланської хроніки XVII ст.

◆ Рис. 2. Оттон I та Іоанн XII. Мініюра XIII ст.

цога саксонської династії **Генріха I Птахолова (919—936)**. Новий німецький король придушив опір знаті, здобув славетні перемоги над угорцями й слов'янами і створив сильне *Німецьке королівство*.

Син Генріха I, німецький король **Оттон I Великий (936—973)** увійшов в історію як енергійний і рішучий правитель, здатний досягти своєї мети за будь-яку ціну. Продовжуючи справу батька, він боровся з набігами угорців і у вирішальному бою на річці *Лех* у **955 р.** здобув над ними перемогу.

Заповітною мрією Оттона I було завоювання Італії і відновлення імперії Карла Великого. Німецькому королю не вистачало імператорського титулу, який разом із короною можна було отримати тільки з рук римського первосвященика. «Доречно» вигнаний ломбардцями з Риму 18-річний (!) Папа Римський **Іоанн XII** попросив заступництва у німецького короля.

◆ Рис. 3. Імператорська корона

Оттон I повною мірою скористався із ситуації. Новий похід завершився розгромом ворогів папської курії. Папський престол був відданий Іоанну XII, який на знак подяки й васальної залежності поклав на голову Оттона I імператорську корону. Так у **962 р.** виникла Священна Римська імперія німецької нації.

Священна Римська імперія німецької нації — найбільша середньовічна держава, розташована в центрі Західної Європи.

Імператорський титул Оттона I змушені були визнати навіть правителі Візантії, які вважали себе єдиними спадкоємцями Римської імперії. Оттону I вдалося одружити свого сина з візантійською принцесою Феофано, довівши цим рівне положення з василевсами ромеїв.

Імператор і папа

Відновлений на престолі силою німецької зброї папа Іоанн XII виявився одним із гірших первосвящеників в історії католицької церкви. Очевидці й сучасники стверджують, що він жив легковажно, пив за здоров'я диявола, грав у кості та здійснював церковні обряди в стайні. Оттон I намагався виховувати «молодого» папу, і той обіцяв поводитися гідно. Однак після повернення Оттона I до Німеччини папа уклав союз з угорцями та візантійцями — лютими ворогами імператора. Був потрібний новий похід в Італію. Церковний собор засудив вчинки Іоанна й скинув його з престолу. На вимогу імператора папою обрали Льва VIII.

2 Італійські походи німецьких імператорів.

Німецькі імператори прагнули створити загальноєвропейську католицьку монархію із центром у Римі та подвійною владою імператора й папи. Особливо наполегливим був імператор **Фрідріх I Барбаросса (1152—1190)**. Більшу частину свого правління він присвятив боротьбі проти римських пап, а також спробам підкорити багаті італійські міста Болонью, Верону, Кремону, Мілан, Парму та ін.

За часів свого правління Фрідріх I Барбаросса здійснив п'ять походів у Північну Італію. Під час третього походу після дворічної облоги в 1162 р. він захопив Мілан. Імператор наказав зруйнувати місто, повалити його стіни, обійти плугом навколо того місця, де був Мілан, і кинути в борозну сіль. За планами Барбаросси чудове італійське місто мало припинити своє існування.

Проте опір загарбникам наростав. Правителі імперії систематично здійснювали походи в Італію, але їхня влада над цією країною утримувалася лише до того часу, поки там перебували німецькі війська. Понад 20 міст Північної Італії об'єдналися в *Ломбардську лігу* й запряглися до кінця воювати за свою незалежність. Через мужній опір італійських міст імператор був змушений просити військової допомоги в герцогів,

◆ Рис. 4. Статуя Фрідріха I Барбаросси в Німеччині

i

графів, князів. У свою чергу, великі німецькі феодалі у XII—XIII ст. здобули нові привілеї і незалежність для своїх феодалських володінь.

У XIII ст. Німеччина остаточно розпалася на окремі князівства. У руки князів перейшли всі основні функції державної влади. Посада імператора була лише почесним обов'язком. Священна Римська імперія являла собою окремі розрізнені, економічно не пов'язані між собою регіони.

Владу й могутність імператорів Священної Римської імперії підірвала важка й тривала боротьба за Північну Італію.

3 Німецький «натиск на Схід».

Після виникнення Священної Римської імперії загарбницькі інтереси німецьких феодалів були спрямовані проти слов'янських племен, що жили на північно-східних кордонах імперії — у долинах річок Ельба, Одер і Вісла. Просування Священної Римської імперії на землі слов'ян дістало назву «натиск на Схід». Спроби підкорити слов'янські племена в X ст. наразилися на їхній мужній опір і закінчилися невдачею.

У середині XII ст. герцог *Генріх Лев* і граф *Альбрехт Ведмідь* об'єднали німецьких і данських феодалів у хрестовому поході проти слов'ян. Завойовникам вдалося захопити в лютичів місто *Бранібор*, яке вони перейменували на *Бранденбург* і приєднали до своїх володінь. Захоплені землі стали місцем постійного проживання для переселенців з інших німецьких територій. Повсюдно насаджувалося християнство. Так на кордоні з Польщею виникло *графство Бранденбурзьке*.

Німецьких, данських і шведських феодалів цікавили також багаті землі Прибалтики на східному узбережжі Балтійського моря. Тут жили язичницькі племена *пруссів, лівів, латгалів й естів*, що займалися землеробством і скотарством. Місцеві вожді не мали постійних військових дружин, що полегшувало завоювання цих земель. У 1199—1200 рр. феодалі здійснили завойовницький похід проти прибалтійських народів. Рицарі по черзі розгромили місцеві племена й захопили багато земель Прибалтики, а в гирлі Західної Двіни збудували потужну кам'яну фортецю *Ругу*.

Для захоплення нових земель у Прибалтиці, поширення християнства й утримання місцевих народів у покорі хрестоносці об'єдналися під загальною назвою *Лівонський*

Для захоплення нових земель у Прибалтиці, поширення християнства й утримання місцевих народів у покорі хрестоносці об'єдналися під загальною назвою *Лівонський*

◆ Рис. 5. Атака хрестоносців.
Сучасний малюнок

орден. У 1224 р. рицарі захопили давньоруське місто Юр'єв і побудували замок *Дерпт* (нині Тарту). На допомогу хрестоносцям із Палестини був переведений Тевтонський орден. У результаті завоювань XIII ст. на території сучасної Латвії та Естонії виникла держава рицарів-хрестоносців Лівонського ордену. Нова держава намагалася продовжити захоплення земель на сході Європи й поширити тут «правильне» християнство.

Тевтонський і Лівонський духовно-рицарські ордени стали надійними захисниками інтересів Священної Римської імперії та католицької церкви у східній частині Центральної Європи.

4 Священна Римська імперія в XIV—XV ст.

У 1356 р. Священну Римську імперію очолив імператор **Карл IV Люксембург (1355—1378)**. Одночасно імператор був королем Чехії, відомим там під ім'ям *Карела Вацлава I*. Він дуже любив свою країну, перебудував Прагу й перетворив її на найгарніше місто Європи. У 1356 р. Карл IV видав закон, що увійшов в історію під назвою «*Золота булла*», оскільки документ був скріплений золотою печаткою. Документ закріпив політичну роздробленість Німеччини і юридично надав право вибору імператора з-поміж семи *курфюрстів* — чотирьох світських і трьох духовних правителів Німеччини. Відтепер князі на законних правах самі видавали закони, збирали податки, карбували монету, засновували міста, утримували військо й вели війни між собою. У 1437 р. імператорська влада перейшла до рук династії *Габсбургів*, яким належав імператорський титул до 1918 р.

«Золота булла» на віки закріпила політичну роздробленість Священної Римської імперії.

Запитання й завдання

- У результаті яких історичних подій виникло Німецьке королівство?
- Чому німецькі королі Карл Великий й Оттон I стали імператорами саме в Римі?
- Чому німецькі імператори намагалися підкорити своїй владі міста Північної Італії?
- Які наслідки для Італії та Німеччини мали італійські походи Фрідріха I?
- Проти кого і з якою метою було розпочато «натиск на Схід»?
- Яким був головний результат німецьких завоювань на сході Європи в XI—XIII ст.?
- Чи можна вважати німецький «натиск на Схід» у XII—XIII ст. успішним?
- Використовуючи текст параграфа, у зошиті дайте визначення імен, назв і термінів: *Барбаросса*, *Ломбардська ліга*, *Бранібор*, *Рига*, *курфюрсти*, «*Золота булла*».
- Які права німецьких князів закріпила «Золота булла»?
- *. Поясніть, яким чином чеський король став імператором Священної Римської імперії.

?

i

121

§ 20. Італія та Іспанія в Середні віки

✓ Країни Південної Європи Іспанія та Італія свою середньовічну історію пройшли різними шляхами. Обидві держави вели постійні війни із зовнішніми ворогами, обидві переживали часи розквіту й занепаду. Наприкінці Середньовіччя Іспанія була згуртованою єдиною державою із сильною королівською владою, а Італія залишилася багатомірною, але політично роздробленою країною, чим приваблювала завойовників. На сторінках цього параграфа ми спробуємо пояснити, чому історія склалася саме так.

Варто повторити: § 7, 14.

1 Розквіт і занепад Сицилійського королівства.

Ми пам'ятаємо, що *Сицилійське королівство* виникло в 1130 р. на півдні Італії у результаті завоювань норманів. Правителі королівства поширили свою владу на весь південь Апеннінського півострова. Особливого розквіту й могутності Сицилійське королівство досягло за правління **Фрідріха II Штауфена (1197—1250)**, що став у 1212 р. імператором Священної Римської імперії. У своїх італійських володіннях Фрідріх II установив одноосібну владу, намагаючись не допустити роздробленості держави. Він наказав зруйнувати замки всіх великих феодалів. Король-імператор утримував сильне наймане військо із сарацинів, які без вагань захищали його інтереси. Фрідріх II обклав підданих податками, загнав селян у ярмо кріпосного права.

Фрідріх II продовжив справу свого діда Фрідріха Барбаросси та не припиняв війни з містами Північної Італії і папською державою (про те, як виникла папська держава та що вона собою являла, ми дізнаємося з § 23). Він мріяв підкорити своїй владі всю Італію і відновити Римську імперію (рис. 2). Імператор потребував підтримки німецьких князів, надавав їм усілякі пільги, поглиблюючи цим роздробленість Священної Римської імперії.

У XIV ст. Сицилійське королівство втратило колишню могутність і опинилося під владою іноземних держав.

2 Міста Північної Італії в XI—XV ст.

В XI—XIII ст. Північна Італія належала до найрозвиненіших країн Європи. Вільні й незалежні міста, у яких затвердилася республіканська форма правління, приносили Італії величезні багатства й славу. Тут процвітали сильні торговельні республіки *Венеція*, *Генуя* і *Піза*, що розбагатіли на морській торгівлі. *Флоренція* та *Мілан* справедливо вважалися найбільшими ремісничими й фінансовими центрами всієї Європи. Спільними зусиллями італійські міста протистояли натиску німецьких імператорів.

Містам рідко вдавалося домогтися єдності, адже вони вели між собою постійну боротьбу. Наприклад, могутні торговельні республіки Венеція та Генуя прагнули захопити у свої руки торгівлю з найбагатшими країнами Сходу. Венеція підкорила острови Егейського моря. Її фортеці на Кіпрі й Криті, а також величезний флот контролювали торговельні шляхи із країн Близького Сходу. Генуя закріпилася на північному березі Чорного моря. Генуезькі колонії Тана, Кафа, Су-дак, Чембало успішно торгували із Золотою Ордою, землями якої пролягав Великий Шовковий шлях із Китаю.

◆ **Рис. 1.** Відбиток печатки Фрідріха II. Напис на печатці: «Фрідріх, Божою милістю цар римлян і вічний Август і король Сицилії»

◆ **Рис. 2.** Священна Римська імперія у XIII ст.

- Німецьке королівство на 925 р.
- Західнослов'янські землі, приєднані до Німеччини за правління Генріха I Птахолава (919—936 рр.)
- Королівство Італія, об'єднане з Німеччиною в 951 р.
- Кордони Священної Римської імперії в 962 р.
- Королівство Бургундія, включене до складу Священної Римської імперії в 1032 р.
- Західнослов'янські землі, завойовані імперією в XI—XIII ст.
- Швейцарія в XV ст.
- Володіння папи римського в X—XII ст.
- Території, приєднані до імперії до кінця XV ст.
- Територія папської держави в XIII—XV ст.
- Східний кордон імперії наприкінці XV ст.
- Територія Сицилійського королівства за правління Фрідріха II Штауфена
- Території, втрачені імперією

◆ Рис. 3. Вежі генуезької фортеці Чембало (нині Балаклава, Крим)

◆ Рис. 4. Флоренція. Середньовічна гравюра

Не було єдності і всередині міст — тут точилася запекла боротьба за владу. Серед патриціанських родів виділилися могутні *клани*, що поєднували кілька заможних родин. У деяких випадках політична боротьба кланів переростала у *вендету* — кровну помсту до остаточного знищення супротивника. Ця боротьба послаблювала міста й викликала невдоволення інших жителів країни.

У Венеції владу в місті контролювали багаті купецькі родини, що входили в «Золоту книгу». Серед тих, хто згадувався в цій книзі, вибирали *дожа* — главу республіки, який управляв Венецією протягом року. У Флоренції владу захопили сім «старших» цехів. Населення поділилося на «*жирний*» та «*худий*» народ.

Із Флорентійської хроніки (XIV ст.) про повстання чомпі

20 липня 1378 р. у місті почалося повстання, яке підняв «худий» народ, тобто *чомпі*. Вони кинулися до палацу, а пріори (члени міської ради) у страху розбіглися по домівках. Чомпі ж взяли палац, спалили виборчу урну, скликали загальноміські збори і призначили Мікеле ді Ландо, чесальника, *гонфалоньєром* (прапороносцем) справедливості.

...Цей «худий» народ рушив через усе місто, підпалюючи й розграбовуючи будинки, особливо заможних городян. Чомпі ходили містом із вінками з оливкових гілок на головах, голосно кричали, шаленіли і чинили помсту. І не було нікого, хто б наважився виступити проти них, через їхню величезну кількість і нещадність... І багато добрих городян тікали й ховалися в потаємних місцях.

- ? 1. За текстом повідомлення з'ясуйте, кому співчуває автор Флорентійської хроніки. 2. Чому пріорам не вдалося придушити повстання чомпі? 3. Проти кого спрямував свій гнів «худий» народ Флоренції?

◆ Рис. 5. Сторінка Корану з Андалусії

◆ Рис. 6. Морський похід сарацинів на Сицилію. Середньовічна мініатюра

Щоб установити порядок і спокій, потрібна була «сильна рука», влада однієї людини, яка б управляла в інтересах міста, а не окремих груп населення. Багато міст стали запрошувати правителів-воєначальників «зі сторони». Вони управляли містом протягом чітко встановленого проміжку часу — півроку або рік. Найбільш рішучі з них захоплювали владу й правили довічно. Так в Італії з'явилися *тирани*, значна кількість яких зробила свою владу спадкоємною. Таким чином в Італії виникла незвична форма монархії.

Тирані здійснювали велике будівництво, забезпечуючи роботою городян багатьох спеціальностей. Нескінченні пишні свята супроводжувалися роздачею вина й хліба міській бідноті. Війни із сусідніми містами й державами збагачували тиранів і міську верхівку. До найбільш відомих і могутніх тиранів належать родини *Вісконті* в Мілані й *Медічі* у Флоренції.

Нескінченні виснажливі війни міст-держав із зовнішніми й внутрішніми ворогами зберегли політичну роздробленість Північної Італії.

3 Завоювання Іспанії арабами.

У V ст. на території Піренейського півострова виникло *Королівство вестготів і вандалів* — одна з найбільших держав Європи того часу. Його історія, як і решти варварських королівств, виявилася нетривалою. У 711 р., подолавши Гібралтарську протоку, на територію півострова з Північної Африки вдерлися загопи арабів. У Європі їх називали *маврами* або *сарацинами*. У першій великій битві вестготи, незважаючи на те, що вони кількісно переважали своїх ворогів, були розбиті. Через три роки араби захопили всі великі фортеці королівства. Ми

◆ **Рис. 7.** Палац кордовських халіфів Альгамбра. Сучасний вигляд

◆ **Рис. 8.** Мусульманські астрономи. Сучасний малюнок

пам'ятаємо, що подальше просування маврів у Європу зупинив у 732 р. майордом Франкського королівства Карл Мартелл у битві під Пуат'є.

Під час завоювання Піренеїв у VIII ст. араби захопили більшу частину півострова, залишивши християнським державам лише території на крайній півночі країни та в гірській Астурії. Завойовану країну араби назвали аль-Андалус («країна вандалів»), *Андалусія*.

Деякі місцеві жителі прийняли іслам. Їх називали *рєнегадо*. Інші зберегли вірність християнству, але всі були зобов'язані знати арабську мову. Навіть Євангеліє довелося перекладати арабською мовою. Арабське завоювання Іспанії змінило хід історичного розвитку цієї давньої країни. На довгі віки вона стала частиною арабо-мусульманської цивілізації.

Андалусія перетворилася на одну з найрозвиненіших,
найбільш населених і заможних частин Європи.

4 Кордовський халіфат.

У **758 р.** на завойованих арабами землях виникла самостійна мусульманська держава із центром у *Кордові*. Пізніше правителі цієї держави почали називати себе халіфами. У X ст. влада кордовських халіфів досягла небаченої могутності. Навіть правителі християнських держав були змушені визнати себе данниками мусульман.

Нові володарі принесли із собою високу культуру й перетворили Іспанію на найбільш красиву, впорядковану й населену країну Європи. За планами, створеними досвідченими зодчими, вони прагнули побудувати чудові міста, яких ця частина світу не знала від часів римлян. Мусульмани створили ефективну систему зрошення й отримували високі врожаї. Маври вирощували невідомі раніше

- ◆ **Рис. 9.** Перемога християн над маврами в битві під Лас-Навас-де-Толоса в 1212 р. Мініатюра XIII ст.

культури: рис, гранат, цукрову тростину, розвивалися виноградарство й виноробство.

У X ст. столиця халіфату Кордова була найбільшим містом Європи з населенням у півмільйона осіб, що для Середніх віків було неймовірно багато. Тільки Константинополь міг змагатися з Кордовою у своїй могутності й величі. Арабські купці з Андалусії торгували з усім цивілізованим світом того часу.

Мистецтва й науки досі не знали такого розквіту під небом Іспанії. Система освіти із широкою мережею шкіл давала можливість здобути необхідні знання. У Кордові був свій університет. Талановиті письменники вдосконалили багату й звучну арабську мову, і тепер нею можна було передати найтонші відтінки почуттів.

У VIII—XI ст. арабська Іспанія переживала період розквіту.

5 Реконкіста.

Мусульмани не втрачали надії розширити свої володіння в Європі. Наприклад, халіф **аль-Мансур** у X ст. здійснив 57 походів проти сусідніх християнських держав. Незважаючи на багатство й могутність арабів, в Іспанії ні на мить не припинялася боротьба за повернення втрачених земель і вигнання ворога. У 1085 р. у маврів відібрали Толедо — давню столицю Вестготського королівства. Виникло кілька християнських держав, серед яких виділялися *Кастилія*, *Арагон*, *Леон* і *Наварра*. По всій Іспанії зводилися рицарські замки й фортеці, які були оплотом боротьби з маврами.

У **1212 р.** у грандіозній битві об'єднані сили іспанських держав розгромили арабське військо. Могутність арабів була підірвана назавжди. Один за одним християни здобували центри давньої арабської культури — Кордову, Севілью, Кадіс.

Середньовічні християнські держави Піренейського півострова виникли в ході *Реконкісти* — зворотного відвоювання іспанцями земель в арабів.

Успіхи Реконкісти стримували міжусобні війни, які іноді спахували між християнськими державами Іспанії. У 1467 р. був укладений шлюб арагонського інфанта **Фернандо II** зі спадкоємицею Кастилії **Ізабелль I**. Династична унія об'єднала найсильніші на півострові королівства Арагон і Кастилію. У **1492 р.** єдине Іспанське королівство завоювало *Гранад* — останній оплот маврів на Піренейському півострові. Багатовікова Реконкіста була переможно завершена.

Запитання й завдання

1. Якими заходами Фрідріх II зміцнював Сицилійське королівство?
2. Що спільного в політиці Фрідріха I і Фрідріха II щодо Північної Італії?
3. Чому в північній частині Італії не утворилася єдина держава?
4. Коли і яким чином арабам вдалося завоювати значну частину Піренейського півострова?
5. Чому Кордовський халіфат вчені вважають однією з найбільш розвинених і сильних держав Європи в Середні віки?
6. Що таке Реконкіста?
7. Чому Реконкіста тривала аж 800 років? Які події XV ст. дали змогу завершити відвоювання іспанських земель у маврів?
- 8.* Чим влада тиранів північноіталійських міст відрізнялася від влади королів?

РОЗДІЛ IV. МАТЕРІАЛЬНИЙ І ДУХОВНИЙ СВІТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Християнська церква відіграла важливу роль в історії Середніх віків. У часи Великого переселення народів збільшилася кількість віруючих, церква зберегла єдність християн. Виникнення держави римських пап зміцнило їхній авторитет і політичний вплив у Західній Європі, але викликало невдоволення патріархів східної християнської церкви. Суперечності між римськими папами й константинопольськими патріархами привели до першого розколу (*схизми*) християнства в 1054 р.

Християнська церква значною мірою вплинула на розвиток культури.

Із появою та зміцненням міст у країнах Західної Європи повсюдно виникають школи й університети. Вони стали надійною основою подальшого розвитку культури, науки й освіти. Технічні відкриття та вдосконалення рішуче входили в життя міст і сіл. Серед жителів міст з'являється *інтелігенція* — люди, які заробляли на життя своїм розумом і знаннями. Вони були палкими прихильниками ідей *гуманізму* та *Відродження* — нових напрямків культури Європи, що ознаменувало початок Нового часу.

§ 21. Наукові і технічні досягнення Середньовіччя.

Друкарство

Середні віки іноді називають «темними» й «неосвіченими». Вважається, що в цей час розвиток науки й техніки та людства в цілому ніби завмер. Ми спробуємо довести хибність таких тверджень.

Варто повторити: § 4, 13.

Техніка і транспорт.

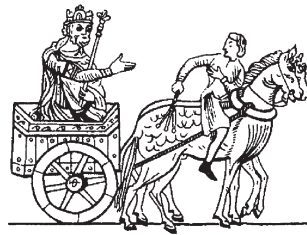
У розвитку техніки Середньовічна Європа тривалий час відставала від країн Сходу. Знаряддя праці, технічні прилади, навички роботи століттями не змінювалися. Проте селяни винайшли *хомут*, що дозволяв використовувати для оранки поля коней, які були витриваліші за биків. Плуг, лопата, граблі та інші інструменти, що мали залізні деталі, переходили від батька до сина, передавалися у спадщину. Ченців зобов'язували дбати про залізні знаряддя праці, які належали монастирю. Абат намагався довіряти їх лише тим ченцям, «спосіб життя і руки яких забезпечать їм цілість». Учений чернець у своєму трактаті стверджував: *«Із багатьох причин залізо більш корисне для людини, ніж золото, хоча скупі душі бажать золота більше, ніж заліза»*.

Найважливішим двигуном у Середні віки залишалося *водяне колесо*, що використовувалося переважно як млин. Водяні колеса, винайдені ще в Римській імперії, у Середні віки широко застосовувалися в більшості країн Європи. Наприклад, в Англії під час перепису населення 1086 р. в «Книзі Страшного суду» згадуються 5624 млини. У деяких випадках водяні колеса не просто опускали в річку або струмок, але й направляли воду по ринві, щоб вона потрапляла на лопати колеса, що робило її роботу більш ефективною. В XI ст. європейці запозичили в арабів Іспанії *вітряні млини*.

i

Помітні технічні винаходи були зроблені також у будівництві, де використовували підйомні механізми й різноманітні пристрої, необхідні для спорудження величних соборів і палаців.

У транспортних засобах помітних змін, порівняно з античними часами, не відбулося. На поганих і вузьких середньовічних шляхах переважав *в'ючний транспорт* (люди-носильники, в'ючні тварини — віслюки, мули, коні). Там, де були дороги, використовувалися також різні візки й вози, які постійно потребували ремонту. Сухопутна подорож була тривалою і небезпечною. На багатьох шляхах подорожніх чатували розбійники.

◆ **Рис. 1.** Колісний транспорт Середньовіччя
 ? Із якою метою використовували транспорт?

◆ **Рис. 2.** Середньовічний морський корабель

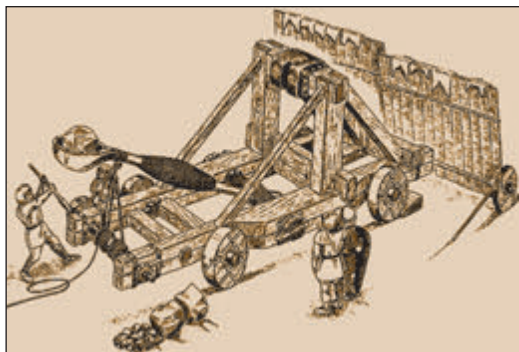
Основну частину вантажів, як і колись, перевозили річками й морями. Європейці навчилися будувати прості й надійні веслові та вітрильні судна. Середньовічні кораблі не віддалялися від берегів і не виходили далеко у відкрите море. Точних карт не було, мореплавці орієнтувалися за Сонцем і зорями. Взимку багато річок перетворювалися на крижані шляхи, якими рухалися санні каравани.

Технічні вдосконалення й транспорт забезпечували поступовий розвиток середньовічного суспільства Західної Європи.

2 Технічні пристрої у військовій справі.

У Середні віки військова справа й захист держави повністю підпорядковувалися феодалам. Рицарі намагалися надійно захистити своє тіло в бою. Тому постійно вдосконалювалися захисні обладунки (кольчуги), а також зброя, здатна вразити супротивника. Починаючи з XI ст. в Європі поширюється використання механічних луків — арбалетів. Ця зброя викликала неабияке занепокоєння в рицарів, бо вдало пущена стріла з механічного лука пробивала металевий шолом або панцир на відстані 150 кроків. У XV ст. арбалети метали стріли з важкими сталевими наконечниками до 350 м. Візантіяці вважали західноєвропейські арбалети диявольською зброєю, а папа Інокентій II у XII ст. прокляв її.

Із появою замків і кам'яних фортець поширилося виготовлення та використання складних облогових машин, здатних зруйнувати навіть «непрístupні» укріплення. Наприклад, під час Хрестових походів рицарі вдало використовували великі облогові башти, які присували до мурів Антіохії, Єрусалима та інших міст Близького Сходу. Із давніх давен у Європі використовували балісти й катапульти, що призначалися для руйнування ворожих укріплень, перш за все брам. Вершиною досягнень середньовічної механіки стала важка металеві машина

◆ Рис. 3. Середньовічна катапульта.
Сучасний малюнок

◆ Рис. 4. Требюше біля замку де Бо
у Франції. Реконструкція

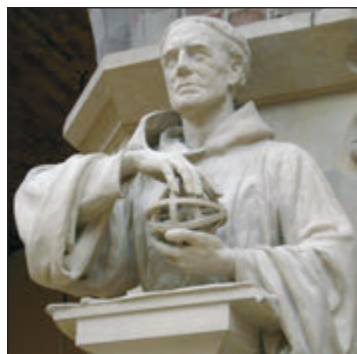
требюше. Вона була спроможна кидати важкі каміння (до 350 кг) на велику відстань і руйнувати стіни фортець або топити кораблі ворога.

3 Початок наукових досліджень.

У Середні віки наука розвивалася поволі, непомітно. Тривалий час у середовищі вчених людей панувала *схоластика*. Прихильники схоластики стверджували, що знання, необхідні людині, містяться у Біблії. Завдання науки — за допомогою логічних міркувань і знання Біблії довести істинність вчення церкви. Досліди й експерименти вважалися шкідливими, оскільки почуття людини легко ввести в оману. Наприклад, неперевершений оратор і проповідник **Бернар Клервоський** у XII ст. стверджував, що віру і навколишній світ пізнати розумом неможливо.

Першим перевірити істинність тверджень отців церкви спробував один із засновників Паризького університету **П'єр Абеляр (1079—1142)**. Він увійшов в історію як мислитель і педагог, що доводив перевагу розуму над сліпою вірою. Абеляр навчав «не шанувати, а читати священні книги». Він зазначав, що його учням потрібні обґрунтовані пояснення, а не сухі твердження. На думку Абеляра, *«немає користі в словах, якщо не пояснюється сказане. Ніхто не здатний вірити, якщо він спочатку не зрозумів»*. Тільки у XIII—XIV ст. у Європі з'являються перші праці, присвячені вивченню руху небесних тіл, механіки й оптики.

Видатний англійський натураліст **Роджер Бекон (1214—1294)**, якого називали «дивним доктором», був професором богослов'я в Оксфордському університеті й францисканським ченцем. Він сміливо

◆ Рис. 5. Статуя Роджера Бекона в Оксфорді

◆ Рис. 6. Йоганн Гутенберг

◆ Рис. 7. Сторінка Біблії, виданої Й. Гутенбергом

виступав проти схоластики, був проповідником точних наук. Церковники звинуватили його в розбещеності, і за вироком духовної влади Бекон був засуджений на 12 років в'язниці.

У Середні віки були здійснені перші кроки в розвитку наукових досліджень навколишнього світу, які виходили за межі біблійних тверджень.

4 Друкарство.

Подальше поширення науки й знань у XIV—XV ст. натрапило на перешкоду. У Європі катастрофічно не вистачало книг. У житті людей придбання книги було важливою й рідкісною подією. Для виготовлення книг використовували дуже дорогий матеріал — пергамент (тонко вичищену телячу шкіру). У монастирських бібліотеках найцінніші примірники книг приковували до полиць металевими ланцюгами.

Лише в XI ст. в Іспанії з'являється відносно недорогий папір, що був завезений з арабського Сходу.

Довгий шлях до Європи

Ще на початку нашої ери в Китаї відкрили спосіб виготовлення паперу. У VIII ст. цим секретом заволоділи араби. Понад п'ять століть вони тримали «монополію» на продаж паперу в Європі. У XII—XIV ст. папір навчилися виготовляти в Іспанії, Італії, Франції, Німеччині. У зв'язку зі збільшенням кількості шкіл й університетів і нагромадженням нових знань у XIV ст. виготовлення паперу в Європі набуває значних обсягів.

Винахід друкарства в Європі здійснив **Йоганн Гутенберг (1394—1468)**. Він був вихідцем із патриціанського роду німецького міста

Майнца і мав різнобічну освіту. Гутенберг добре знав природничі науки й богослов'я, досконало володів латиною.

Роком відкриття друкарства вважається **1445 р.** Суть винаходу полягала в тому, що Гутенберг запропонував використовувати для набору тексту окремі металеві літери, які розміщувалися в потрібному порядку в спеціальних комірках. Літери вручну покривали фарбою, а потім притискали до аркуша паперу у верстаті. У результаті отримували відбиток сторінки книги. На верстаті, сконструйованому Гутенбергом, можна було виготовити **100** відбитків одного аркуша за годину. Першими друкованими книгами стали Біблія та Псалтир, видані латинською мовою.

У другій половині XV ст. у Західній Європі з'явилася можливість видавати книги великими накладками. Друкарство підготувало справжній прорив у науці, освіті й культурі в цілому.

Запитання й завдання .....

1. Які матеріали використовували селяни для своїх знарядь праці?
2. Чому залізні знаряддя високо цінувалися в господарстві селян і монастирів?
3. Які досягнення в середньовічній техніці ви вважаєте найбільш вагомими?
4. Порівняйте сучасний і середньовічний транспорт.
5. Чому м'язова сила тварин і людей переважала у господарстві?
6. У яких галузях середньовічного життя і господарства люди досягли найбільших успіхів при використанні машин та технічних пристроїв?
7. Які транспортні засоби Середньовіччя використовуються в сучасному житті?
- 8*. Як ви вважаєте, чому військова техніка Середньовіччя помітно випереджала цивільну?
9. Порівняйте погляди на науку П'єра Абеляра та Бернара Клервоського. Що їх відрізняло?
10. У чому полягає головне наукове досягнення Роджера Бекона?
- 11*. Чи могло друкарство з'явитися у Європі в X ст.? Поясніть свою думку.
- 12*. Чому відкриття Йоганна Гутенберга вважають революційним винаходом? Дайте розгорнуту відповідь.

§ 22. Практичне заняття. Середньовічні школи та університети. Життя середньовічного студента

У XII—XIII ст. у Західній Європі відбулися рішучі зміни в освіті. Після народження й укріплення міст значно зросла потреба в освічених людях. Образно кажучи, грамотії вийшли за монастирські стіни «в люди». Поява університетів стала нагальною справою. Саме освічені люди наблизили суспільство до Нових часів. На практичному занятті про школи та університети Середньовіччя ми попрацюємо з писемними джерелами й текстом параграфа.

1 Освіта в Ранньому Середньовіччі.

У Ранньому Середньовіччі більшість дітей не вмiли нi писати, нi читати. Казки, легенди й розповiдi замiняли книгу та пiдручник. Бути розумним i тямущим означало мати гарну пам'ять, зберiгати в нiй знання звичаїв, переказiв давнини тощо. В умовах загального полiтичного та економiчного занепаду школи частково збереглися лише при соборах i монастирях. Тут вивчали латинський алфавiт, читання, письмо, основнi молитви, а також навчалися спiву й участi в богослужiннi.

Iз виникненням iмперiї Карла Великого зросла потреба в освiчених людях. З'явилися новi школи. Карл Великий писати не вмiв, але, на вiдмiну вiд бiльшостi мирян того часу, мiг читати. Вiн надавав великого значення розвитку освiти. Королiвський двiр називали «Палацовою академiєю», оскiльки вiн став прихистком для поетiв, фiлософiв, iсторикiв, богословiв. Придворний iсторик так характеризує Карла Великого: «З усiх госуларiв вiн був найбільш жадiбним у пошуках людей тямущих i у спонуканнi їх до осягнення мудростi».

З указу Карла Великого 789 р.

Нехай утворюються школи для навчання хлопчикiв читання. Псалми, ноти, посiбники зi спiву, лiчби й граматики, богослужбовi книги в монастирях i єпископствах мають бути виправленi. Оскiльки часто буває, що дехто, бажаючи молитися Богови, погано молиться за неправильними книгами. I не дозволяйте хлопчикам нашим псувати їх при читаннi й письмi.

◆ **Рис. 1.** У монастирському скрипторії. Середньовічна мініатюра

◆ **Рис. 2.** Заняття в заможній міській школі. Мініатюра XV ст.

Монастирі й канцелярії світських правителів залишалися центрами використання й розвитку латинської писемності. У монастирських скрипторіях переписувалися книги, і багато монастирів були відомі на весь християнський світ своїми школами переписувачів.

Зрозуміло, що на початку Середньовіччя школи були простими й досить примітивними. Проте у Європі з'явилися мислителі і вчені Григорій Турський, Ісідор Севільський, «батько англійської історії» Беда Високоповажний і багато інших діячів церкви, які сприяли розвитку культури й освіти.

?

Запитання й завдання для обговорення .....

1. Що нового додають відомості параграфа до історичного портрета Карла Великого?
2. Визначте основні особливості освіти в Ранньому Середньовіччі.

2

Шкільне життя в Середні віки.

Абат одного з монастирів Гвіберт Ножанський у XII ст. написав: «У мої дитячі роки шкільних учителів було так мало, що в невеличких містах було майже неможливо їх зустріти...» Однак це враження оманливе, оскільки з виникненням міст кількість шкіл стрімко зростає. Як і в античні часи, навчання складалося із семи «вільних мистецтв», поділених на дві частини — *тривіум* і *квадривіум*.

У XIII—XIV ст. у середньовічних містах освічені люди вже не були рідкістю.

Навчальний день починався на світанку й тривав протягом усього світлового дня з перервами на сніданок й обід. Заняття були безперерв-

ними протягом усього року. Лекції не проводилися лише на час Великодня, Різдва або П'ятидесятниці (Трійці). Так зароджувалися сучасні канікули.

Центральною фігурою школи був учитель. Як правило, у звичайних школах навчанням займався один наставник, у якого могли бути помічники. Великі міські школи мали двоє-трьох вчителів, а класи досягали 60 учнів. Викладачі раділи великим класам, оскільки навчання було платним.

Під час занять учні читали й пояснювали зміст церковних книг. Багато текстів заучували напам'ять. На вечірніх заняттях повторювали те, що вивчили вдень. У XII ст. набув поширення метод французького священика і вчителя *Бернара Шартрського*, що вважав за необхідне виконувати багато письмових вправ. Його учень згадував: *«Вправи зміцнюють пам'ять і загострюють обдарованість, одних він примушував умовляннями, побоями й покараннями повторювати те, що вони слухали»*.

Для підтримання дисципліни у школах до учнів застосовували тілесні покарання. Іншим способом управляти великою кількістю школярів протягом багатьох годин занять не вмiли. Різка була постійним супутником учителя. Відомі випадки, коли батьки учнів, яких було жорстко покарано рукою вчителя, зверталися до суду й отримували істотні компенсації.

У XIV—XV ст. у європейських містах з'явилися школи, які утримувалися за рахунок ремісничих цехів, купецьких гільдій або міських рад. Тут навчали письма й лічби, викладання здійснювалося не латиною, а рідною мовою. Наприклад, у 1338 р. у Флоренції працювали шість «купецьких» шкіл із загальною кількістю учнів понад 1000 осіб.

◆ Рис. 3. Покарання несумлінного учня. Із мініатюри XIV ст.

«Вторгнення» арабських цифр у Європу

У 1202 р. італієць Леонардо Фібоначчі видав «Книгу абака». Працюючи торговельним консулом, він багато подорожував країнами Північної Африки та Близького Сходу. Леонардо Фібоначчі детально ознайомився з досягненнями арабських математиків, які запозичили їх в індусів. Книга Фібоначчі сприяла поширенню в Європі арабських цифр, нуля, порядку запису цифр у числі, дій із дробами.

У середньовічних європейських школах навчатися починали пізно, в 11—12 років. Більшість школярів навчалися лише два-три роки. Цього цілком вистачало, щоб успішно займатися ремеслом або торгівлею. Ті, хто мріяв зробити церковну кар'єру або стати вченим, продовжували навчання в університеті.

?

Запитання й завдання для обговорення .....

1. Порівняйте шкільні предмети, які вивчають у сьомому класі сучасної школи, і сім «вільних мистецтв» середньовічної школи. 2. Визначте роль шкільного вчителя в Середні віки. 3. Які методи освіти й виховання використовували в середньовічній школі?

3

Виникнення університетів.

Визначну роль у розвитку середньовічної європейської культури відіграли *університети*, що повсюдно виникли у XII—XIII ст. Найдавнішими вважають університети Болоньї, Палермо й Салерно в Італії, Парижа й Монпельє у Франції, Оксфорда в Англії.

Університет — об'єднання викладачів, студентів, продавців книг, переписувачів, посылних — усіх людей, задіяних у справі навчання наук.

Життя університету визначав його статут. Викладачі об'єднувалися у факультети й призначали *декана*. Усі члени університету обирали *ректора*, який захищав їхні інтереси перед королем і міською владою. Одного ректора, який помер під час виконання обов'язків, ховали з почестями, що належали королівським особам. Відомий випадок, коли людині, яка погрожувала ректорові Болонського університету, на покарання відрубали кисть руки.

!

Університети й королі

Великі монархи Середньовіччя розуміли значення освіти й науки. Багато з них були покровителями університетів. Фрідріх I Барбаросса взяв під свій захист Болонський університет. Французький король Філіпп II Август видав охоронну грамоту Паризькому університету. У 1224 р. Фрідріх II Штауфен заснував університет у Неаполі. Кастильські королі відкрили університети у Валенсії і Саламанці. Альфонс X Мудрий спеціальними законами захищав права університетів. У 1348 р. імператор Карл IV заснував Празький університет. У свою чергу, університети були надійними союзниками королів у боротьбі проти феодалної роздробленості.

Більшість університетів мали право самоврядування. Відомий один випадок, коли поліцейські заарештували на території Паризь-

◆ Рис. 4. Внутрішній двір Болонського університету

◆ Рис. 5. Оксфордський університет у XIV ст.

кого університету двох магістрів, порушивши цим недоторканність навчального закладу. Гнів викладачів і студентів був настільки сильним, що поліцейські в самих лише сорочках, із запаленими смолоскипами в руках просили пробачення в університету.

До кінця XV ст. у Європі було засновано *86 університетів*. Однак тільки в поодиноких випадках кількість студентів у них перевищувала тисячу осіб. Іноді в університеті налічувалося лише кілька десятків студентів.

Спочатку в європейських університетах працювали чотири факультети. Артистичний факультет вважався підготовчим. Тут студенти досконало опановували сім «вільних мистецтв». Навчання починалося з 15 років. Через п'ять-шість років студент міг стати магістром мистецтв і продовжити навчання на старших факультетах, де воно затягувалося на вісім-дванадцять років і навіть більше.

Основними факультетами вважалися медичний, юридичний та богословський. Найбільш бажаним був ступінь доктора теології. Закінчення університету створювало передумови для успішної кар'єри священика, лікаря, юриста, судді, дипломата. Випускники європей-

ських університетів знаходили собі роботу при дворах королів, на службі у великих феодалів і міської влади.

?

Запитання для обговорення .....

1. Чому університети почали виникати в Європі лише у XII ст.? 2. Які відносини між університетом і містом встановлювалися королівською владою?

4

Життя й навчання середньовічних студентів.

Основою університетського навчання була *лекція*, під час якої студенти переписували й коментували вчені й богословські книги. Іноді лекція переростала в бесіду або *диспут*.

Перші університети зазвичай не мали власного приміщення. Тому місця для викладання могли бути несподіваними. Наприклад, лекції проводили на другому поверсі будинку, а на першому розташовувалася гучна таверна. Багато викладачів віддавали перевагу свіжому повітрю й читали лекції просто неба.

Потрапляючи до університету, школяр ставав членом *нації* — корпорації студентів, земляцтва. Нація захищала своїх членів, відстоюючи їхні інтереси, влаштовувала свята, допомагала хворим товаришам, ховала померлих.

Життя середньовічного студента було сповнене поневірянь і пригод. Більшість студентів ледве зводили кінці з кінцями. Життя у великих містах, книги, послуги переписувачів, їжа й одяг коштували дорого. Не випадково багато міських рад дозволяли студентам просити милостиню.

◆ Рис. 6. Університетська лекція. Мініатюра XV ст.

Англійський поет XVI ст. Джеффри Чосер так описує студента:

Над логікою перервавши працю,
 Із нами плівся оксфордський студент...
 Навряд бідніший хтось за нього...
 Виносити привчившись
 Нужду та голод він постійно,
 У головах на койку клав поліно.
 Йому миліше двадцять книжок мати,
 Ніж добру їжу вдосталь споживати...
 І, бідаком готовий жити,
 Бажав навчитися та інших вчити.

У гонитві за знаннями студенти часто змінювали викладачів, переходили з одного університету до іншого, що найчастіше розташовувався в іншій частині Європи. Так з'явився вислів «вічний студент».

Середньовічні університети стали осередками освіти, науки та вільнодумства.

Запитання для обговорення .....

1. Як було організоване навчання в середньовічному університеті?
2. Як сучасник (Дж. Чосер) описує життя студентів?
3. Яку мету мали перед собою студенти університетів?
4. Чи суттєво змінилося за останні 800 років значення таких середньовічних понять: *університет, факультет, ректор, декан, лекція, диспут*?
5. Що спільного між університетом і середньовічним цехом?

?

§ 23. Християнська церква й середньовічне суспільство

Історія християнської церкви в Середні віки була тісно пов'язана з історією європейських держав. Разом із народами Європи церква пережила навали ворогів, кровопролитні війни й жорстокі епідемії, голод і поневір'яння. Як християнам вдалося зберегти й зміцнити свою віру й церкву?

Варто повторити: § 5.

1 Зародження папства.

У перші століття нашої ери в християнських общинах зріс авторитет *єпископів*, яких вважали наступниками апостолів. Єпископи були вчителями й наставниками, захисниками знедолених. Вони створювали лікарні, притулки для бідних, сиріт та хворих і калік.

Тривалий час імператорський Рим був столицею пороків і язичництва, осередком гонінь і жорстоких розправ над християнами. Згідно з християнським віровченням, справа поширення тут істинної віри була доручена одному з учнів Христа апостолу Петру, що став першим римським єпископом. Усі наступні римські єпископи вважалися його спадкоємцями та посідали особливе місце в християнській церкві. Поступово за ними затвердився титул **папа** (від грецького слова *papas* — батько, отець). Місту Риму в Середні віки завжди надавалося велике значення, оскільки тут жив і боронив віру папа.

Римські папи докладали чимало зусиль для зміцнення авторитету церкви. Згідно з повір'ям, папа **Лев I (440—461)** мужньо захищав місто під час навал гунів і вандалів. Папа Римський **Григорій I (590—604)** організував боротьбу з епідемією чуми та голодом, що охопив Італію. Їхні імена мали почесний додаток «Великий».

Завдяки зусиллям римських єпископів християнська церква зміцніла як організація віруючих.

2 Утворення держави римських пап.

Багаті землі й міста Італії завжди вабили завойовників. Тому папи римські вважали за необхідне створити свою державу й відгородити папство від вторгнень іновірців і варварів. Вони звернулися по допомогу до правителів франків, які здавна підтримували церкву й поширювали християнство серед підвладних їм варварських народів (фризів, алеманів, саксів). На прохання папи Стефана II франки здійснили два походи в Італію проти Лангобардського королівства, що загрожувало захопленням «вічного міста». Новий король франків Піпін Короткий розгромив лангобардів і пере-

◆ **Рис. 1.** Папа Лев I зупиняє Аттілу біля воріт Рима. Фреска Рафаеля Санті у Ватикані (XVI ст.)

дав папі частину земельних володінь в Італії. Так, у **756 р.** папа римський став не тільки духовним наставником віруючих християн, але й світським правителем. Виникла папська держава *Патримоній Святого Петра*, відома нині як *Ватикан*.

«Дарунок» імператора Константина

У Середні віки в папській канцелярії з'явився документ, який називають «дарунком Константина». У ньому стверджувалося, що римський імператор Константин Великий (306—337) після свого хрещення подарував християнській церкві «місто Рим, країни й міста Італії і всього Заходу». Спираючись на цей документ, багато пап у Середні віки претендували на світську владу над усією Італією й рівне положення з європейськими государями. Проте ще в XV ст. «дарунок Константина» визнали фальшивкою.

Як це часто бувало в історії, необмежена влада над підданими, а також великі багатства не сприяли зміцненню авторитету римських єпископів. Час від X до середини XI ст. характеризується різким падінням авторитету пап, які виявилися іграшкою в руках римських феодалів. Вони скидали первосвящеників, призначали на папський престол своїх ставлеників. Траплялося, що папами називали себе одночасно двоє-трьох священиків. Наприклад, за 40 років X ст. змінилося 15 пап.

Падіння духовного авторитету папи римського в X—XI ст. послабило вплив християнської церкви в країнах Західної Європи.

3 Боротьба римських пап із німецькими імператорами.

В XI ст. у Західній Європі набув поширення рух за зміцнення авторитету папи й християнської церкви. Очолили рух ченці великого монастиря *Клюні*, розташованого на південному заході Франції. Перетворення в церкві підтримували багато феодалів і простих людей. Лідером клюнійців був чернець *Гільдебранд* — «святий сатана», як його називали недоброчливці.

На вимогу клюнійців були проведені ґрунтовні реформи церковного життя. У монастирях запровадили дуже суворі правила. Священникам заборонялося одружуватися, щоб не витратити сил і коштів на утримання дружини й дітей. За рішенням папи Миколая II в 1059 р. обирати римського єпископа тепер могли тільки *кардинали* — найбільш впливові й почесні серед єпископів. Раніше у виборах папи активну участь брали світські феодалі. Ключініці стверджували, що духовна влада вища за світську, оскільки вона походить від Бога, тому королі, герцоги й інші феодалі повинні підкорятися церкві й папі.

Значна кількість віруючих у країнах Західної Європи була зацікавлена у зміцненні християнської церкви.

У 1073 р. Гільдебранда обрали папою під ім'ям **Григорія VII (1073—1085)**. Свої погляди на папську владу він виклав у документі, який назвали «*Диктат папи*». Григорій VII свято вірив, що має право диктувати свою волю всім віруючим християнам, у тому числі королям, князям й імператорам.

Із «Диктату папи» Григорія VII (1075 р.)

Папа написав:

Римська церква створена єдиним Богом.

Тільки римський єпископ по праву зветься Всесвітнім.

Тільки він один може скидати єпископів і поновлювати їх.

Тільки папі князі цілують ноги.

Він один у світі йменується папою.

Він може скидати імператорів.

Ніхто йому не суддя.

Римська церква ніколи не помилялася й надалі, за свідченням Письма, не буде помилятися.

Не вважається католиком той, хто не згодний із римською церквою.

Він може звільняти підданих від присяги поганим владикам.

- ? 1. Які положення документа спрямовані проти домагань німецьких імператорів? 2. Як «Диктат папи» виступає проти православної церкви? 3. Чи вважає папа свою владу вищою за владу світських правителів і чому? 4. Чому, на думку Григорія VII, не можна критикувати дії та поведінку папи римського?

Головним супротивником папи був німецький імператор **Генріх IV (1056—1106)**, який вважав, що у своїх володіннях він має право *інвеститури* — призначення єпископів на посаду. Папа Григорій VII забажав від імператора повного підпорядкування в питаннях церковного життя. У відповідь німецький імператор заявив: «Ми, Генріх, король милістю Божою, з усіма нашими єпископами говоримо тобі — забирайся геть!» У свою чергу, папа Григорій VII відлучив імператора від церкви, а всіх його васалів звільнив від обов'язку складати присягу на вірність сеньйору. У Німеччині почалося повстання проти імператора.

«Ходіння в Каноссу»

У 1077 р. папа Григорій VII заховався від ворогів у неприступному замку Каносса. Сюди прибув німецький імператор Генріх IV. В одязі грішника, босоніж він три дні домагався зустрічі з папою, сподіваючись отримати в нього прощення. Нарешті зустріч відбулася, і німецький імператор отримав прощення папи римського. Генріх повернувся в лоно церкви й до управління імперією. Сьогодні крилатий вислів «ходіння в Каноссу» означає нещирий прояв каяття й покірності з метою подальшої помсти.

◆ **Рис. 2.** Папа Римський Григорій VII. Медаль

◆ **Рис. 3.** Інвеститура. Король передає єпископський посох священнику. Мініатюра XIV ст.

Імператор придушив повстання васалів-заколотників. Потім Генріх IV рушив армію на Рим, щоб розправитися з папою. Незважаючи на допомогу найманців-норманів, Григорію VII довелося залишити Рим. Він помер у вигнанні.

Боротьба римських пап із німецькими імператорами тривала ще 100 років і закінчилася підписанням договору про згоду.

Німецьким імператорам не вдалося підкорити папську державу своїй владі.

4 Великий розкол.

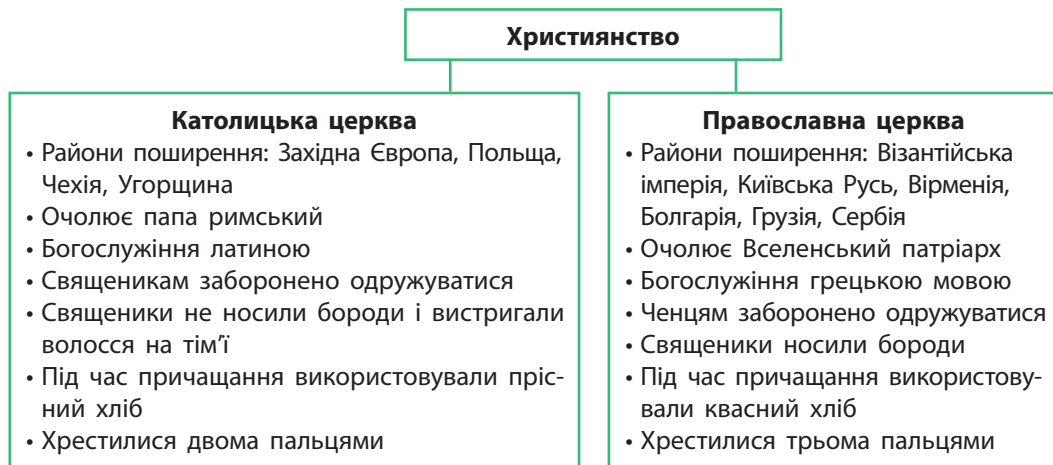
Реформи ключіців і зростання авторитету римських пап викликали занепокоєння у візантійської влади. Патріарх Михаїл заборонив богослужіння в усіх латинських церквах Константинополя. У відповідь на це папа Лев IX відправив до Константинополя послів, які вимагали визнати верховенство папи в питаннях віри та в управлінні всією християнською церквою, оскільки він є духовним спадкоємцем апостола Петра. Свої вимоги папа підкріплював положеннями «дарунка Константина».

У липні **1054 р.** у соборі Святої Софії посланники папи римського оголосили про відлучення від церкви константинопольського патріарха. У свою чергу, патріарх наклав *анафему* (прокльон) на папу римського.

У 1054 р. відбувся перший великий розкол (схизма), християнства, яке розділилося на західну католицьку й східну православну церкви.

◆ **Рис. 4.** Константинопольський патріарх Михаїл і Папа Римський Лев IX. Візантійська мініатюра

У католицьких країнах послідовників православ'я стали називати *схизматиками*. Після загибелі Візантійської імперії в XV ст. православна церква розділилася на кілька автокефальних (самостійних) церков, також очолюваних патріархами.

5 Єресі та єретики.

Серед християн завжди були люди, які не погоджувалися з організацією й віровченням християнської церкви. Вони засуджували багатства церкви, заперечували чернецтво, стверджували, що церква проповідує неправдиву віру. Таких людей називали *єретиками*, а їхнє віровчення — *єресю*. Єретики вважали, що папа римський не є головним священиком, оскільки всі християни рівні перед Богом.

Єресь — релігійне вчення, вороже панівній церкві.

◆ **Рис. 5.** Страта єретиків.
Сучасний малюнок

◆ **Рис. 6.** Облога міста єретиків.
Сучасний малюнок

Деякі єретики приховували свої погляди. Однак більшість із них були справжніми *фанатиками*. Вони вірили, що несуть людям щире слово Боже. Рухи єретиків охоплювали окремі християнські общини, міста, а іноді й великі області різних європейських країн. Зазвичай єресь набувала поширення серед людей небагатих, задушених злиднями і феодалним гнітом. Проте серед єретиків були й заможні ремісники та купці, які не бажали ділитися своїми доходами із церквою й «годувати» священників.

Для боротьби з поширенням єресей у католицькій церкві була створена *інквізиція* (у перекладі з латини — розслідування). Інквізитори розшукували, судили й карали єретиків. Як правило, єретика, який рішуче відстоював свої погляди, спалювали на вогнищі. Вважалося, що вогонь очищує грішну душу. Коли рух єретиків охоплював велику кількість людей, католицька церква й королівська влада організовували проти них хрестові походи.

Єресі поширилися в багатьох країнах Європи. Вони підривали авторитет і могутність католицької церкви.

6 Жебрущі ордени.

Багато священників і ченців розуміли, що боротися з єресями потрібно не силою зброї й судом інквізиції, а простою і зрозумілою проповіддю. Так виникли *жебрущі ордени* мандрівних ченців, які несли людям слово Боже, отримуючи за це милостиню від віруючих. У Середні віки найвідомішими й шанованими в народі були *Ордени домініканців* і *францисканців*.

Святі Франциск і Домінік

Святий **Франциск Ассизький (1182—1226)** народився в сім'ї багатого італійського купця. Він мріяв про подвиги й славу, брав участь у жорстокій міжусобній війні. Опинившись у полоні, Франциск змінив погляди на життя. Він зрікся багатства, одягся в жебрацьке дрантя й став доглядати важкохворих людей. Франциск закликав повернутися до простого життя апостольських часів. Проповідування миру й простоти, близькість до людей, тварин і птахів були ідеалами Франциска Ассизького, якого католицька церква визнала святим незабаром після смерті. Послідовники Франциска створили орден жебрущих ченців, що служили «святій бідності».

Іспанський чернець святий **Домінік Гусман (1170—1221)** був вихідцем із феодалного середовища й прославився співчуттям до нещасних і страждених людей. Він переконався, що щира проповідь Євангелія сильніша за будь-яку зброю. З ініціативи Домініка в 1216 р. виник орден жебрущих проповідників. Домініканці вірою й правдою служили папі. На гербі ордену зображений собака, що тримає в пащі палаючий смолоскип, тому домініканців часто називали «псами Господніми». На орден були покладені обов'язки суду інквізиції.

Мандрівні ченці проповідували в містах і селах, рицарських замках і королівських дворах, монастирях й університетах. Головною зброєю проповідників була коротка повчальна промова. Ченці розповідали «приклади з життя» про чудесні зцілення, страждання грішників, прославляли праведників, доводили істинність християнської церкви. Проповіді були зрозумілі людям, адже до них зверталися рідною мовою. Люди вірили бідному ченцеві, а отже, вірили й християнській церкві, якій він служив.

Жебруці ордени мандрівних ченців допомогли зупинити поширення ересей і зміцнити вплив католицької церкви.

Запитання й завдання

1. Із якою метою римські папи створили свою державу? Як римському єпископу вдалося стати світським правителем? 2. Хто такі клюїніці і що вони мали на меті? 3. Використовуючи текст параграфа, дайте визначення термінів і понять: *місіонери*, *Патримоній Святого Петра*, *«дарунок Константина»*, *інвеститура*, *«ходіння в Каносу»*, *анафема*. 4. Чому тривала багаторічна боротьба між німецькими імператорами й римськими папами? 5. У результаті яких подій відбувся розкол християнської церкви на католицьку й православну? 6. Які засоби й методи застосовувала католицька церква в боротьбі з еретиками? 7*. Чи вважаєте ви відмінності між католиками й православними непереборними? Що їх об'єднує? 8*. Чому злиденним ченцям вдавалося перемогти ересі, а збройні загопи зазнавали поразки?

§ 24. Християнські храми в житті й культурі Середньовіччя

Християнські храми втілювали в собі кращі досягнення в архітектурі й будівництві, живописі й скульптурі, вони відбивали віртуозну майстерність середньовічних ремісників різних спеціальностей. При цьому храми були осередком духовного, політичного й культурного життя суспільства. Вивченню ролі та значення християнських храмів ми й присвяtimo цей параграф.

1 Храм у середньовічному місті.

На головній площі середньовічних міст зазвичай споруджували *кафедральний собор* — церкву, у якій богослужіння здійснював єпископ. Собор височів над іншими будівлями, його було видно з будь-якого куточка міста, а дзвін чути по всій окрузі. У дні великих свят собор міг вмістити все населення міста. Городяни приходили в храм не тільки для того, щоб молитися. Найбільш урочисті й великі події в житті міста, а іноді й усієї країни проходили в соборі.

Багато соборів були місцем коронації правителів держав. Наприклад, у соборі Святого Петра в Римі коронували імператорів Священної Римської імперії, а місцем коронації французьких королів протягом тривалого часу був собор у Реймсі.

Собори виконували роль почесного цвинтаря й служили *усипальнями* для померлих священників, феодалів, видатних громадян міста. У храмах зберігали мощі святих, виставляли чудотворні ікони. Люди, що порушили закон, ховалися за стінами соборів і біля вівтарів просили справедливості й заступництва. У соборах проходили публічні лекції університетських професорів, присвячені релігійним проблемам.

Духовенство прагнуло, щоб собори укорінювали у свідомості віруючого образ великої й непохитної церкви. Королі й імператори, герцоги й князі зводили храми, щоб затвердити свою перевагу у феодалному світі. Зобов'язана своїм процвітанням зростанню міст буржуазія, прагнучи врятувати свою душу, жертвувала на будівництво храмів величезні суми. Багато соборів Середньовіччя будувалися з розмахом і за короткий для тих часів термін. Часто будівництво головного собору, що був окрасою й гордістю міста, перетворювалося на всенародне будівництво. Наприклад, собор у Шартрі (Франція) був споруджений лише за 26 років, а собор у Реймсі — ще швидше. Проте історія знає численні приклади, коли будівництво розтягувалося на багато десятиліть і навіть століття. Відомий храм Паризької Богоматері будували майже 200 років (1163—1345 рр.). Пожежі, навали ворогів, землетруси й інші обставини змушували ремонтувати, перебудовувати, змінювати архітектурні стилі храмів.

Християнські храми в Середні віки посідали центральне місце в житті будь-якого європейського міста.

2 «Біблія у камені».

У Середні віки християнські храми мали досить багате оздоблення. Стіни, колони, стелі й бані ізсередини покривалися численними зображеннями Христа, Богородиці, апостолів, християнських святих і картинами, що ілюстрували біблійні сюжети. Вікна храмів прикрашали *вітражі* — картини й орнаменти, виконані з кольорового скла. Один церковний діяч писав про призначення вітражів у соборі: «Картини у вікнах призначені, безперечно, для того, щоб показати простим людям, що ті не вмють читати Святе Письмо, те, у що вони повинні вірити». Художнє оздоблення храмів пояснює, чому християнські храми називають «Біблією у камені».

Християнський храм поділяється на дві основні частини. У східній частині церкви розміщується *вівтар*, біля якого священник здійснює свою

священну службу з порятунку душ віруючих. У західній частині розташований вхід у храм. Тут зазвичай зображували сцени Страшного суду й Христа в ролі вищого Судді. При всій своїй величї собори були місцем смиренного пізнання Бога. Цій меті служили ікони й церковний настінний живопис, а також тисячі статуй, що прикрашали стіни соборів.

i

3 **Базиліка — християнський храм.**

У Ранньому Середньовіччі найпоширенішим типом християнського храму була *базиліка*. Їх можна було зустріти на всій території Давнього Риму. Зазвичай це була прямокутна споруда, розділена рядами колон на три різні за висотою зали — *нефи*. Центральний, найвищий неф, як правило, закінчувався напівкруглою *апсидою*, де розташовувався вівтар. Під час молитви жінки стояли в лівому нефі, а чоловіки — у правому. Люди, які готувалися прийняти хрещення, могли бути тільки в притворі (передпокої) храму. Сувора й скромна архітектура базилік відбивала демократичні настрої перших християнських общин. Базиліки мали значний вплив на середньовічну християнську архітектуру країн Європи.

◆ **Рис. 1.** Базиліка Святого Франциска в Ассізі (Італія). Сучасний вигляд

◆ **Рис. 2.** Хрестово-купольний храм

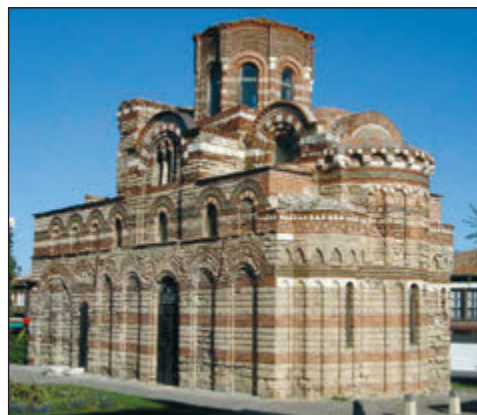
Під вівтарем базиліки часто влаштовували *крипту* — таємне приміщення, де розміщувалися поховання засновників храму, священників або городян, що заслужили на особливу повагу нащадків.

До найбільш відвідуваних європейських храмів належить базиліка Святого Франциска в Ассізі (Італія). Будівництво цього храму почалося в 1226 р., через два роки після смерті Святого Франциска. Його могила розміщена в підземних приміщеннях базиліки. Храм неодноразово перебудовували. У XIII—XIV ст. кращі майстри Італії розписали стіни базиліки. Фрески *Джотто ді Бондоне* вважають шедеврами середньовічного західноєвропейського живопису.

Поряд із базиліками в X—XI ст. повсюдно зводили *хрестово-купольні храми*. Вони набули поширення у Східній Європі, на Русі, у Грузії

◆ Рис. 3. Святий Франциск проповідує птахам. Фреска Джотто (XIV ст.)

◆ Рис. 4. Хрестово-купольний храм — церква Христа Вседержителя в Несебрі (Болгарія). Сучасний вигляд

та Вірменії. Ці храми були різними за розмірами, але завжди відрізнялися своєю міцністю. Вони мали форму хреста, над центральною частиною якого височів купол.

Базиліки й хрестово-купольні храми сприяли зміцненню християнських цінностей.

4 Романський стиль — упевненість і міць.

Нова архітектура християнських храмів виросла з міцних стін римських базилік. Цей тип споруд, що поширився в країнах Західної й Східної Європи, фахівці назвали *романським* (тобто римським) *стилем архітектури*. Він створювався в умовах феодальної роздробленості, нескінченних міжусобних війн і ворожих вторгнень. Тому будинки, споруджені в романському стилі, мали великі розміри, були міцні й практичні.

Будівельники навчилися споруджувати кам'яні зводи, які підтримували численні колони. Характерною рисою стилю є напівкруглі арки. Товсті стіни будинків зазвичай прорізали вузькі, схожі на бійниці вікна. Монастирі й замки, збудовані в романському стилі, часто нагадували фортеці. Не випадково кращі середньовічні фортеці Європи побудовані саме в цьому стилі.

◆ Рис. 5. Християнська церква в романському стилі

◆ **Рис. 6.** Собор у Майнці (Німеччина).
Сучасний вигляд

◆ **Рис. 7.** Собор Святого Стефана у Відні (Австрія).
Під храмом розміщені великі катакомби
зі склепом Габсбургів. Картина початку XX ст.

Серед сотень храмів романського стилю можна згадати кафедральний собор у Майнці (Німеччина). Будівництво собору почалося в 1087 р., а завершилося в 1239 р. З особливою пишністю й урочистістю в соборі відбувалися коронації монархів. Церковне помазання здійснював місцевий архієпископ. Покровителем собору вважають Святого Мартіна Турського, що прославився своєю місією з поширення християнства. У крипті (підземній галереї) собору розташовані гробниці 45-ти майнцьких архієпископів і курфюрстів.

**Храми романського стилю виконали важливу місію
зі зміцнення авторитету християнської церкви.**

5 **Готика — храми, спрямовані в небеса.**

Готичний архітектурний стиль — візитна картка середньовічної архітектури. Готика набула значного поширення у XII—XIV ст. Це архітектура великих соборів, церков, замків, палаців і ратуш. Готичні будинки базувалися на успіхах у галузі математики, фізики й багатому практичному досвіді будівельників. Технічні можливості дозволили відмовитися від товстих стін за рахунок зміцнення каркаса — основи будинку. Будівельники навчилися споруджувати тонкі, легкі стіни, заповнені величезними вікнами, які «виливали» сонячне світло всередину храму. Популярні для цього стилю стрілчасті арки й тонкі колони ніби витягували собори до небес. Стіни, фасад,

◆ Рис. 8. Кентерберійський собор із висоти пташиного льоту

◆ Рис. 9. Надгробок «чорного принца»

карнизи, лиштви вікон вкривали віртуозним різьбленням на камені з образами святих, апостолів, королів й імператорів, різноманітними візерунками й орнаментами.

Зі стін і карнизів готичних храмів на віруючих дивилися химери й інші міфічні тварини, що уособлювали жахи пекельних мук.

У вікна храмів вставляли вітражі, що зображували біблійні сюжети, подвиги благочестя отців церкви, славних рицарів і королів. Іноді вітражі відбивали сцени повсякденного життя городян і селян. Одна з головних окрас готичного собору — троянда. Це величезні круглі вікна, зазвичай розташовані над порталами й прикрашені орнаментом і вітражами.

Кентерберійський собор в Англії був побудований в XI ст. на місці храму, який у 597 р. заснував Святий Августин, направлений папою римським із метою поширення християнства в Англії. Нині Кентерберійський собор вважають головним храмом англійського королівства. Біля вівтаря цього собору за наказом короля Генріха II був убитий архієпископ Томас Бекет, палкий прихильник зміцнення католицької церкви. Тут молився французький король Іоанн Добрий, захопле-

◆ Рис. 10. Собор у Шартрі. Сучасний вигляд

◆ **Рис. 11.** Скульптурна група біля західного порталу собору в Шартрі

◆ **Рис. 12.** Мадонна з немовлям. Вітраж із собору в Шартрі

ний англійцями в полон у роки Столітньої війни. У каплиці храму похований «чорний принц» Едуард, що прославився своїми перемогами в битвах під Кресі й Пуатьє.

Собор у Шартрі (Франція) почали зводити в романському стилі в 1020 р. Однак страшна пожежа 1194 р. знищила значну частину споруди. У пожежі дивом уцілів покров Діви Марії. Вважається, що Діва Марія носила його, коли народила Ісуса. Реліквія зробила собор місцем паломництва й щедрих пожертвувань. Після пожежі собор відбуджували вже в готичному стилі. Його стіни прикрашають понад 4 тис. скульптур. Пожертвування XIII ст. дали можливість створити чудову колекцію вітражів, що розмістилися в 150 вікнах храму. Тут зображені біблійні історії та сцени з повсякденного життя.

Готичний стиль — найвище досягнення середньовічної архітектури.

Заяпитання й завдання

1. Яке завдання виконував кафедральний собор у середньовічному місті? 2. Чому християнські храми називають «Біблією у камені»? 3*. Пояснить, чим базиліка відрізняється від хрестово-купольного храму. 4. Укажіть головні особливості романського стилю середньовічної архітектури. 5. Чи є справедливим твердження, що готичні храми — найвище досягнення середньовічної архітектури? 6. Під керівництвом учителя, використовуючи текст параграфа, заповніть у зошиті таблицю «Християнські храми Середньовічної Європи».

Собор	Архітектурний стиль	Час будівництва	Країна	Визначні пам'ятки

§ 25. Культура Середньовіччя. Раннє Відродження й гуманізм

✓ Ми знаємо, що складне й багатогранне поняття «культура» включає в себе писемність і освіту, науку й релігію, різні види мистецтва та літератури. У попередніх розділах підручника ми познайомилися з багатьма досягненнями середньовічної культури. Цей параграф присвячений середньовічній літературі й новим явищам культурного життя європейських країн, що підготували перехід до епохи Нового часу.

1 Середньовічна література.

Неважко помітити, що в суспільстві, поділеному на стани, культура відбиває інтереси, сподівання й потреби різних груп населення. Це повною мірою стосується й літератури.

Визначним досягненням середньовічної літератури, що відбивала інтереси панівного стану, є *героїчний епос*. Це народні перекази про подвиги героїв, королів і королев, богатирів і чарівників. Їх наділяли фантастичними здібностями та якостями. Ці перекази виконували у вигляді пісень на королівських бенкетах і лицарських турнірах, на міських площах та у феодалних замках. «*Пісня про Роланда*» — найвідоміший середньовічний здобуток французького епосу, записаний у XII ст. Пісня оповідає про гідного й відважного лицаря графа Роланда, що опинився в оточенні у мусульман і пішов на нерівний смертний бій. Разом із друзями він зберіг вірність своєму сеньйору королю Карлу Великому. У результаті вороги були розгромлені, невірні прийняли християнство, а зрадників покарав імператор.

«Пісня про Нібелунгів»

Це визначний здобуток німецького епосу, записаний невідомим автором у XIII ст. Десять тисяч віршів розповідають про неймовірні й криваві події в історії Європи. Герой і богатир королевич Зігфрід із Фландрії заволодів казковими багатствами скарбу Нібелунгів. Його шлюб із бургундською принцесою Крїмгільдою не приніс щастя. Виник кривавий конфлікт між Крїмгільдою та ісландською королевою Брюнгільдою. У нещадній боротьбі золотий скарб Нібелунгів, причина розбратів і загибелі Бургундського королівства, навіки залишився лежати в потаємному місці під водами Рейну.

У деяких країнах Європи набула поширення лицарська література. *Трубадури* (поети-співаки) у ліричних творах прославляли лицарську мужність, доблесть і вірність сеньйорам. Свої подвиги відважні лицарі присвячували «прекрасній дамі».

Із пісні провансальського трубадура барона Бертрана де Борна (XII ст.)

До серця рицар той мені,
Що першим кинувшись у бій,
Летить безстрашно на коні,
Запалює загін весь свій
Відвагою п'янкою...
Хто честь свою не поганьбив,
Той сповнений під час боїв
Турботою одною —
Щоб якнайбільш стинать голів.
Хоробрих надихає гнів!

У XII—XIV ст. активно розвивалася *міська література*. Головним героєм міських віршів, розповідей, пісень і байок був розумний, хитрий і веселий городянин. У різних життєвих ситуаціях він обкручував круг пальця жадібного купця, нерозумного ченця й чванливого рицаря. До найбільш відомих здобутків міської літератури належить «*Роман про Лиса*» — сатиричний твір, популярний у багатьох країнах Західної Європи. Роман оповідає про пригоди премудрого, сміливого й завзятого лиса Ренара, якому вдається обдурити й перемогти вовка, ведмедя, kota й інших недоброзичливців. Таким чином, в алегоричній формі в романі розповідається про життя різних станів середньовічного міста.

Настрої й сподівання міських жителів передавали вірші й пісні мандрівних студентів — *вагантів*. У базарні дні на ринкових площах городян розважали мандрівні актори і жонглери, які виконували твори міської літератури.

i

Твори *селянської літератури* — пісні, казки, балади, легенди — передавалися з вуст у вуста і були записані значно пізніше. В Англії, наприклад, велику популярність мала «*Балада про Робін Гуда*». Робін Гуд — ватажок зграї розбійників, який наганяв жах на всіх гноби-

◆ Рис. 1. Лис Ренар проповідує перед зграєю гусей

телів і кривдників простого народу. Прагнучи справедливості у світі, він разом із вірними друзями відбирав добро в багатіїв і роздавав нагробоване бідним людям.

Література була важливою складовою культурного життя всіх станів середньовічного суспільства.

2 Великі поети Середньовіччя.

Середньовіччя збагатило скарбницю світової літератури визначними працями великих майстрів слова. **Данте Аліґ'єрі (1265—1321)** був представником давнього й шанованого роду у Флоренції. Він брав активну участь у міському житті, виконував важливі дипломатичні місії. У результаті політичної боротьби йому довелося залишити рідне місто, і він помер у вигнанні. Поетичний талант Данте найбільшою мірою проявився в поемі *«Божественна комедія»*. Майже 15 років Данте писав твір, що розповідає про його подорож у потойбічне царство. У пригодах Данте супроводжує великий римський поет Вергілій. *«Божественна комедія»* стала першим великим здобутком Середньовічної Європи, написаним не латиною, а італійською мовою.

Видатним англійським поетом Середніх віків заслужено вважається **Джеффри Чосер (1340—1400)**, якого фахівці називають «батьком англійської поезії» й основоположником літературної англійської мови. Головною працею Дж. Чосера є збірник новел *«Кентерберійські оповідання»*. Тут автор змальовує яскраві портрети представників різних прошарків англійського суспільства. В основі дотепного сюжету новел лежить уявна подорож 29-ти прочан у Кентерберійське абатство для поклоніння мощам святого Томаса Бекета.

Блискучим поетом Пізнього Середньовіччя вважають французького поета-вільнодумця **Франсуа Війона (1431 — після 1463)**. У Паризькому університеті він здобув ступінь магістра мистецтв. Волелюбна вдача завадила Ф. Війону стати придворним поетом. Його неодноразово засуджували до шибениці за розбій та участь у заворушеннях, але доля була прихильна до поета-філософа й розбійника. Ф. Війон залишив чудову поетичну спадщину, що розповідає про життя городян наприкінці епохи Середніх віків.

◆ Рис. 2. Данте Аліґ'єрі. Фреска XV ст.

Із «Заповіту» Франсуа Війона

Усім потрібно в мирі жити
І суперечки припинити:
Один закон — Священне Слово,
То є найвищя основа!

Творчість видатних поетів Середньовіччя сприяла
формуванню сучасних європейських мов.

3 На шляху до «нової культури».

У XIV—XV ст. з'явилися люди, які ніби «випадали» із традиційної станової структури середньовічного суспільства. Особливо багато їх було в Мілані, Флоренції, Пізі, Венеції, Болоньї, Генуї й інших містах Північної Італії. Як правило, вони займалися інтелектуальною працею. Юристи, лікарі, архітектори, інженери, бухгалтери, банкіри заробляли на життя своїми знаннями і вміннями. На королівській службі «нові люди» становили опору монархів. Багато з них були багатими й впливовими політиками. Однак статус «третього стану» не дозволяв їм повною мірою реалізувати свої таланти та прагнення. Таким чином, стримувалися можливі досягнення в галузі інженерної справи, архітектури й будівництва, скульптури й живопису, науки й освіти.

Світогляд і уявлення про світ цих людей значно розширювали застарілі середньовічні межі. Численні церковні свята обтяжували їх, відриваючи від справ. «Нові люди» прагнули пізнати радощі життя вже зараз, а не в потойбічному світі.

Нові потреби в суспільстві сприяли появі нових напрямків
у культурі, відомих в історії як «гуманізм» і «відродження».

4 Зміна інтересів: від Бога до Людини.

Новий напрямок у культурі й сприйнятті світу дістав назву *гуманізм* (від латин. *humanus* — людський). Письменники й поети відображали внутрішній світ людини, її мрії та пристрасті, любов до Бога й один до одного. Філософи й мислителі намагалися пояснити жагу людини до знань і влади. В уявленні гуманістів можливості людини в пізнанні світу й природи були безмежними.

Серед перших гуманістів Пізнього Середньовіччя варто назвати ім'я великого італійського поета **Франческо Петрарки (1304—1374)**, який був увінчаний у Римі лавровим вінком як кращий поет християнського світу. Всесвітню популярність Петрарка здобув завдяки збірці віршів «*Книга пісень*», у якій він передав глибокі почуття чистого й трагічного кохання до прекрасної Лаури.

Два погляди на людину

«Про презирство до світу» (із книги папи Інокентія III (1198—1216))

Усі шляхи людини сповнені працею й скорботами, і навіть не відпочиває розум її. І що це, якщо не суєта? Навряд чи є що-небудь настільки незначне, навряд чи є настільки легке, що людина розуміла б цілком, що вона осягала би ясно. Хіба тільки те знають напевно, що напевно нічого не знають.

«Про чесноти людини»

(із книги італійського письменника Піко делла Мірандола (1463—1494))

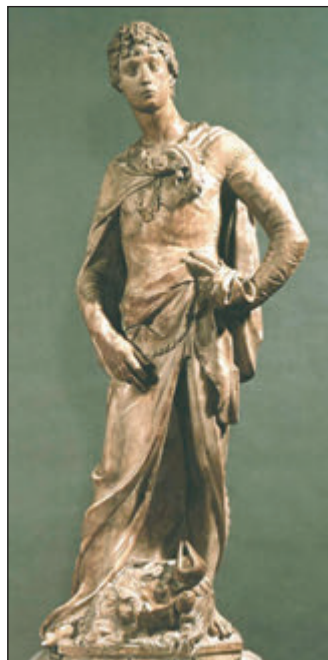
О, яке чудове й високе призначення людини, якій належить досягти того, чого вона прагне, і бути тим, ким вона бажає! Бог створив людину, щоб вона усвідомлювала закони Всесвіту, любила його красу, дивувалася його величі. Людина може рости й удосконалюватися із власної волі.

Середньовічні картини й скульптури, як правило, відповідали загальній ідеї: ікони й фрески, скульптури й вітражі були лише частинами Божого храму. Мініатюри ілюстрували зміст літературних творів. Із зародженням гуманізму твори мистецтва набули самостійної цінності й служили для художнього споглядання. Наприклад, флорентійський скульптор **Донателло (1386—1466)** відстоював принцип круглої скульптури, якою можна милуватися з усіх боків. Він ніби відділив свої скульптури від стін храмів. Художники-гуманісти надзвичайно точно передавали людські почуття: любов і ненависть, радість і страждання.

◆ **Рис. 3.** Сандро Боттічеллі. Народження Венери

◆ **Рис. 4.** Донателло. Давид — переможець Голіафа. Мармурова статуя

Інший представник флорентійської школи майстрів (мистецтв) **Сандро Боттічеллі (1445—1510)** прославився як живописець, що відмовився від канонів і правил середньовічного мистецтва й створив прекрасні образи, навіяні античною давниною й гуманістичним настроєм у своїй неповторній художній манері.

Гуманісти вважали, що становище людини в суспільстві мають визначати не становий статус і походження, а її людські чесноти, духовні якості, життєві успіхи й матеріальний добробут.

5 Початок епохи Відродження.

У XIV ст. у містах Північної Італії з'явилися «дивні люди», які колекціонували предмети й твори мистецтва античної давнини, носили одяг, схожий на вбрання давніх римлян. Між собою вони спілкувалися латиною, читали праці давніх авторів і навіть їли з античного посуду. Так виникли гуртки послідовників і прихильників *Відродження*, або *Ренесансу*. Вони вважали за необхідне повернути до життя досягнення античної культури, несправедливо забуті в Середні віки. Серед прихильників Відродження були люди різних верств і матеріального стану: банкіри, купці, ремісники, юристи, переписувачі книг, ченці й навіть імператори та римські папи.

Фахівці поділили епоху Відродження на кілька періодів. *Раннє Відродження* охоплює все XV ст., коли були створені необхідні умови для нового етапу розвитку європейської християнської цивілізації.

В уявленні гуманістів досягнення античної епохи мали стати зразками в мистецтві й літературі, архітектурі й медицині. Навіть у державному устрої повинні були використовуватися римські закони й елементи грецької античної демократії.

Раннє Відродження стало важливим етапом у розвитку європейської культури напередодні Нового часу.

Запитання й завдання

1. Які види літератури розвивалися в культурі середньовічного суспільства?
2. Чому кожен стан суспільства створював свої літературні твори?
3. Які зміни в житті середньовічного суспільства сприяли появі гуманізму?
4. Чим відрізнялися погляди гуманістів і церковних діячів на роль і місце людини в житті суспільства й пізнанні природи?
5. Поясніть назву пункту 4 цього параграфа: «Зміна інтересів: від Бога до Людини».
6. Чому ми називаємо творчість Петрарки, Донателло й Боттічеллі гуманістичною?
- 7*. Що спільного у творчості поетів XIV—XV ст. із різних країн Європи?
- 8*. Чи можна вважати Відродження «кроком назад», поверненням до старих порядків?

РОЗДІЛ V. КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ в X—XV ст.

Під час Великого переселення народів слов'янські племена широко й вільно розселилися на просторах Східної Європи. *Західні слов'яни* в Середні віки створили сильні держави. Польща й Чехія, відрізняючись високорозвиненою культурою й економікою, стали важливою складовою західноєвропейської цивілізації.

Південні слов'яни (серби, хорвати, словенці, чорногорці, болгари) опинилися у сфері впливу потужної цивілізації, культури й церкви Візантійської імперії. Слов'янські держави, захищаючи Європу, приймали на себе удари кочівників і народів, що сповідували іслам.

Східні слов'яни створили Русь — найбільшу християнську державу в Європі. Могутності держави сприяли високорозвинене землеробство й ремесла, великі міста. У середині XII ст. Русь-Україна розпалася на 15 самостійних князівств. Однак навіть роздроблена, Русь все-таки витримала удар монгольської навали. Слов'яни зберегли свої державу, мову, культуру, віру. У XII—XV ст. у густих лісах Східної Європи виникло й зміцніло Московське князівство, що перетворилося на велику державу.

§ 26. Західні слов'яни та їхні сусіди в Середні віки

✓ Наприкінці Раннього Середньовіччя сформувалися необхідні умови для виникнення держав у західних слов'янських племен. Молоді слов'янські держави перебували в оточенні сильних сусідів: Священної Римської імперії, Візантії, численних й агресивних кочівників. Проте слов'янські держави посіли гідне місце в історії Середньовічної Європи.

Варто повторити: § 6, 19.

1 Утворення Польського королівства.

На схід від німецьких земель у долинах річок Вісла й Одра розкинулися споконвічні землі західнослов'янських племен, серед яких виділявся племінний союз *полян*. Саме цей численний народ і дав назву державі, що зароджувалася, — Польща. Прабатьком держави вважають легендарного орача П'яста. Наприкінці X ст. західнослов'янські племена об'єднав князь полян **Мешко I (960—992)** із династії П'ястів. Виникла Польська держава із центром у *Гнезно*. Мешко був змушений визнати себе васалом німецького імператора, але проводив самостійну політику в інтересах свого народу.

Із записок арабського мандрівника Ібрагіма ібн Якуба (середина X ст.)

...А щодо країни Мешка, то вона найбільша зі слов'янських країн. Бує вона продовольством, м'ясом, медом, рибою. Збирає Мешко податки в торговельних динарах (срібні монети). Ідуть вони на жалування його мужам... Є в нього три тисячі воїнів у панцирах, вони поділені на загони... Дає він цим мужам одяг, коней, зброю й все, чого вони потребують.

У **966 р.** поляки-язичники прийняли християнство й визнали духовну владу папи римського. Таким чином, серед слов'янських народів поляки є найдавнішими послідовниками католицизму. Віра й визнання папи давали змогу західним слов'янам протистояти натиску з боку правителів Священної Римської імперії й німецьких феодалів. Завершив об'єднання польських племен син Мешка **Болеслав I Хоробрий (992—1025)**, який всіляко зміцнював католицьку церкву у своїй країні. У роки його правління володіння Польщі простягалися від Балтійського моря до Карпат. Князь Болеслав приєднав значну частину Чехії й Моравії. Застосовуючи військову силу й дипломатичний хист, він успішно протистояв натиску Священної Римської імперії і втручався у внутрішні справи сусідніх держав. У 1018 р. Болеслав підтримав вигнаного київського князя Святополка

Окаянного і на деякий час захопив столицю Русі-України. Проте кияни з ганьбою вигнали його з міста. У 1025 р. польські єпископи коронували Болеслава: князь став королем.

На початку XI ст. Польське королівство перетворилося на сильну й впливову державу Західної Європи.

2 Угорці: від кочівництва до землеробства, від язичництва до християнства.

У першій половині I тис. н. е. предки сучасних угорців, угро-фінські племена, кочували на просторах Південного Уралу. У IX ст. вони вдерлися на простори Східної Європи. Вогнем і мечем угри пройшли Північним Причорномор'ям, а потім у союзі з хозарами захопили багату й родючу Паннонію, що колись була провінцією Римської імперії в Центральній Європі. Тут склався племінний союз «Десять стріл» («Он-Огур»), від назви якого утворилася звична для нас назва нової країни — *Угорщина*.

У Центральній Європі угорці натрапили на рішучий опір із боку молодого німецької держави. Перемоги Оттона I над кочовими ордами зупинили агресію угорців щодо сусідніх держав. Ватажок угорців, який взяв при хрещенні ім'я Стефан (Іштван), одружився з німецькою принцесою. Папа римський у **1000 р.** визнав Іштвана I королем.

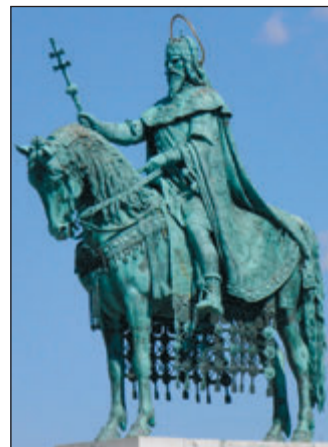
У 1000 р. виникло Угорське королівство — одна з найсильніших держав Центральної Європи в Середні віки.

Іштван I Святий (997—1038) доклав зусиль, щоб його народ став частиною західноєвропейської християнської цивілізації. Угорці перейшли до землеробства й осілого способу життя. По всій країні зводилися рицарські замки, які згодом перетворилися на міста. Вигідне розташування країни дозволяло угорцям успішно торгувати із країнами Заходу й Сходу. Католицька церква приєднала Іштвана I до лику святих, і угорці вважають його небесним заступником їхньої країни.

◆ Рис. 1. Король Польщі Болеслав Хоробрий. Гравюра XVI ст.

◆ Рис. 2. Іштван I Святий. Кінна статуя в Будапешті (Угорщина)

3 Об'єднання Польщі й Литви.

Нове піднесення Польщі пов'язують із правлінням короля **Казимира III Великого (1333—1370)**. Йому вдалося об'єднати польські землі, розділені у XII—XIII ст. довгими роками внутрішньої смути й навалами ворогів. У пам'яті народу Казимир III залишився не тільки як сміливий воєначальник і полководець, але і як «селянський король». П'ятдесят нових кам'яних замків, збудованих за його наказом, значно зміцнили оборону країни й забезпечили роботою тисячі майстрів. Короля поважали й любили люди з різних станів польського суспільства. Казимир III створив необхідні умови для розвитку землеробства, заснував нові міста, навів лад у державних фінансах, законах, податках і митах. У роки правління Казимира столиця Польщі **Краків** перетворилася на одне з найкрасивіших міст Європи. Із волі короля був заснований знаменитий **Краківський університет (1364 р.)**. До Польщі приєднано галицькі й волинські землі.

Зі смертю Казимира III перервалася королівська династія П'ястів, оскільки він не залишив нащадків чоловічого роду. Припинення династії було доречним приводом для захоплення польського престолу сусідніми державами. Щоб не допустити цього, у **1385 р.** у замку *Крево* (нині Білорусь) була укладена унія (союз) між Польщею й Литвою. У лютому наступного року союз двох країн скріпив шлюб між литовським князем **Ягайлом** і польською королевою **Ядвігою**. Литовський князь і його оточення прийняли хрещення. Почалося поступове навернення литовців-язичників у християнство. Польський король і литовський князь на своїх землях зберігали всю повноту влади.

Таким чином, *Кревська унія* поєднала долі багатьох народів, що жили на землях Литви й Польщі. Невдовзі Королівство Польща й Ве-

◆ **Рис. 3.** Казимир III Великий. Сучасний малюнок

◆ **Рис. 4.** Краків. Середньовічна мініатюра

лике князівство Литовське впевнено відбивали напади Золотої Орди, могутньої монгольської держави, що захопила простори Східної Європи. Крім того, на північ від Литви й Польщі розташовувалися володіння Тевтонського ордену, провідники якого мріяли продовжити «натиск на Схід».

4 Грюнвальдська битва.

Польща й Литва вирішили зупинити агресію хрестоносців. Розгорнулася Велика війна (1409—1411 рр.), і об'єднане військо вдерлося в межі володінь Тевтонського ордену. Під прапорами польського короля Владислава II і литовського князя Вітовта боролися загони польських і чеських рицарів, дружини литовських феодалів, полки білоруських, російських, українських воїнів і навіть загін монголів-ординців, союзних Литві. Йому назустріч рушило добре підготовлене й озброєне військо тевтонців. Великий магістр ордену залучив до лав хрестоносців рицарів із Німеччини, Пруссії, Австрії, Франції. Середньовічні історики називали цю сутичку «*Битвою народів*».

15 липня 1410 р. біля села *Грюнвальд* (нині територія Польщі) розгорнулася важка й кровопролитна битва. Спочатку успіх був на боці хрестоносців, які відбили атаку монголів і потіснили литовців. Проте їм не вдалося примусити тікати інші литовські й смоленські полки. Вирішального удару завдала важка польська кіннота. Значна частина тевтонського війська була оточена й перебита. У бою загинули майже всі ватажки хрестоносців. Тевтонський орден назавжди втратив могутність і визнав васальну залежність від Польщі.

Розгром Тевтонського ордену створив необхідні умови для подальшого розвитку слов'янських країн і народів Східної Європи.

5 Чехія у складі Священної Римської імперії.

Навала угорців та інших ворогів знищила Велику Моравію — ранньосередньовічну державу чехів і словаків. На місці колись великої держави, де проповідували брати Кирило й Мефодій, у X ст. виникла держава чехів і словаків, очолювана князями з роду *Пржемысловичів*. Поступово в Чехії затвердилося християнство західного обряду, виникло окреме єпископство, резиденцією якого став собор Святого Віта в Празі.

В XI ст. імператор Священної Римської імперії визнав чеського князя королем і своїм васалом. Чеське королівство посідало важливе місце серед інших держав і земель, що входили до складу імперії.

◆ Рис. 5. Воїни Грюнвальдської битви. Реконструкція

◆ Рис. 6. Карлів міст у Празі.
Сучасний вигляд

Ми пам'ятаємо, що чеські королі були курфюрстами й зберігали повну самостійність в управлінні своїми землями. Перебування у складі великої й сильної держави розвивало економіку й культуру чеських земель. Особливого розквіту Чехія досягла в роки правління **Карела Вацлава I (1355—1378)**, що став імператором під ім'ям **Карла IV**.

Перебування у складі Священної Римської імперії мало для Чехії і важкі наслідки. Під заступництвом імперської влади й католицької церкви німці захопили в Чехії кращі землі, зайняли панівне положення в багатих чеських містах. Період XIV—XV ст. став часом небувалого німецького засилля в політичному й економічному житті країни. Найбільше невдоволення в чехів викликала католицька церква, що отримувала в багатій країні величезні доходи. Парафіяни мали оплачувати кожен крок католицьких священників і ченців.

Із Гуситської хроніки Лаврентія із Бржезової про католицьких священників у Чехії

Серед духівництва ж вимагання грошей за хрещення, сповідь, таїнство святого причастя... за вінчання... за служби над небіжчиком, за молитви й молебні в урочисті та ювілейні дні, а також за інше: за проповіді, за поховання й дзвін у дзвони, за освячення церков, віттарів і каплиць... й інші незліченні омани. У священників зіпсовані чесноти, зокрема: гнів, ворожнеча, сварки, марнослів'я, пограбування простого народу заради свого задоволення, жадібне вимагання сплати оброків й обман простого народу незліченими брехливими обіцянками.

Тривоги й сподівання чеського народу відбивав у своїх яскравих проповідях і лекціях у Празькому університеті священник **Ян Гус (1371—1415)**. Він мав величезний авторитет серед пражан, які заповнювали храми й аудиторії під час його виступів. За що ж люди шанували священника? Надамо йому слово.

◆ Рис. 7. Ян Гус.
Гравюра XVII ст.

◆ Рис. 8. Воїни-гусити.
Сучасний малюнок

Із проповідей Яна Гуса

Чехи в королівстві Чеському за законом... і на вимогу природи повинні бути першими на посадах, так само як французи у Франції й німці у своїх землях...

Забери в собак кістку — вони перестануть гризтися; забери майно в церкви — не знайдеш для неї й попа.

В очах цих людей, що високо задирали носа, прості й пригноблені люди — як пси; тому немає такої образи, якої б вони не зазнали.

Ян Гус закликав створити в країні свою християнську церкву, яка б підкорялася не папі, а чеському королю. Вороги звинуватили його в ересі й викликали в *Констанці*, де засідав собор католицької церкви. Чеський священник і патріот сміливо з'явився на засідання собору й відкинув усі обвинувачення в ересі. Він наполягав, щоб йому вказали на помилки, використовуючи тексти Святого Письма. Навіть у в'язниці він відстоював свої погляди й закликав очистити церкву й відмовитися від церковних багатств. Імператор Сигізмунд I наполіг на страті Яна Гуса, який у липні 1415 р. був спалений як еретик.

Виступ Яна Гуса став початком патріотичного визвольного руху чеського народу проти німецького засилля й католицької церкви.

6 Гуситські війни.

У відповідь на страту Яна Гуса в Чехії спалахнуло збройне повстання, що увійшло в історію під назвою *Гуситські війни (1419—1434)*. Послідовників Яна Гуса називали *гуситами*. За зброю взялися рицарі й купці, селяни й ремісники, багатії та біднота. На своїх прапорах вони вишивали зображення чаші, тому їх також називають *чашниками*.

Чаша на бойовому прапорі

Чаша символізувала причастя — важливе християнське таїнство, під час якого віруючі вживали вино й хліб. Тим самим вони ніби доторкалися до тіла й крові Христа. Католицька церква стверджувала, що причащення вином можливе тільки для священників. Слідом за текстом Євангелія і вченням Яна Гуса чашники наполягали, що перед Богом усі рівні й причащення вином має поширюватися на всіх віруючих.

Центром повстання стала гора *Табор* у Південній Богемії, де виник табір рішучих послідовників Гуса, яких називали *таборитами*. Повстання в Чехії стривожило Римську курію. Папа організував проти

◆ Рис. 9. Східна Європа в XIV—XV ст. Гуситські війни

гуситів п'ять хрестових походів. Проте протягом тривалого часу хрестоносці були безсилі перед гуситським військом. Із чим це було пов'язано?

Повсталих очолював сліпий, але дуже досвідчений рицар **Ян Жижка**, якого потім змінив **Прокіп Великий**. У своїй армії гусити встановили сувору дисципліну. Військовий статут забороняв грабежі, пропонував порівну ділити військову здобич. Гусити суворо карали за бійки, азартні ігри, пияцтво, сварки. Вимоги статуту поширювалися на всіх повсталих.

Повсталі повсюди застосовували гармати й ручну вогнепальну зброю, що легко пробивала рицарські обладунки. Повною несподіванкою для хрестоносців було використання гуситами пересувної фортеці (*вагенбург*). У потрібний момент коней відпрягали, а вози ставили в замкнуте коло, причому кожен віз скріплювався із сусіднім спеціальними ланцюгами. Бічні частини возів закривалися дубовими щитами з бійницями для лучників й арбалетників. У проміжках між возами встановлювали невеликі гармати-тарасниці, які були в кожному гуситському загоні. Перед возами вкопували списи проти ворожої кінноти. Кіннота гуситів перебувала всередині укріплення і вступала в бій під час переслідування супротивника, якщо той починав відступати.

Війна розорила країну. Успіхи гуситів викликали занепокоєння серед чеських феодалів і купецької верхівки. Вони побоювалися втратити свої багатства і вплив. Виникла партія поміркованих, які були готові домовлятися з імператором і папою. Розбіжності між таборитами й поміркованими призвели до поразки повстання. У **1434 р.** під *Ліанами* відбувся бій, у якому перемогу здобули помірковані в союзі із хрестоносцями. Залишки таборитів були розбиті польським королем Владиславом.

Гуситські війни послабили позиції католицької церкви й сприяли розвитку Чеського королівства й суспільства.

Запитання й завдання .....

1. Коли й за яких обставин виникло Польське королівство?
2. Чому угорці не повторили долю своїх попередників гунів й аварів, які зникли «з лиця Європи»?
3. Які реформи Казимира III Великого дозволили зміцнити Польську державу й суспільство?
4. Чому Польщі й Литві вдалося розгромити сильну державу хрестоносців Тевтонський орден?
5. Чому католицька церква оголосила Яна Гуса єретиком?
6. Як поведився Ян Гус на соборі в Констанці?
7. Чому смерть однієї людини викликала повстання в Чехії?
8. Використовуючи текст параграфа, дайте визначення термінів і понять: *П'ясти*, «*Битва народів*», *гусити*, *чашники*, *вагенбург*. Випишіть їх у зошит.
9. Охарактеризуйте причини перемог гуситів над рицарями-хрестоносцями.
- 10*. Визначте подібні риси у виникненні держав у Польщі, Угорщині й Чехії.
- 11*. Чи могли гусити на початку XV ст. здолати Священну Римську імперію й католицьку церкву?

?

i

§ 27. Виникнення й зміцнення Московської держави. Монгольська навала на Русь

✓ Північно-Східна Русь розташовувалася на давніх, добре обжитих землях. Тут не існувало постійної загрози половецьких набігів, тому що степ був далеко, за дрімучими лісами. Нормани могли дістатися сюди тільки через систему волоків, що перебувала під постійним контролем. Через володіння князів Північно-Східної Русі Волгою проходив торговельний шлях до Каспійського моря в багаті країни Сходу. На цій землі виникла слов'янська держава, що відіграла винятково важливу роль у долі народів Східної Європи.

1 Північно-Східна Русь в XI—XIII ст.

Ми пам'ятаємо, що з'їзд давньоруських князів у Любечі в 1097 р. остаточно закріпив феодальну роздробленість Київської держави. Серед князівств північно-східних земель Русі виділялося найбільше і найвпливовіше Володимиро-Суздальське князівство, що славилася містами Ростов, Суздаль, Володимир, Галич, Ярославль та ін. Княжив тут шостий син Володимира Мономаха князь **Юрій Долгорукий (1113—1149)**. Таке прізвище він отримав за невтомне бажання збільшити свої володіння, захоплюючи нові землі. Сини Юрія Долгорукого **Андрій Боголюбський (1157—1174)** і **Всеволод Велике Гніздо (1176—1212)** продовжили справу батька.

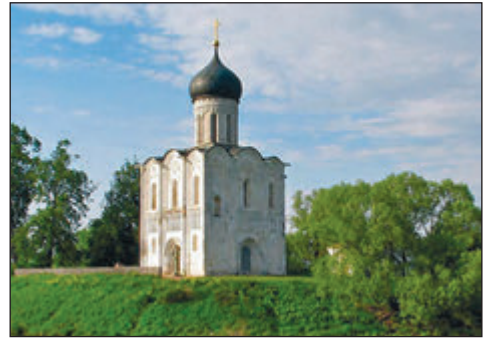
Перша літописна згадка про Москву

Юрій Долгорукий наполегливо зміцнював прикордонні міста князівства — Юр'єв-Польський, Дмитров, Звенигород, Переяславль та ін. Серед них була й Москва, що згадується в літописі під 1147 р. як феодальне володіння боярина Кучки. Літопис розповідає, що тут відбулися переговори Юрія Долгорукого з його братом сіверським князем Святославом. «Братня зустріч» супроводжувалася бенкетом і полюванням. На згадку про неї в Юрія Долгорукого залишився подарунок — пардус (гепард). Москва сподобалася князеві Юрію, і в 1156 р. тут побудували нові дерев'яні укріплення.

Андрій Боголюбський наполегливо зміцнював одноосібну князівську владу. Князь переніс столицю із Суздаля, де були сильні позиції бояр, у відносно нове місто Володимир. Князівську резиденцію розмістив у білокам'яному палаці, зведеному в селі *Боголюбові*. Він розігнав дружину свого батька й, побоюючись змови, заборонив боярам брати участь у князівських полюваннях. У 1169 р. Андрій Боголюбський у союзі з іншими князями Північно-Східної Русі захопив Київ і влаштував криваву розправу над його жителями, але правити

◆ Рис. 1. Князівська резиденція в селі Боголюбове. Реконструкція

◆ Рис. 2. Храм Покрова на річці Нерлі в селі Боголюбове — один із шедеврів давньоруського зодчества

тут не став, залишившись у Володимирі. Андрій Боголюбський вивіз із Вишгорода чудотворну ікону Божої Матері і помістив її в спеціально побудованому храмі Різдва Богородиці. Невдоволені всевладям князя бояри організували змову і вбили його.

Володимиро-Суздальське князівство досягло свого розквіту й могутності в роки правління багатодітного Всеволода Велике Гніздо.

Володимиро-Суздальське князівство перетворилося на сильну й процвітаючу середньовічну державу, що стало основою формування руського народу.

Однак розквіт князівства тривав недовго. На кордонах Північно-Східної Русі з'явився грізний і невідомий ворог — *монголи*, які в давньоруських джерелах згадуються як *татари* за назвою одного з монгольських племен.

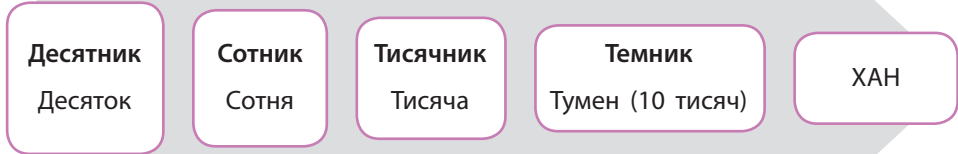
2 Монгольські завоювання.

На просторах азіатських степів жили кочові племена монголів. Після кровопролитної міжусобної війни монголів об'єднав талановитий і жорстокий вождь Темуджин. На з'їзді монгольської знаті в 1206 р. його обрали великим ханом із новим ім'ям — **Чингізхан (1206—1227)**. У найкоротший термін Чингізхан і його полководці підкорили Північний Китай, Середню Азію, Закавказзя. На Північному Кавказі монголи перебили аланів, а потім розправилися з половцями. У 1223 р. завойовники вийшли до південних кордонів Русі.

Головну силу монголів становила кіннота. Вершники мали шкіряний або залізний обладунок, шолом, криву шаблю, бойову сокиру, аркан, спис і два луки — для стріляння легкими й важкими стрілами. Невисокі, витривалі й невибагливі монгольські коні теж були захище-

ні обладунками. Кожен воїн мав трьох коней. Таке військо було добре пристосоване до далеких завойовницьких походів і тривалих війн.

ОРГАНІЗАЦІЯ МОНГОЛЬСЬКОГО ВІЙСЬКА

Основу монгольської армії складав десяток воїнів, які були між собою родичами. Відносини між командирами десятків, сотень, тисяч і простих воїнів базувалися на беззаперечному підпорядкуванні.

Добра організація війська, що ґрунтувалася на родинних зв'язках, залізна дисципліна й значний військовий досвід робили монголів грізним супротивником для будь-якої армії світу.

Після смерті Чингізхана завоювання продовжили його сини й онуки. У 1237 р. онук Чингізхана **Батий** (або **Бату-хан**) (1227—1255) привів кілька туменів монгольського війська до кордонів Русі.

Князі Північно-Східної Русі не змогли подолати феодальні суперечки й об'єднати зусилля в боротьбі проти спільного ворога. Незважаючи на мужній опір князівських дружин, простих жителів міст і сіл, у 1237—1238 рр. монголи завоювали й підкорили Північно-Східну Русь. У 1239—1240 рр. монголи розорили значну частину Південно-Західної Русі.

Із розповіді жителя міста Володимира про навалу монголів

Навів Бог на нас народ немилостивий, народ лютий, народ, що не щадить краси молодих, немічності старців, юності дітей... Зруйновані божественні церкви, опоганений священний посуд, спалюжені святині. Кров батьків і братів наших рясно напоїла землю, зникла мужність князів і воєвод наших. Села поросли бур'яном, скорилася велич наша, загнула краса наша.

Результати археологічних досліджень свідчать, що із 74 міст, які існували на Русі у XII—XIII ст., 49 були зруйновані Батиевою навалою, причому 14 міст знелюдніли й зникли з лиця землі.

Монгольська навала завдала неймовірних страждань народам завойованих країн.

У 1240—1242 рр. війська Батия вогнем і мечем пройшли землями Польщі, Чехії, Угорщини, Хорватії та Болгарії. Подальші завоювання зупинив відчайдушний опір європейських народів. Батий

повернувся в степи й заснував на Волзі свою Орду, що згодом перестала підкорятися великому ханові в далекій Монголії.

Нову державу літописці назвали *Золотою Ордою*. До її складу входили безкраї степи Північного Причорномор'я, Поволжя, територія сучасного Казахстану й значна частина Середньої Азії. Руські князі сплачували ханам важку й принизливу данину («*вихід*»). У ставці хана князі отримували *ярлик* — дозвіл на князювання.

Золотоординське ярмо загальмувало природний історичний розвиток слов'янських народів Східної Європи.

◆ **Рис. 3.** Східна Європа в IX—XIII ст. Монгольська навала

? Випишіть у зошит назви країн Східної Європи, землями яких «пройшли» монголи у XIII ст.

◆ Рис. 4. Узяття Рязані військами Батия. Дерев'яні стіни давньоруських міст не могли витримати удари облогових машин монголів

◆ Рис. 5. Хан Батий

◆ Рис. 6. Монгольський вершник

3 Об'єднання руських земель навколо Москви.

У першій половині XIV ст. починається відродження Русі навколо Московського князівства, що несподівано стало центром політичного й економічного життя країни. «*І чому належало Москві царством бути? І хто знав, що Москва державою стане?*» — дивувався літописець XVII ст. Спробуємо разом пошукати відповіді на ці запитання.

Країна Московія — давній центр орного землеробства й розвиненого ремесла — розташовувалася на перехресті торговельних шляхів, осторонь від постійних набігів ординських військ. Московські князі вміло використовували сильні й слабкі сторони своїх супротивників, проводили мудру внутрішню політику, спираючись на підтримку православної церкви, для якої не шкодували земель й інших дарунків.

Більшість істориків вважає, що основи майбутньої могутності Москви заклав талановитий політик, рішучий і нещадний правитель князь **Іван Калита (1325—1340)**. Його прізвисько означає «гаманець для грошей». За роки його правління розміри Московського князівства значно збільшилися, наповнилася скарбниця, припинилися набіги ординців, послабився вплив інших руських князівств.

◆ **Рис. 7.** Московський Кремль у часи Івана Калити. Реконструкція

Нове піднесення Москви пов'язують із діяльністю князя **Дмитрія Івановича (1359—1389)**, який увійшов в історію під ім'ям **Дмитрій Донський**. Молодий князь спочатку побудував у 1367 р. у Москві Кремль — першу кам'яну фортецю на Русі. Її тричі намагався захопити литовський князь Ольгерд, але так і не зміг здолати неприступні стіни. Скориставшись міжусобними війнами в Золотій Орді, князь Дмитрій підкорив Тверське й Володимирське князівства. Урешті-решт Дмитрій відмовився сплачувати данину Орді й двічі розбивав монгольські загони, що приходили на Русь. Нове вторгнення стало неминучим.

◆ **4 Куликовська битва.**

Новий похід на руські землі очолив темник **Мамай**, що на той час був правителем Золотої Орди. Мамай рушив на Русь армією, що прирівнювалася до полчищ Батия. Монгольське військо підтримали загони союзників і найманої піхоти з генуезьких колоній у Криму. До них мали приєднатися війська великого князя литовського Ягайла. Мамай не сумнівався у власній перемозі й розраховував на багату здобич.

На допомогу князеві Дмитрію поспішили загони дружинників і міського ополчення з усіх руських земель. Він не став очікувати вторгнення на кордоні й рушив військо назустріч ворогові, щоб не допустити об'єднання монголів і литовців.

8 вересня 1380 р. на *Куликовому полі* біля місця злиття річок Непрядви й Дону відбулася одна з найбільших битв Середньовіччя. На думку вчених, на полі бою зішлись понад 100 тис. воїнів.

Руське військо зайняло зручні позиції для битви. Монголи не змогли застосувати свій улюблений прийом — сильний удар із флангу. Мамаю довелося бити «в лоб». Атака монгольської кінноти страшної сили порушила стрій руського війська, але в критичний момент у бій вступив засідковий полк, який очолював воевода Дмитрій Боброк-Волинець. Позиції монголів похитнулися, почався відступ, що перетворився на втечу. Руська кіннота переслідувала супротивника багато кілометрів.

◆ Рис. 8. Іван III

◆ Рис. 9. Двобій Пересвета й Челубея.
Художник М. Авілов

◆ Рис. 10. Печатка Івана III

На полі Куликовому

За давньою традицією перед боєм зішлися в кінному двобої два богатири — чернець Пересвет і монгольський мурза (князь) Челубей. Взаємний удар списами був такої сили, що обидва вершники загинули на місці, а це віщувало тривалу й кровопролитну битву. Однак мертвий чернець дивом утримався в сідлі, і його кінь повернувся у стрій. Більшість вважала, що Пересвет переміг.

Перед початком бою князь Дмитрій зняв свій золочений обладунок, надяг звичайну кольчугу і став у перші ряди війська, що прийняли на себе головний удар монголів. Після бою пораненого князя ледве знайшли серед мертвих тіл. На Куликовому полі загинули 12 руських князів і майже 500 знатних бояр, втрати простих воїнів обчислювалися багатьма тисячами.

? Поясніть дії князя Дмитрія на полі бою.

Перемога руських воїнів була повною й остаточною. Довідавшись про результат бою, литовський князь повернув свої війська назад. Проте величезні втрати підірвали сили Московського князівства. Через два роки, у 1382 р., хан Тохтамиш захопив і спалив Москву.

Куликовська битва зміцнила авторитет і вплив Москви, що очолила боротьбу народу за звільнення від ярма Золотої Орди.

5 Велике князівство Московське у XV ст.

Подальший розвиток Московії був перерваний виснажливою феодалною війною початку XV ст. Тільки Івану III Васильовичу (1462—1505) вдалося завершити феодалні суперечки та створити єдину й велику державу, що перетворилася на гідного суперника Литви, Польщі, Золотої Орди й Туреччини. Практично всі руські зем-

лі визнали верховенство московського князя. У документах Іван III називав себе «великим князем, государем усієї Русі». *Боярська дума* була дорадчим органом і складалася з бояр, особисто відданих Іванові III. Найважливіші державні рішення приймалися з волі великого князя: «Государ указав і бояри присудили...» Владу князя закріплював збірник законів «*Судебник*» (1497 р.).

За Івана III були закладені основи руського самодержавства.

Дещо про Івана III

Німецький імператор запропонував Івану III прийняти з його рук корону короля й укласти шлюб між племінником імператора й дочкою князя. Московський князь рішуче відхилив обидві пропозиції. Гордий правитель заявив, що він є государем на своїй землі завдяки прабатькам і Богові і що руському государеві не личить брати в зяті племінника; він погодиться віддати дочку тільки за сина імператора.

Іван III одружився з візантійською принцесою Софією Палеолог і зробив гербом Росії двоголового візантійського орла. Під час урочистих виходів Іван III тримав у руках скіпетр і державу (кулю, що символізує Землю). На голову князь надягав «шапку Мономаха». За легендою, цей багатий головний убір, прикрашений золотом і коштовним камінням, потрапив на Русь із Візантії ще у XII ст.

? Із якою метою князь об'єднав давній герб Московського князівства, що зображує Святого Юрія (Георгія Переможця), із чорним двоголовим орлом Візантійської імперії?

Іван III перестав сплачувати «вихід» (данину) ординцям, і в 1480 р. хан Ахмат зібрав велике військо з метою покарати московитів за непокору. Над руськими землями нависла загроза нового монгольського вторгнення, здатного знищити зміцнілу державу. Руська рать вийшла назустріч ворогові й зайняла зручну позицію біля бродів на річці *Угрі*. Кілька разів монголи атакували бойові порядки русичів, але невдовзі з великими втратами відступали. Нарешті Ахмат забрав своє військо й назавжди повернувся у Степ.

«Стояння на Угрі» завершилося перемогою руських військ і знищенням монгольського ярма.

6 Розквіт культури Московського князівства.

У XIV—XV ст. руські землі переживали піднесення культурного життя. Зокрема, успішно розвивалася література, набули поширення різні літературні жанри: «житія», «сказання», «слова», «ходіння». Наприклад, велику літературну й історичну цінність має твір «Ходіння за три моря» тверського купця Афанасія Нікітіна про його подорож на Кавказ, в Індію, Персію та Крим (1468—1474 рр.).

◆ **Рис. 11.** Московський Кремль за часів Івана III
 ? Порівняйте з рис. 7 на с. 175. Як змінився вигляд Москви порівняно з початком XIV ст.?

◆ **Рис. 12.** «Стояння на Угрі». Мініатюра XVI ст.

«Слово про хміль»

Пияцтво князям і боярам землю спустошує, а людей достойних і вільних та майстрів у рабство кидає... Пияцтво брата із братом сварить, а чоловіка відлучає від дружини. Від пияцтва ноги в нього болять, а руки тремтять, очі марніють.

? Якою є головна ідея «Слова про хміль»?

У цей час творили геніальні художники — виходець із Візантії **Феофан Грек** й **Андрій Рубльов**, фрески яких прикрашали кращі храми Московської держави. Всесвітнє визнання здобула ікона Андрія Рубльова «Трійця», пронизана ідеєю віри в майбутнє руського народу.

Іван III прагнув оточити себе визначними здобутками архітектури. У Московському Кремлі розгорнулося будівництво оборонних споруд, князівських палат і храмів. Поряд із руськими зодчими тут працювали італійські архітектори П'єтро Соларі (Нікольська й Фроловська вежі), Антоніо Фрязін (Тайницька вежа), Марко Фрязін (Грановита палата). Уродженець Болонії Арістотель Фіораванті керував будівництвом Успенського собору. Кремль перетворився на міцну фортецю і духовний центр Московії.

Досягнення Московської держави відповідали кращим зразкам західноєвропейської середньовічної культури.

Запитання й завдання

1. Із якими подіями в історії пов'язана поява Москви на карті Північно-Східної Русі?
2. Визначте переваги в організації монгольського війська.
3. Назвіть

◆ Рис. 13. Андрій Рубльов.
Ікона «Трійця»

◆ Рис. 14. Успенський собор у Кремлі — головний храм руського православ'я, найдавніша кам'яна споруда в сучасній Москві

основу причину успіхів монгольських завоювань у Східній Європі. 4. Які географічні й історичні особливості привели до посилення Москви на початку XIV ст.? 5. У чому полягають причини поразки війська Мамає в Куликовській битві? 6. Які зміни в житті Московської держави відбулися в роки правління Івана III? Як змінилося становище князя в руському суспільстві цього часу? 7. Використовуючи текст параграфа, сформулюйте в зошиті визначення термінів і поняття: *Боярська дума*, *«Судебник»*, *тумен*, *ярлик*, *«вихід»*, *Золота Орда*, *«стояння на Угрі»*. 8. Назвіть факти, які свідчать, що в культурному й політичному житті Московської держави зберігалися зв'язки з європейськими країнами.

З опису Москви, складеного венеціанцем Амвросієм Контаріні (XV ст.)

Москва є столицею великого князя. Вона оточена великими лісами, що вкривають майже весь простір Русі, і буяє всякого роду хлібом... Наприкінці жовтня річка, що протікає посеред Москви, вкривається міцною кригою, на якій купці ставлять крамниці свої з різними товарами... На такий ринок щодня протягом усієї зими привозять хліб, м'ясо, свиней, дрова, сіно й інші потрібні припаси... На річці влаштовують також кінні перегони й інші забави, але нерідко в цих розвагах ламають собі шиї. Москвичі, як чоловіки, так і жінки, загалом гарні із себе... До Москви взимку з'їжджаються безліч купців із Німеччини й Польщі для придбання різного хутра, наприклад соболів, вовків, горностаїв, білок і іноді рисей... У Москві пробув я від 25 вересня до 21 січня й не можу поскаржитися на негостинність її жителів...

- ? 1. Які особливості в організації торгівлі в Москві здивували жителя Венеції? 2. Які товари пропонували московські ринки для місцевих покупців і заморських гостей?

§ 28. Новгородська боярська республіка

✓ Історія Новгорода — це історія одного з найбільших міст Середньовічної Європи і безкрайньої країни, що розкинулася від Балтики до Північного Льодовитого океану й Уралу. Новгород розташовувався на перехресті важливих торговельних шляхів. Протягом тривалого часу він був для руських земель своєрідним «вікном у Європу». Тут зародилися й були знищені початки демократичного устрою середньовічної держави. Особливостям історії Новгорода й присвячений цей параграф.

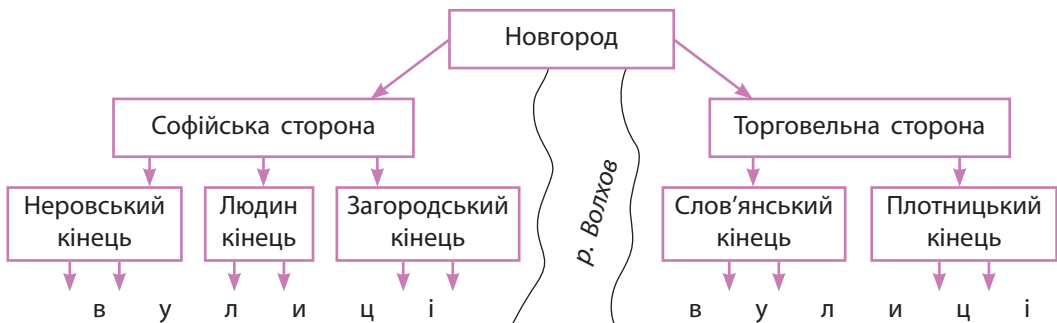
Варто повторити: § 19.

1 Новгородські землі.

Суворі природні умови Північно-Західної Русі — холодний і вологий клімат, ліси, болота, бідні ґрунти — не сприяли розвитку тут землеробства. Хліб доводилося завозити з південних руських князівств. Водночас Новгородська земля славилася різними промислами. Місцеві жителі здавна успішно полювали на хутрового й морського звіра, займалися рибальством і бортництвом. Скотарство й городництво забезпечували необхідними продуктами харчування й сировиною. Найвищим вимогам того часу відповідало міське ремесло. Тут працювали ковалі й зброярі, гончарі й шевці, ювеліри й склодуви.

Багаторічні археологічні дослідження свідчать, що «нове місто» на берегах річки Волхов виникло в середині IX ст. у результаті об'єднання трьох окремих поселень, що пояснює особливості міського устрою. Місто складалося із двох частин: *Софійська сторона* з головним міським храмом Святої Софії і *Торговельна сторона*, де розміщувався міський ринок. Сторони ділилися на *кінці*, а ті, у свою чергу, — на *вулиці*.

◆ Рис. 1. Міський устрій Новгорода

◆ **Рис. 2.** Собор Святої Софії в Новгороді (XII ст.). Сучасний вигляд

◆ **Рис. 3.** Новгородський торг. Художник А. Васнецов

У 1136 р. новгородці підняли повстання й вигнали з міста князя Всеволода Мстиславича. Тепер вони самі запрошували князя із дружиною на умовах «ряду» — договору, що істотно обмежив князівську владу. Так, в умовах феодальної роздробленості виникла незалежна Новгородська держава. Новгород контролював великі території в Прибалтиці, Фінляндії, на узбережжі Білого моря й до Північного Льодовитого океану та Уралу. Владу Новгорода визнали багато фіно-угорських племен. У XIV ст. новгородці дісталися гирла річки Об і підкорили сибірські племена.

Новгород перетворився на найбільший торговельний і ремісничий центр Європи, який у документах часто називають «Великим».

2 Вторгнення із Заходу.

Багатства Новгородської землі завжди викликали підвищений інтерес із боку сусідніх держав, що прагнули встановити свій контроль над торговельними шляхами, які приносили величезні доходи. Однак новгородці непохитно захищали свої землі й завжди були готові їх розширити. Навала монголів, руйнування й ослаблення Русі в 1237—1239 рр. підштовхнули шведів і німецьких рицарів-хрестоносців до нових військових походів.

У 1240 р. на новгородській землі у гирлі річки Неви висадився загін шведських феодалів на чолі з родичем короля. Вони намагалися закріпитися на цій важливій ділянці торговельного шляху, що відкривав дорогу з Балтійського моря в глиб новгородських володінь. У той час на умовах договору в Новгороді княжив 19-річний

◆ **Рис. 4.** Олександр Невський у бою на Чудському озері. Мініатюра XVI ст.

? Який момент бою зображений на мініатюрі?

Олександр Ярославич (1221—1263). Не вагаючись, він зібрав свою дружину й невеликий загін міського ополчення та швидко вирушив до табору шведів. Стрімкий удар виявився несподіваним для супротивника. Ворог був розбитий. Рішучі дії молодого князя й славна перемога додали до його імені почесне прізвисько «**Невський**».

Того самого року, продовжуючи «натиск на Схід», війська Лівонського ордену захопили Ізборськ, Копор'є, Псков. Для захисту своїх земель новгородці знову звернулися по допомогу до князя Олександра, що княжив тоді в Переяславлі. У квітні 1242 р. він розташував свої війська на льоду *Чудського озера* й перекрив дорогу хрестоносцям. Крім князівської дружини, до складу його війська входили загони з Новгороду, Володимира та інших руських міст. Для того щоб стримати удар німецького рицарського клину (бойовий порядок), князь посилив центральну частину своїх полків. Кіннота розташувалася на флангах. Страшний удар важкоозброєних рицарів і піхоти руське військо витримало, а із флангів, оточуючи бойові порядки німців, атакувала кінна дружина Олександра Невського. Хрестоносці кинулися навтьоки. До середини дня весняний лід не витримав ваги рицарських обладунків, і багато воїнів опинилися у воді. Бій увійшов в історію під назвою *Льодове побоїще*.

Полководець, дипломат, святий

Великий князь володимирський **Олександр Невський** був не тільки хоробрим воїном і талановитим полководцем, що прославився перемогами на берегах Неви й на льоду Чудського озера, але й досвідченим і жорстким політиком. Усвідомлюючи неможливість боротьби з монголами, Олександр використав свій авторитет для налагодження відносин між ханом, руськими князями й містами, намагався полегшити тягар монгольського ярма. Із цією метою він чотири рази їздив в Орду, завоював повагу при ханському дворі. Олександр Невський помер молодим. Учені припускають, що монгольський хан розправився з князем за допомогою отрути. Православна церква канонізувала князя Олександра як захисника православ'я.

Льодове побоїще зупинило агресію хрестоносців проти Новгородської землі.

◆ **Рис. 5.** Охоронна грамота німецьким купцям із печатками князя, посадника й тисяцького (XIV ст.)

3 «Вікно в Європу».

Наприкінці зими 1238 р. монгольське військо опинилося за 100 км від багатого міста Новгород. Раптово Батий повернув своє військо на південь... Чому ж Новгород був урятований від розгрому? Багато дослідників вважають, що Батий вирішив зберегти місто, щоб із його допомогою торгувати з країнами Західної Європи. Таким чином, Новгороду пощастило уникнути монгольської навали, але деякий час довелося сплачувати данину золотоординським правителям.

Добре розгалужені й обладнані волоками водні шляхи з'єднували Новгородську землю з Балтикою й Північною Європою. Шлях на Волгу приводив до Каспійського моря й країн Сходу, а дніпровський шлях закінчувався біля воріт Константинополя. Тому купецтво завжди було шанованою та впливовою частиною населення Новгород. Не випадково у місцевих билинах славили не тільки богатирів, але й купця та мореплавця Садка.

Європейські купці тримали в Новгороді свої торговельні двори. Особливо тісні зв'язки новгородці підтримували з купцями острова Готланд і містами знаменитої Ганзи. В угодах із німецькими партнерами новгородці гарантували торговельним людям охорону майнових прав, безперешкодний в'їзд, захист від образ, справедливий суд тощо. У місті протягом тривалого часу діяла збудована іноземними купцями католицька церква.

У Новгород

Кольорові й коштовні метали, сукно, вино, бурштин, сіль, риба

Хутро, віск, мед, шкіри та шкіряне взуття, моржева кістка

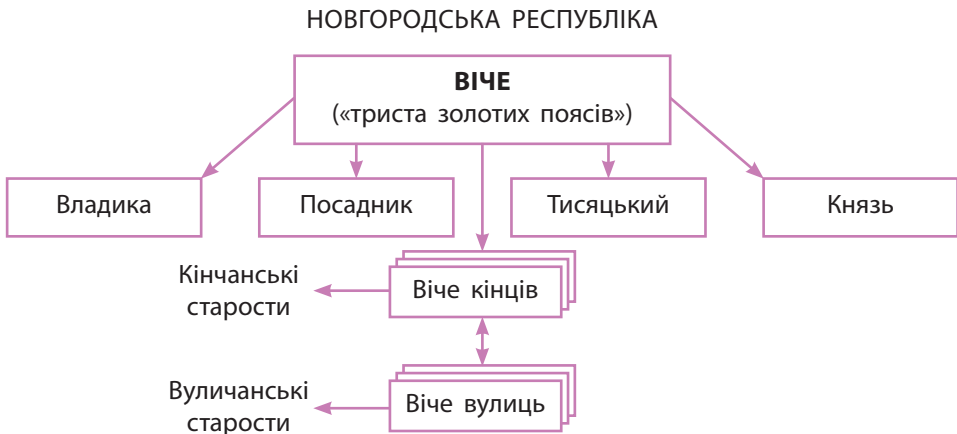
У Європу

Торгівля мала гуртовий характер. Торгувати в роздріб на ринках і вулицях Новгороду було заборонено. Іноземні гості (купці) мали право укладати угоди тільки з жителями Новгороду. Такі самі правила торгівлі поширювалися на новгородських купців, що приїжджали в європейські країни.

Торгівля з європейськими країнами була важливою частиною економічного життя Новгороду.

4 Пан Великий Новгород.

Як уже відомо, у Новгороді своя князівська династія так і не сформувалася. Управляти землями запрошували князів смоленських, суздальських, чернігівських династій. Іноді князя проганяли — «указували шлях». За два століття князі в Новгороді змінювалися 58 разів. Князь вершив суд. Його дружина захищала кордони країни й завойовувала нові землі. Зі своїми сусідами новгородці воювали часто.

Основна влада в місті належала знатним боярським родинам. Статус переходив у спадок, і жодні заслуги не давали можливості стати новгородським боярином. Вищим органом влади були народні збори — *віче*, що збиралося на дворі колишньої резиденції Ярослава Мудрого. Тут на стовпі був установлений вічовий дзвін, закличний дзенькіт якого збирав «триста золотих поясів» — цвіт новгородського боярства. Окремо скликалися віче кінців і віче вулиць, на яких «менші» люди обирали старост і вирішували точні питання міського життя.

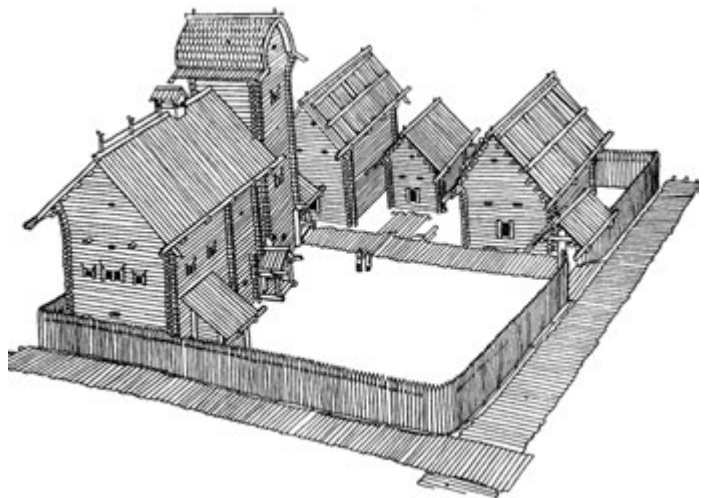
Боярське віче з найбільш знатних родин обирало *посадника* — головну посадову особу міста. Обраний на вічі *тисяцький* представляв інтереси купців і ремісників. Він очолював ополчення й завідував збором податків. Важливу роль відігравав *владика* (архієпископ), якого на вічі обирали за жеребом із трьох кандидатів. Новгородського архієпископа затверджував київський митрополит. Владика був не тільки духовним наставником новгородського суспільства, він брав участь у світському житті, підписував міжнародні угоди. Авторитет архієпископа підтримував спеціальний полк.

Таким чином, у Новгороді виникла республіканська форма правління, що ґрунтувалася на виборності посадових осіб. Державні документи скріплювали печатки князя, посадника, тисяцького, архієпископа — вони представляли всю громаду городян, що виступала як *Пан Великий Новгород*. Схожі за своїм державним устроєм середньовічні торговельні республіки виникли в деяких містах Північної Італії.

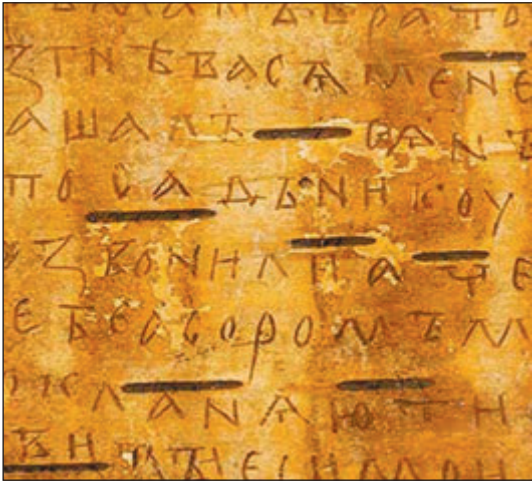
Пан Великий Новгород — боярська торговельна республіка, яка заклала демократичні традиції в руському середньовічному суспільстві.

5 Повсякденне життя новгородців.

Повсякденне життя людей, як і в інших давньоруських землях, визначалося нормами православної віри й моралі. Стали звичними й обов'язковими молитви, відвідування церкви, пости й християнські

◆ **Рис. 6.** Новгородські хорони Олісея Гречина (XII ст.). Реконструкція. Хорони стояли в глибокому дворі, обгородженому парканом. У дворі розміщувалися стайні, комора, лазня, льох, скотарня

◆ Рис. 7. Берестяна грамота (фрагмент)

◆ Рис. 8. Малюнок хлопчика Онфіма на бересті (XIII ст.)

обряди. Проте давні язичницькі традиції протягом тривалого часу зберігалися у звичаях, святах і ритуалах.

Як відомо, аж до XVIII ст. Русь залишалася «дерев'яною». Деревина — чудовий будівельний матеріал, і саме йому віддавали перевагу новгородці. «Чорні» люди споруджували дерев'яний зруб, який опалювали «по-чорному», а маленькі віконця затягували бичачим міхуром. Бояри й багаті купці зводили *хороми* — просторі житла, поділені на світлиці, іноді у два-три поверхи.

Розкопки свідчать, що в Новгороді велика увага приділялася благоустрою. Вулиці були вкриті дерев'яною бруківкою, яку регулярно замінювали. Уже у XII ст. у Новгороді діяли водогін і каналізація.

Основу харчування становив хліб і різноманітні каші (вівсяна, ячмінна, пшоняна, гречана). На столі жителів Північно-Західної Русі завжди були риба, гриби, мед. Посуд прості люди мали дерев'яний або глиняний, у багатих будинках користувалися срібними або олов'яними мисками, кухлями, ложками.

В основі чоловічого й жіночого одягу була довга сорочка. Чоловіки носили порти — штани, а жінки поверх сорочки вдягали плаття. І влітку, і взимку люди носили головні убори. Одяг шили з домотканого сукна або тканин, що привозили із Фландрії, Венеції, країн Сходу. Взуття шили шкіряне, залежно від пори року. Селя-

ни й міська біднота обходилися постолами й обмотками. Прикраси полюбляли і жінки, і чоловіки: сережки, гривни, персні, браслети, шиті золотом пояси.

«Я надіслав тобі бересту...»

Жителі Новгороду мали освіту високого рівня. Про це свідчать знайдені під час археологічних розкопок берестяні грамоти. Береста добре збереглася у вологому новгородському ґрунті. Знахідка першої берестяної грамоти в 1951 р. стала важливою науковою подією, яку за значенням для історії Східної Європи можна порівняти зі знахідками єгипетських папірусів. Записи на бересті свідчать, що люди різних статків і походження володіли грамотою. Бересту використовували для складання різних документів (торговельні угоди, боргові розписки). На бересті писали листи, вели учнівські зошити тощо. Вченими було знайдено понад тисяча новгородських берестяних грамот.

Повсякденне життя новгородців у Середні віки майже не відрізнялося від умов життя людей західноєвропейських країн.

6 Падіння Великого Новгороду.

У XV ст. становище Новгороду суттєво змінилося. Зміцніла Москва, що збрала навколо себе всі землі Північно-Східної Русі, у тому числі й деякі новгородські володіння. Водночас зросло й посилилося Велике князівство Литовське. Спираючись на союз із католицькою Польщею, Литва мала намір розширити володіння на схід за рахунок приєднання Новгороду. У самому Великому Новгороді почалися смути й заворушення між боярством, купецтвом і «чорними» людьми. У місті запекло боролися один з одним прихильники Литви й Москви.

Прихильниками приєднання Новгороду до Литви були бояри Борецькі, очолювані Марфою Посадницею (вдовою посадника). Вони розраховували, що у складі Польсько-Литовської держави Новгороду вдасться зберегти свої вольності. Без погодження з Московією вони запросили правити в Новгороді князя з Литви й хотіли знову підпорядкувати місцевого архієпископа київському митрополиту. Готувалося посольство в Литву із проханням взяти Новгород у підданство. Інше угруповання бояр звернулося по допомогу до Івана III, який не забарився з відповіддю. Загартоване в боях московське військо розгромило місцевих повстанців. Польський король Казимир IV не наважився вступити у війну з Московією. Прихильники Литви і «Європи» були страчені. У 1478 р. Іван III наказав «...вічу

й дзвону в отчині нашій у Новгороді не бувати. Посадникові не бувати. А державу нам своєю мати». Вічовий дзвін зняли й перевезли до Москви. Управління Новгородом доручили великокнязівському наміснику.

У складі Московської держави Пан Великий Новгород перетворився на звичайне місто та втратив колишній політичний та економічний вплив.

?

Запитання й завдання

1. Як природні й кліматичні умови вплинули на розвиток господарства Великого Новгорода? **2.** Великий Новгород — це місто? країна? держава? **3.** Визначте причини перемог князя Олександра Невського в боротьбі проти шведських і німецьких загарбників. **4.** Чому фахівці вважають, що в Середні віки Новгород для давньоруських земель виконував роль «вікна в Європу»? **5.** Охарактеризуйте торговельні відносини Новгородської землі із західноєвропейськими країнами. **6.** Поясніть зміст поняття «Пан Великий Новгород». **7.** Чому Великий Новгород втратив державну самостійність? **8*.** Які принципи демократичного устрою держави існували в житті Новгорода? **9*.** Із якою метою державні обов'язки й повноваження розподілялися між князем, посадником, тисяцьким і архієпископом?

Новгородські берестяні грамоти XIII—XIV ст.

* * *

Уклін від Михайла панові своєму Тимофію. Земля готова (зорана). Потрібне насіння. Надішли якнайшвидше розпорядження, бо ми не можемо взяти зерно без твого слова.

* * *

Уклін від Петра Марії. Покосив я луки у селі Озиричі, але жителі його [сіно] в мене забрали. Надішли копію з купчої грамоти, щоб я довів своє право на сіно.

* * *

Уклін від Бориса Настасьї. Як отримаєш цю грамоту (бересту), надішли мені людину на коні, тому що тут справ багато. І надішли сорочку, яку забула покласти.

* * *

Від Микити Уляні. Іди за мене. Ти мені подобаєшся, а я тобі? Свідком моїм буде Гнат Моїсеєв.

? **1.** Поясніть зміст грамот. **2.** До яких видів історичних джерел належать наведені берестяні грамоти? **3.** Представники яких середньовічних станів згадуються в грамотах?

РОЗДІЛ VI. СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СХІД

Історія Середньовічного Сходу охоплює великий період, що лежить між Стародавньою історією й Новим часом і є невід’ємною складовою все-світньої історії. На відміну від країн Європи, Середні віки на Сході тривали на 200—250 років довше. Країни Сходу зробили безцінний внесок у розвиток загальнолюдської цивілізації, вплинули на історичний розвиток, економіку й культуру сучасних держав Азії, Африки і Європи. У Середні віки на Сході виникли й досягли свого розквіту неповторні цивілізації, що характеризуються високим рівнем розвитку держав, а також матеріальної та духовної культури. У цьому розділі ми торкнемося історії Османської імперії, Китаю й Індії — найбільших середньовічних держав Сходу.

Тривалі кровопролитні війни, руйнівні навали кочівників, жадливі епідемії, релігійна ворожнеча — ніщо не могло зупинити розвиток всесвітньої історії. Наближалися Нові часи...

§ 29. Утворення Османської імперії

✓ У XIV—XV ст. у Південно-Східній Європі відбувалися події, які привели до серйозних наслідків в історії цивілізацій Заходу й Сходу. На зміну православної Візантійській імперії, що занепадала, прийшла Османська імперія — деспотична мусульманська держава, володіння якої розкинулися на трьох частинах світу. Наприкінці Середньовіччя турки-османи відіграли визначну роль в історії європейських й азіатських народів.

Варто повторити: § 5, 6, 7.

1 Виникнення держави турків-османів.

Як розповідає легенда, у XIII ст. 400 кибиток турків-османів, витіснених монголами із Середньої Азії, осіли в західній частині півострова Мала Азія на кордоні з Візантією, розшматованою Четвертим хрестовим походом. Спочатку виникло невелике турецьке князівство (бейлик) на чолі з беєм **Османом I (1258—1324)**. Так був покладений початок османської історії.

Прикриваючись прапором джихаду, турки-османи постійно здійснювали грабіжницькі набіги на землі роздробленої Візантії. Влітку **1302 р.** Осман I здобув першу велику перемогу над імператорським військом у відкритому бою. Цю подію вважають початком політичної історії турецької держави.

Незабаром правитель турецької держави Орхán I (1326—1359) проголосив себе султаном. Цей титул підвищував його авторитет у внутрішній і зовнішній політиці. Султан мав величезну владу, був світським і духовним правителем країни, заступником, виконавцем і тлумачем Корану: «Султан — тінь Бога на Землі».

Проте в турецькій державі не існувало закріпленого законом беззаперечного права старшого сина на престол. Отже, будь-який син султана міг претендувати на трон. Тому історія всіх відомих султанів починається жахливими сценами братовбивства.

Із фірмáну (указу) султана Мехмеда II Фатіха (1478 р.)

Той із моїх синів, що вступить на престол, має право вбити своїх братів, щоб був лад на землі.

Уряд і збройні сили Туреччини очолював *великий візир*. Він мав велику владу, але головою відповідав перед султаном за роботу всіх державних установ та успішні дії армії. Першою столицею турецької держави стало місто *Бурса*.

Отже, за короткий період невелике князівство перетворилося на сильну й агресивну державу. Чим же Османська Туреччина відрізнялася від інших держав Європи та Азії?

Турецькі султани в державному житті широко використовували працю рабів. «Государеві раби» (*капикулу*) виконували всі роботи й обов'язки в палаці султана. Звідки ж брали капикулу? На підневільне християнське населення поширювався примусовий «податок кров'ю» — *девшірме*. Сильних і здорових хлопчиків розлучали з рідними сім'ями та відправляли жити в турецькі родини. У дітей виховували високий ісламський дух і беззаперечну відданість султанові. Після декількох років підготовки «государевих рабів» розподіляли для служби при дворі, у майстернях султана

◆ Рис. 1. Осман I Газі — засновник династії турецьких султанів. Турецька мініатюра XVII ст.

◆ Рис. 2. Османська імперія в XIV—XVI ст.

◆ Рис. 3. Яничари. Рисунок XIX ст.

◆ Рис. 4. Зразок турецької каліграфії. Османи запозичували здобутки арабомусульманської цивілізації та культури християнських країн

й армії. Невільниками були і прості охоронці, і великі візири. Із невольників створили султанську гвардію — «нове військо» («ені чері») — *яничарів*. Яничари (піхота, кіннота, артилерія) перетворилися на найбільш боєздатну й віддану частину армії.

Перші османські султани «священну війну» за віру спрямовували не на знищення, а підкорення православного населення. Османи виступали як заступники православних християн. Султан, дотримуючись ісламських традицій, гарантував збереження життя й власності православних християн, а також іудеїв за умови покірності й сплати подушного податку. Іновірцям надавали широкі права в організації життя своїх общин.

Османська Туреччина перетворилася на типову східну деспотію — державу з необмеженою владою правителя.

2 Народи Балканського півострова перед смертельною небезпекою.

На Балканах не вгасала затяжна війна всіх проти всіх. Бойові дії велися на території ослабленої Візантії, Болгарського царства, Сербського королівства. У кожній із держав тривали нескінченні війни за престол між різними угрупованнями феодалів. Болгарський літопис повідомляє, що в середині XIV ст. візантійський імператор запропонував сербському королю й болгарському царю укласти союз проти турків-османів, але отримав таку відповідь: «Коли прийдуть до нас турки, тоді й будемо захищатися від них». Крім того, Балкани стали ареною гострого протистояння двох гілок християнства — православ'я й католицизму.

◆ Рис. 5. Султан Мурад I і Мілош Обілич у битві на Косовому полі

◆ Рис. 6. Турецький кінний лучник

Уже в 1361 р. турки захопили давнє болгарське місто Адріанополь, яке назвали *Едірне* й оголосили новою столицею своєї держави. Болгарський цар визнав себе васалом султана. За його прикладом вчинили й інші правителі балканських країн. Хвиля вдалих завоювань і захоплень тривала.

У 1389 р. на *Косовому полі*, у долині поблизу міста Приштина, розгорнулася запекла битва. Проти османів виступило союзне воїнство, до складу якого входили дружини сербських феодалів, очолювані князем Лазарем, а також зағони албанців, болгар, боснійців, валахів, угорців і поляків. Слабкою ланкою союзного війська була повна відсутність єдності.

Трагедія Косового поля

Військо султана Мурада I налічувало до 30 тис. шабель. Битва почалася рановранці 15 червня, і до середини дня події розгорталися на користь сербів. У вирішальний момент сербський рицар Мілош Обілич, який напередодні вдав, ніби перейшов на бік османів, домігся зустрічі із султаном і смертельно його поранив. У цій критичній ситуації син султана Баязид узяв командування основними силами турецької армії й довів бій до блискучої перемоги. На очах помираючого султана було страчено князя Лазаря, Мілоша Обілича й багатьох інших знатних сербів, захоплених у полон. Щоб залишитися єдиним спадкоємцем та очолити Османську державу, Баязид наказав убити свого старшого брата.

Поразка на Косовому полі стала початком османського ярма, національного й релігійного гноблення та приниження сербського народу.

За особисту відвагу й рішучість султана Баязида I прозвали «Блискавичним». Він продовжив підкорення північно-балканських земель і незабаром турки захопили столицю Болгарії місто Тирново. Авторитет і престиж Баязида I значно зріс після розгрому війська хрестоносців поблизу Нікóполя в 1396 р. Угорський король Сигізмунд (майбутній імператор Священної Римської імперії, переслідувач і кат Яна Гуса) зібрав під свої прапори цвіт рицарства з усієї Європи. Однак самовпевнене й розрізнене воїнство хрестоносців було розбите дисциплінованою, фанатично відданою султанові османською кавалерією. Лише трьом сотням найбільш знатних рицарів зберегли життя. Їх викупив із полону французький король, що заплатив султанові 200 тис. золотих монет (близько тонни золота).

Опір туркам продовжив талановитий угорський воєвода **Янош Хуньяді (1387—1456)**. Він завдав османам кілька відчутних поразок. Однак Хрестовий похід 1444 р. під його керівництвом закінчився провалом. Проте боротьба, яку вів непримиренний Янош, на 70 років відсунула османське завоювання Угорщини.

Таким чином, до початку XV ст. турки почували себе господарями Балкан. У 1400 р. вони взяли в облогу Константинополь, і здавалося, що доля візантійської столиці й залишків імперії вирішена. Проте вторгнення в Туреччину войовничого правителя Самарканда Тимура несподівано відсунуло загибель Візантії ще на півстоліття. Війська двох завойовників Баязида й Тимура в 1402 р. зішлись в смертельній битві під Анкарою. 150-тисячне військо Тимура буквально розтоптало турецьку піхоту, а сам султан опинився в ганебному полоні. Так, незламна держава османів розпалася й на 20 років поринула в смуту.

Залізний Кульгавий

Тимур, якого в Європі називали Тамерланом, мав усі необхідні якості завойовника: талант полководця, нечувану жорстокість, ісламський фанатизм. У молодості Тимура було важко поранено, і решту життя він кульгав, долаючи сильний біль, що пояснює ще одне його прізвисько — «Залізний Кульгавий». За 33 роки завоювань (1370—1403) Тимур підкорив Середню Азію, Афганістан, Іран, Північну Індію й Передню Азію, розгромив Золоту Орду й Османську Туреччину. Непереможне військо Тимура вийшло до Середземного моря, захопивши фортецю хрестоносців Смірну. За його наказом головами страчених рицарів із металних машин обстріляли генуезькі кораблі, які приспіли на допомогу. Смерть завойовника в 1405 р. призвела до розпаду й загибелі його держави.

3 Загибель Візантії у XV ст.

На початку XV ст. Візантія володіла лише Константинополем, вузькою смугою берега уздовж протоки Босфор і кількома островами

в Егейському морі. Візантії не змогли об'єднати свої зусилля проти спільного ворога, феодали продовжували безглузду боротьбу за владу. Василевс Мануїл II Палеолог (1391—1425) вирушив у тривалу дипломатичну подорож, намагаючись заручитися підтримкою християнських королів Європи в боротьбі проти османів. Далі обіцянок справа не зрушилася.

Особливі суперечки у візантійському суспільстві викликали питання про церковну унію з католицькою церквою. Багато людей лише в ній вбачали порятунок, шукаючи захисту в папи римського. Проте більшість народів відкидала заклик до уніатства, вважаючи владу мусульман кращою за папську.

Турецький натиск наростав. Імператор Іоанн VIII Палеолог (1425—1448) звернувся до Папи Римського Євгенія IV із пропозицією об'єднати католицьку й православну церкви за умови організації визвольного хрестового походу проти османів. Папа залюбки пристав на цю пропозицію й запросив візантійців на собор католицької церкви, що відбувався у *Флоренції*. У **1439 р.** собор прийняв рішення про унію. Вона передбачала визнання православними особливого статусу папи римського й інших католицьких догматів. Проте більшість східних християнських священників і простий народ не визнали Флорентійську унію. Собор православних церков виголосив їй анафему. Так візантійці залишилися сам на сам із грізним ворогом.

◆ **Рис. 7.** Церква Святої Марії, де відбувся собор у Флоренції 1439 р. Сучасний вигляд

4 Падіння Константинополя й загибель Візантії.

Султан Мурад II зумів об'єднати турків і до середини XV ст. стати єдиновладним господарем османських володінь в Азії та Європі. Настала черга Константинополя. Цю справу продовжив син Мурада II Мехмед II.

Мехмед Завойовник

Турецький султан Мехмед II Фатіх, тобто Завойовник (1451—1481), зійшов на престол ще дитиною й незабаром був скинутий. Повернувшись до влади в 17-річному віці, Великий Турка (так його називали в Європі) — блискучий полководець, знавець давньогрецької філософії й кількох мов — наказав убити всіх своїх родичів, які могли б претендувати на престол, у тому числі дев'ятимісячного брата.

◆ **Рис. 8.** Міські стіни Константинополя (нині Стамбул). Сучасний вигляд

Навесні 1453 р. турки взяли в облогу величезний, неприступний Константинополь. Лише кілька сотень італійських найманців прийшли на допомогу місту. Облога Константинополя тривала 54 дні. Перевага була на боці турків. На оборонні стіни міста могли піднятися лише 5—6 тис. захисників, у той час як султан зібрав біля візантійської столиці майже 150 тис. воїнів. Через недбалість генуезького гарнізону фортеці Галата османам вдалося по суходолу перетягти бойові кораблі в бухту Золотий Ріг, вхід у яку був надійно перекритий важким залізним ланцюгом. **29 травня 1453 р.** відбувся вирішальний штурм, і яничари увірвалися в місто. Останній візантійський імператор Константин XI загинув зі зброєю в руках. Дике пограбування тривало три дні. Візантійська імперія загинула, замість неї народилася імперія Османська.

Мехмед II оголосив Константинополь своєю столицею, яку відтепер називали *Стамбулом*, і відчув себе володарем світу.

Загибель Візантії глибоко вразила правителів країн Європи й стала важким ударом для християнського світу.

Захоплення Константинополя й загибель Візантії
змінити співвідношення сил між християнською
та мусульманською цивілізаціями.

Установлення османського панування в Південно-Східній Європі призвело до численних страждань балканських народів, які на кілька століть потрапили під турецьке ярмо. Виникла могутня *Османська імперія*, на яку мали зважати держави Європи й Азії. Османи підкорили собі традиційні маршрути торгівлі, якими до Європи надходили товари східних країн. Колишні господарі Середземного моря — Генуя й Венеція — втратили свої позиції. Європа була змушена шукати нові шляхи до багатств країн Сходу.

◆ **Рис. 9.** Османи перетягають кораблі в бухту Золотий Ріг

◆ **Рис. 10.** Мечеть Баязида II (1498 р.)

5 Зміцнення Османської імперії.

Захоплення Константинополя надихнуло османів до нових завоювань. Султанів вабили доходи з торговельних шляхів Чорного моря і величезні прибутки работоргівлі. Турки вдерлися до Криму.

У 1475 р. у повідомленні генуезького шпигуна з Константинополя йшлося про відправлення на Крим майже 500 галер із військом, артилерією й кіньми. Турки висадилися на Південному березі Криму, поблизу Кафи (Феодосія). За чотири травневі дні турецька облогова артилерія, що не мала собі рівних у Європі, зруйнувала першу лінію оборони Кафи. Турки захопили місто. Слідом за Кафою після відчайдушного опору впали генуезькі фортеці Солдайя (Судак) і Чембало (Балаклава), а також православне князівство Феодоро в Південно-Західному Криму. Кримські татари визнали себе васалами турецького султана.

До кінця XV ст. Чорне море перетворилося на внутрішнє озеро Османської імперії. Таким чином, турки-османи створили необхідні умови для подальшого наступу в Європі та Азії.

Запитання й завдання

1. Чому турецьким племенам, що переселилися в Малу Азію, вдалося створити тут свою державу?
2. Визначте сильні й слабкі сторони влади турецьких султанів.
3. Чому туркам вдалося за короткий історичний період захопити й підкорити країни Балканського півострова?
4. У чому полягають причини поразки сербів та їхніх союзників у бою на Косовому полі?
5. Розкажіть про завоювання Тимура.
6. Чому сильні європейські держави, наприклад Англія і Франція, не надали допомогу християнській Візантії?
7. Із якою метою візантійський імператор і патріарх підписали унію з папою римським?
8. Чи могла Флорентійська унія врятувати Візантію?
9. Розкажіть про взяття Константинополя турками.
10. Які наслідки для європейських країн мала загибель Візантійської імперії?

?

i

§ 30. «Піднебесна імперія» у Середні віки

✓ Стосовно історії та культури китайської цивілізації часто використовують епітет «великий»: «Великий Шовковий шлях», «Велика Китайська стіна», «Великий канал», «Велика гребля». Другою характерною рисою Китаю вважають його «загадковість» і «незбагненність» для європейця. Напевно, так відбувається тому, що європейська цивілізація в період Стародавнього світу й Середньовіччя не вплинула на Китай. Народи цієї країни завжди розвивалися самостійно і створили власну неповторну цивілізацію. Наприклад, свою країну китайці називали «Піднебесною імперією» або «Серединною державою», лічбу часу вели не століттями, а за правлінням імператорських династій. Про середньовічні династії й досягнення китайського народу розповідатиметься в цьому параграфі.

1 Епоха династії Тан — час «радісного Китаю».

Після Великого переселення народів і навали кочівників у Китаї затвердилася **династія Тан (618—906)**. Роздроблені китайські князівства об'єдналися в єдину державу й вигнали завойовників. Настав час розквіту китайської середньовічної цивілізації. Середньовічні китайські історики назвали цей період часом «радісного Китаю». Чи дійсно це так?

◆ **Рис. 1.** Тай Цзун — наймогутніший імператор династії Тан

Наймогутнішим імператором династії Тан був **Тай Цзун (627—649)**. Після кровопролитної війни він знищив своїх суперників й установив одноосібну владу. Перші імператори династії Тан суворо придушували народні повстання й бунти, але при цьому страчували також розкрадачів скарбниці та хабарників. Щоб не допустити в країні голоду, були відкриті державні комори із запасами. Селянам роздали незайняті землі. Люди, що відбували трудову повинність на будівництві палаців і фортець, повернулися до селянської праці.

Час династії Тан називають «золотим віком» китайської культури.

Значних успіхів Китай досяг у боротьбі із зовнішніми ворогами. Писемні джерела свідчать, що 88 народів визнали верховну владу Ки-

таю, що поширювалася від Кореї до Каспійського моря. Китайські гарнізони розташовувалися в найбагатших містах Середньої Азії та інших важливих пунктах Великого Шовкового шляху. Подальше просування китайських військ на захід зупинили араби у 751 р. в битві на річці Талас.

«Серединну країну» очолював імператор («Син Неба»), влада якого не обмежувалася законами й передавалася в спадщину. При імператорі діяла Державна рада, що складалася з родичів і довірених осіб. Столиця держави — Чанань — перетворилася на велике місто. За розкішню й благоустроєм китайська столиця перевершила Константинополь.

Виконавчу владу здійснювало Управління відомств, що складалося із шести міністерств. За їхньою діяльністю стежили прокурори спеціальної контрольно-ревізійної палати. Державна служба в Китаї вважалася найкращою кар'єрою для чоловіка. Загальна кількість чиновників у країні досягала одного мільйона осіб. Як же готували таку кількість грамотних і сумлінних службовців? Річ у тому, що в Китаї існувала система іспитів, і до державної служби не допускали неуків і ледарів.

◆ Рис. 2, 3. Лі Бо (701—762) й Ду Фу (712—770). Фахівці зараховують їх до найвидатніших поетів світової літератури

Державні іспити в «Піднебесній імперії»

Іспити відбувалися один раз на два-три роки в спеціальних приміщеннях у повітах, округах, провінціях, у столиці й навіть в імператорському палаці. Бажаючі обійняти державну посаду повинні були в суворій ізоляції один від одного показати свою каліграфічну майстерність, глибокі знання з історії, літератури й філософії, мати досвід віршування. Чим вищим був результат іспиту, тим вищою — посада, яку могли запропонувати кандидатам, що успішно пройшли випробування. Державні іспити створювали можливості успішної кар'єри для обдарованих людей незалежно від їхнього походження.

За силою та могутністю імперія Тан не мала рівних серед держав світу, що існували на той час.

2 Селянська війна в Китаї.

Землеробство завжди було основою економіки Китаю. Кожен селянин мав наділ орної землі на общинному полі й сад. Частину врожаю хлібороб віддавав державі у вигляді податку, а також щороку відпрацьовував 20 днів на користь імператора.

Зі зростанням величезного державного апарату, який потрібно було утримувати, збільшувалися й податки, що призвело до розорення селянства. Китайські імператори не могли стримати агресію кочових племен і відкупувалися від їхніх вождів зерном, шовком, золотом. Ці витрати також лягли на плечі селян. Влада слабшала. На місцях намісники, чиновники й багатії відбирали в селян землю, закривали буддійські монастирі. Ченців виганяли на вулицю. Сильна посуха середини IX ст. призвела до жахливого голоду.

Почалися народні заворушення, і в Китаї вибухнула *Селянська війна* (874—901), що мала величезну руйнівну силу. Чому ж селянські повстання, які не були рідкістю в країнах Сходу й Заходу, ми називаємо «війною»?

Воєнні дії охопили значну частину території країни й продовжувалися протягом тривалого часу. Повсталі прагнули захопити імператорську владу. Селян підтримало все знедолене населення країни: ремісники, міська біднота, бурлаки, жебраки й розбійники. Загони повсталих об'єдналися в армії, які здійснювали далекі походи.

Особливої сили воєнні дії набули з появою досвідченого бійця **Хуан Чао**. Він став на чолі повсталих і взяв собі титул «Великий полководець Піднебесної». Під його керівництвом селянська армія захопила Чанань, із якого втік імператор. У завойовану столицю Хуан Чао в'їхав на золотій колісниці й наказав роздати біднякам золото й шовк. Один із китайських істориків визнає, що полководець «під час походу упорядкував військо». Проте Селянська війна супроводжувалася нестримними пограбуваннями і терором. Наприклад, при взятті торговельного міста й порту Гуанчжоу було знищено і пограбовано багаті квартали перських і єврейських купців.

Війна: кров і пограбування (із книги китайського історика XI ст.)

Прагнучи пробитися до східної столиці, Хуан Чао особисто командував військами, що штурмували Жучжоу. Увесь цей час «Син Неба», молодий і слабкий, був охоплений великим жахом і проливав рясні сльози...

За кілька днів почалося велике пограбування. Людей зв'язували, били батогами й захоплювали їхнє майно. Багатіїв роззували й проганяли босими. Усіх затриманих чиновників, князів і знатних людей убивали, підпалювали будинки, якщо не могли там нічого знайти.

◆ **Рис. 4.** Повсталі селяни на вулицях Чананя

Придушити селянський рух удалося тільки за допомогою кочівників. Уся країна перебувала в руїнах. Економіка була підірвана, у країні лютували голод та епідемії. Загибель династії Тан стала неминучою. Незабаром владу в столиці захопив офіцер-самозванець. Єдина держава розпалася на кілька князівств, які відразу почали між собою війни.

Внутрішня криза, Селянська війна й вторгнення кочівників привели до загибелі династії Тан.

3 На вулицях середньовічного китайського міста.

У той час коли європейські міста перебували в забутті, у Китаї досягли свого розквіту великі й гарні міста Чанань, Гуанчжоу, Фучжоу, Ченду й багато інших, населення яких перевищувало півмільйона осіб.

За кількістю великих міст Китай не поступався жодній країні періоду Середньовіччя.

У китайських містах жили імператорські чиновники, знать, воєначальники. Як і всюди у світі, серед постійних жителів міст переважали ремісники й торговці, лікарі й вчителі, вантажники й слуги, бурлаки й жебраки.

У китайських містах будували ідеально рівні вулиці, що перетиналися під прямим кутом. Так виникли квартали. У кожному із кварталів був староста, що відповідав за порядок і збір податків.

Китайці створили добре продуману систему каналізації й водопостачання. У містах працювали фонтани, вулиці вкривали бруківкою, регулярно вивозили сміття. Міська влада організовувала приtulки, лікарні й громадські лазні. Повсюдно будували великі площі, парки й сквери. У парковому господарстві працювали кращі робіт-

◆ **Рис. 5.** Один із кварталів китайського міста. Реконструкція

◆ **Рис. 6.** Оборонні стіни китайського міста Пін'яо. Сучасний вигляд

? Які споруди були розташовані в цій частині міста?

ники. Окрасою міст були палаци імператора й місцевої знаті, а також буддистські храми й святилища.

!

Столиця імперії

Столиця країни Чанань досягала 9 км у довжину й 8 км завширшки. Вісім воріт із північного боку і ще по три — з інших боків були споруджені в міських стінах, які височіли на земляному насипі.

Збережені податкові списки свідчать, що в місті проживало близько двох мільйонів осіб. Крім китайців, тут жили представники різних національностей: тюрки, араби, перси й індійці. У місті було два величезні базари — східний (більш вишуканий) і західний. Базари розміщувалися уздовж кожної з 200 вуличок, що складалися з низки торговельних крамниць.

Кінна або піша міська варта підтримувала порядок. Уночі життя міста замирало, ніхто з жителів (за винятком лікарів і духівництва) не мав права залишати свої будинки. За порушення міських законів суворо карали ударами бамбукової палиці по п'ятах.

Китайські міста були центрами імператорської влади, економічного й культурного життя.

4 Завоювання Китаю монголами.

Монгольське завоювання Китаю розтягнулося на багато десятиліть (1209—1279). Мужній опір народу був подоланий, величезна країна скорена, і при владі затвердилася монгольська династія **Юань** («Початок»). Так монгольський хан став китайським імператором. Чому ж найбільша і найсильніша держава у світі стала жертвою кочівників?

Річ у тому, що до початку монгольських завоювань Китай був поділений на три держави, що ворогували між собою. Спочатку армії південнокитайської династії Сун навіть допомагали монгольському

хану Чингізхану завойовувати Північний Китай, сподіваючись пізніше позбутися своїх так званих «союзників».

Монголи-кочівники прагнули перетворити Китай на безкрайне пасовище. Вони зруйнували 90 міст, багато районів у долині річки Хуанхе знелюдніли. У Північному Китаї населення скоротилося на 15 млн осіб. Безжалісне знищення чекало на кожного, хто чинив опір загарбникам.

Із китайського літопису XIII ст. про вторгнення монголів до Китаю

Чингізхан поділив військо на три армії. Трьох синів своїх відрядив у напрямку хребта Тайхан на південь. Вони вчинили велике спустошення між містами Пін'яо і Тайюань... Монгольський государ пішов середньою дорогою... і повернув з армією до Пекіна... А в провінціях Хубей, Хенань, Шаньдун на кілька тисяч лі (лі — 0,5 км) простору майже всі жителі були перебиті. Золото й парчеві тканини, сини й дочки, воли й коні — все, як циновка, згорнуто й вивезено. Будинки й хатини спалені, міські стіни зруйновані.

На певний час життя в Китаї зупинилося: чиновники знищені, скасовані іспити, замерла торгівля й ремесло, у глибокому занепаді опинилося землеробство. Китайці сплачували великі податки й побори, виконували трудові повинності, утримували монгольські гарнізони, ханських послів і вельмож. У країні знову поширилося рабовласництво. Китайців часто перетворювали на рабів. Почали діяти невільницькі ринки.

Завойовники потопали в розкошах, а населення країни мучив голод. Різке погіршення життя призвело до зародження визвольного руху на чолі з буддійською сектою «Білий лотос». Люди мріяли про справедливість і рівність. Буддисти пророкували швидке наближення віку Будди.

Із «Книги про розмаїття світу» Марко Поло (XIV ст.)

У палаці великого хана

Протягом трьох зимових місяців великий хан живе в головному місті Китаю Ханбалику [Пекін], там його великий палац... Стіни у великих і малих покоях вкриті золотом і сріблом, і розмальовані по них дракони й звірі, птахи, коні й усякого роду звірі, і так стіни вкриті, що крім золота й живопису нічого не видно. Зала така простора, понад шість тисяч осіб може там вміститися.

Дивуєшся, скільки там покоїв, просторих і чудово влаштованих, і нікому у світі не збудувати й не влаштувати покоїв кращих, ніж ці...

Великий хан і китайці

Потрібно знати, що всім китайцям не до вподоби управління великого хана, тому що поставив він над ними татар (монголів) і найчастіше мусульман; а це китайці ненавиділи, тому що ті поводитися з ними, як із рабами. Великий хан отримав Китай не по праву, а силою і не довіряв китайцям...

- ◆ **Рис. 7.** Венеціанський купець Марко Поло. У 1271 р. 17-річним юнаком разом із батьком і дядьком він вирушив із Венеції до Китаю. Через 20 років Марко Поло повернувся в Італію. Із його слів була записана «Книга про розмаїття світу»

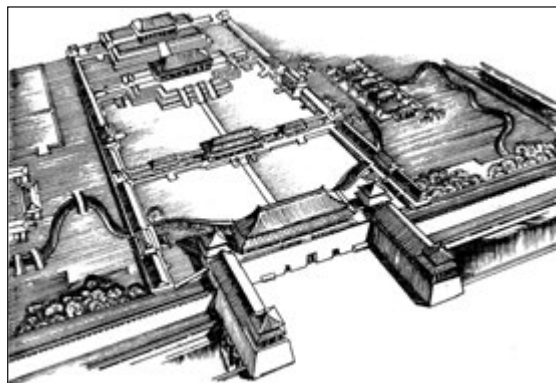
- ◆ **Рис. 8.** Загін «червоних пов'язок». Сучасний малюнок

Перші збройні виступи проти монгольського гноблення почалися в 1351 р. Серед повсталих виділялися загони *«червоних пов'язок»*. Вони вимагали справедливості й жорстоких розправ над представниками правлячого режиму. Повстання очолив розумний і хоробрий буддійський чернець **Чжу Юаньчжан (1328—1395)**, обіцявши відродити колишню велич Китаю. Його підтримала більша частина населення. Повсталі розгромили основні сили монголів і їхніх союзників. У 1368 р. Чжу Юаньчжан захопив владу в країні й проголосив створення нової династії **Мін («Світло»)**.

5 **Відродження «Піднебесної імперії»:** **династія Мін (1368—1644).**

Зміцнення нової династії супроводжувалося кардинальними реформами всіх сфер життя. Перші імператори Мін робили все, щоб ліквідувати наслідки монгольського панування. Селянам роздали землю й установили справедливі податки, активно розвивалося ремесло й торгівля. Літописи згадують 38 великих ярмарків, що проводилися у великих містах країни.

У 1421 р. столицю величезної імперії повернули в Пекін, який назвали *Бейдзин («Північна столиця»)*. Тут розташовувався імператорський палац та засідав уряд країни.

◆ Рис. 9. «Заборонене місто» в Пекіні

◆ Рис. 10. Водяне колесо

◆ Рис. 11. Ділянка Великої Китайської стіни епохи Мін. Будівництво й ремонт стіни тривали понад дві тисячі років

«Заборонене місто»

Імператорський палац, будівництво якого почали представники династії Мін, перетворився на справжнє місто, яке назвали «забороненим». Оточене каналом і високими стінами, воно було центром імператорських володінь у Пекіні. Особливою пишнотою вирізнявся палацовий комплекс Гугун. Він налічував понад 9 тис. будівель (палаці, палати, храми, зали, альтанки тощо). Головний вхід у «заборонене місто» прикрашала брама Тяньаньмін («Ворота небесного спокою»). Над нею велично височіла надбрамна вежа з дахом, укритим глазурованою черепицею. У величезній залі Тронної палати відбувалися урочисті державні церемонії та свята, підписувалися імператорські укази. Вона сягала заввишки 35 м, а її площа становила 2300 м² (тут могли б розміститися 45 класних кімнат). Споруди «забороненого міста» свідчать про високий рівень розвитку китайської архітектури, живопису, скульптури та інших видів мистецтва.

Правителі династії Мін вважали за необхідне усунути загрозу з боку «монгольського» Степу. Були проведені грандіозний ремонт і зміцнення Великої Китайської стіни. Китайські війська здійснили

◆ **Рис. 12.** Чжен Хе на палубі корабля. Сучасний малюнок

каральні походи в Монголію, які супроводжувалися жорстоким *геноцидом* — масовим знищенням чоловічого населення.

Наприкінці XV ст. імперія Мін була найбільшою державою у світі, населення якої досягло 70 млн осіб.

З ініціативи «Сина Неба» були організовані морські експедиції до країн Індійського й Тихого океанів із метою затвердити велич Китаю. Підготовку й проведення експедицій очолив імператорський вельможа **Чжен Хе (1371—1435)**.

Як раб став флотоводцем

Чжен Хе народився в мусульманській родині в південно-західній провінції Китаю Юньнань. Під час завоювання Юньнані військами династії Мін хлопчик був захоплений у полон і переданий на служіння майбутньому імператорові Чжу Ді. Він успішно закінчив навчання в палацовій школі для слуг. Талановитий, відповідальний і відважний слуга просунувся на імператорській службі й став воєначальником. Чжен Хе отримав завдання здійснити грандіозні морські експедиції до «країн Південних морів».

За короткий термін був збудований грандіозний флот, у якому виділялися 62 величезні фрегати. У перше плавання Чжен Хе вивів 652 кораблі (кожен великий корабель супроводжували малі й середні судна). У 1406—1433 рр. під керівництвом Чжен Хе було здійснено сім експедицій до берегів Індокитаю, Філіппін, Індонезії, Індостану, Цейлону, Аравії, Східної Африки.

Історія Середніх віків не знає прикладів таких грандіозних морських подорожей. Китай зміцнив свою велич, але економічної вигоди від плавань не отримав. Для подальшого розвитку країни потрібні були істотні зміни в державному устрої, економіці й культурі.

i

Правління династії Мін знаменувало кінець історії Середніх віків у Китаї.

Запитання й завдання

1. Чи можна вважати справедливим твердження, що час династії Тан був «радісним» для Китаю? 2. Наведіть факти, які доводять, що час Тан став «золотим віком» китайської культури. 3. Чому селянський рух наприкінці IX ст. називають Селянською війною? 4. Проти кого був спрямований гнів повсталих під час Селянської війни? 5. Які особливості устрою китайських міст збереглися до наших днів? 6. Чому Чингізхану і його спадкоємцям удалося підкорити великий і могутній Китай? 7. Чому панування монголів у Китаї було нетривалим? 8. У якому становищі опинилися китайці після монгольського завоювання? 9. Як імператори династії Мін зміцнювали свою владу? 10*. Порівняйте благоустрій китайських і європейських міст у Середні віки. 11*. Чи можна вважати морські експедиції китайців до «країн Південних морів» марними?

?

i

§ 31. Країни й народи Індії в Середні віки

Індія — дивовижна країна, що подарувала людству буддизм — одну з основних світових релігій, високе мистецтво й літературу, унікальне зодчество й велику кількість філософських вчень. У Середні віки країна пережила нескінченні навали завойовників, але зберегла свою самобутність і збагатила світову цивілізацію визначними досягненнями в політичному, економічному й культурному житті.

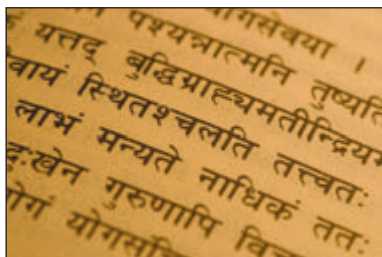
Варто повторити: § 7.

Особливості індійського Середньовіччя.

Початком середньовічної історії Індії зазвичай вважають падіння давньої імперії Гуптів (IV—VI ст.). На місці цієї великої держави виникло багато незалежних князівств. Середньовічна історія Індії охоплює понад тисячу років, і її розділяють на три великі періоди. У сьомому класі ми познайомимося з першими двома періодами історії цієї країни.

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ ІНДІЇ В СЕРЕДНІ ВІКИ

Періоди	Час
Індуський, або домусульманський, період	VI—XIII ст.
Делійський султанат	1206—1526 рр.
Імперія Великих Моголів	1526—1707 рр.

◆ Рис. 1. Рукопис мовою санскрит (фрагмент)

Виділимо кілька важливих особливостей, які відрізняють Середньовічну Індію від історії інших країн Європи й Азії. Із погляду фізичної географії Індія — це величезний субконтинент у Південній Азії, до складу якого входять країни з досить значними відмінностями клімату й географічного положення. У Середні віки в Індії виділяють три великі країни: долина Інду, долина Гангу й власне півострів Індостан. Для Індії характерний жаркий клімат із трьома чітко вираженими порами року (сезон дощів, суха відносно прохолодна зима й сезон посухи).

Китайський монах-пілігрим Сюань Цзан про Індію VII ст.

Територія Індії має приблизно 90 тисяч лі. Із трьох боків її омиває велике море, а на півночі вона межує зі Сніжними горами. Її північна частина — широка, а південна — вузька. Уся територія поділена майже на 70 країн. У всі пори року тут спекотно, землю зрошують дощі, тому волого.

Індія оточена морями Індійського океану, горами, джунглями й пустелями. Географічна замкненість була однією з причин яскравої самотності індійської цивілізації. Проте повній ізоляції Індії перешкодив північно-західний «коридор», через який до країни проникали мігранти й завойовники із Центральної Азії: арійці, гуни, гурджари, араби, тюрки та інші народи.

На території Середньовічної Індії проживало надзвичайно багато народів, що перебували на різних стадіях розвитку й належали до різних рас і спілкувалися різними мовами. Поняття «індієць» рівнозначне до поняття «європеєць». Тому ще в давнину в Індії створили *санскрит* — штучну мову, яку застосовували в державному управлінні, культурі й освіті. Крім місцевих мов і санскриту, використовувалися також перська й арабська мови.

Середньовічна Індія — країна неповторної, самотньої й високорозвиненої цивілізації.

2 Варни й касты.

Ми пам'ятаємо, що в давнину в північних країнах Індії відповідно до релігійних уявлень населення було поділене на чотири варни. Статус і місце варн у суспільстві освячені богами і є непорушними. Людина народжувалася у певній варні й назавжди в цьому

◆ Рис. 2. Походження індійських варн із тіла бога Браhma

◆ Рис. 3. Житла недоторканих у наш час

житті залишалася в ній. Жителі Індії були впевнені, що народження в тій чи іншій варні є результатом поведінки людини в її минулих життях. Праведна поведінка людини в її наступному житті гарантувала народження у вищій варні.

Китайський монах-пілігрим Сюань Цзан про варни

Усе населення в Індії поділене на чотири розряди. До першого належать *брахмани*. Це люди гнучкої поведінки, вони суворо дотримуються приписів релігії, ведуть високоморальний спосіб життя... До другого розряду належать *кшатрії*. Протягом багатьох століть вони становлять правлячу верхівку суспільства. Іноді кшатрії захоплюють владу шляхом узурпації й кровопролиття. Люди третього розряду називаються *вайш'ями*. Вони займаються торгівлею й шукають прибуток — як у своїй країні, так і за її межами. Людей, які належать до четвертого розряду, називають *шудрами*. Це прошарок хліборобів. Шудри займаються обробіткою землі. Місце кожної людини в цих чотирьох розрядах визначається мірою її чистоти або нечистоти... Проте, крім згаданих розрядів, є багато інших груп... Розповісти про всі ці групи важко.

? Про які інші групи згадує китайський монах-мандрівник?

Річ у тому, що на початку християнської ери в індійському суспільстві відбувалися суперечливі процеси, які не вкладалися в систему варн. До індійської цивілізації залучалися нові народи Індостану. Тут були свої жерці, правителі, аристократи, воїни, торговці, чиновники, яких важко було зарахувати до певної варни. На території Індії оселилися завойовники й переселенці (греки, парф'яни, гуни, євреї). З'явилося багато рабів з інших країн.

У межах давніх варн виникли *касти*, яких сьогодні налічується понад три тисячі. Кастами ставали окремі племена, секти, групи осіб зі схожими заняттями. Давні варни зникли.

**Каста — замкнена група людей, спадково
зайнятих у певній сфері діяльності.**

Каста жила на певній території, мала чітку внутрішню ієрархію та організацію, скарбницю, норми моралі й поведінки. За правилами касты до неї не можна вступити, її членом можна тільки народитися.

За межами кастової системи Середньовічної Індії опинилися чандала — *недоторкани*, люди, що займалися забиттям худоби, збиранням нечистот, м'ясники, шкіряники тощо. Житла недоторканих розміщувалися за межами поселень, на обгородженій території. Вважалося, що дотик до чандала або спілкування з ними оскверняє людину й потребує тривалих і складних обрядів очищення.

Кастова система — характерна риса індійського Середньовіччя.

3 **Індуїзм у середньовічній історії Індії.**

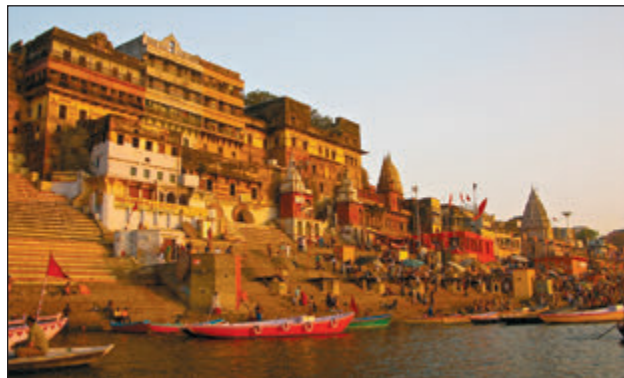
Кастова система повною мірою відповідала *індуїзму* — новій релігії, що сформувалася й зміцнилася в Індії в середині I тис. н. е.

Затвердження ще однієї релігії в Індії минуло спокійно, без релігійних війн і страт еретиків.

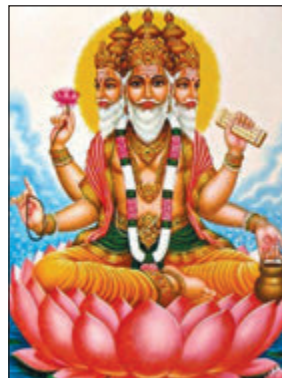
Індуїзм «визнав» багатьох богів давніх релігій і буддизму. У пантеоні індуських богів центральне місце посідає «свята трійця»: творець усього живого — *Брахма*, бог сонячної енергії, добра й справедливості — *Вішну* і втілення руйнівної енергії — *Шива*. Існували також тисячі богів, що уособлювали нескінченно багатий світ індуїзму. Подібно до Зевса, що перетворювався на бика, індуські боги мають свої *аватари* — земні втілення. Наприклад, аватари Вішну — Крішна, Рама, Будда й інші — служать установленню земної гармонії та світопорядку (рис. 5—7).

Основна ідея індуїзму — ідея переродження душі в нове тіло. При цьому кожне нове народження залежить від *карми* — сукупності добрих і поганих справ, зроблених людиною в попередньому житті. Людина має сумлінно дотримуватися прав й обов'язків, які покладаються на неї залежно від касты, статі й віку.

В індуїзмі немає суворої церковної ієрархії священників і жерців, тобто немає пап, патріархів, митрополитів тощо. Тому в Середні віки особлива роль у релігійному й громадському житті приділялася брахманам. На них покладалася відповідальність за бездо-

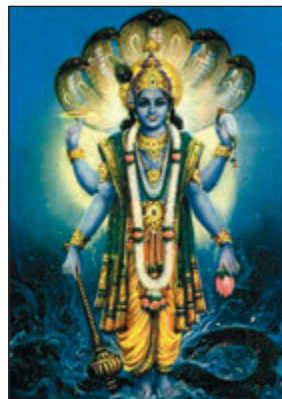
◆ Рис. 4. Варанасі — священне місто індуїзму й буддизму на берегах річки Ганг

◆ Рис. 5. Брахма

ганне виконання обрядів і ритуалів, які забезпечували життєвий успіх і прихильність богів. Вони були носіями релігійних традицій, охоронцями соціального досвіду. Браhmани контролювали суспільне й повсякденне життя «парафіян», навчали їхніх дітей, були духовними наставниками.

Індуїзм відповідав потребам
індійського суспільства
й варново-кастової системи.

◆ Рис. 6. Вішну

4 Індуський період історії Індії (VI—XII ст.).

На політичній карті Середньовічної Індії завжди чітко виділялися три частини: Північна Індія, Декан (центральна частина півострова Індостан) і Південна Індія. Слід пам'ятати, що у V—VII ст. на території Індії зафіксовано близько 50 князівств, які існували одночасно або змінювали одне одного. Історики підрахували, що тільки в Північній Індії в X—XI ст. змінилося понад 30 князівських династій.

Уся повнота влади в князівстві належала спадкоємному правителю — *раджі*. Він видавав закони, очолював військо, здійснював верховний суд. Правитель розподіляв по-

◆ Рис. 7. Шива

◆ Рис. 8. Обладунок раджпута

i

!

датки, які поповнювали князівську скарбницю. Серед раджів існувала сувора ієрархія. У писемних джерелах із перебільшенням стверджується, що навіть незначному правителеві слід було мати 500 коней, 500 слонів, 50 тис. піхотинців, 500 служниць й одну царицю. Багатства раджів дозволяли їм будувати споруди казкової краси. Наприклад, правителі держави Чола у IX ст. збудували храм Брахадісвара, присвячений Шиві. Пірамідальна вежа храму на 60 м височіє над містом Танджавуром. Стіни храму прикрашають незліченні скульптурні зображення богів, героїв і раджів. Споруду оточують захисні стіни, а навколо зовнішньої стіни вирито рів, заповнений водою. Храм Брахадісвара — визначне досягнення мистецтва Середньовічної Індії.

У VIII ст. виникло кілька князівств, створених *раджпутами* — нащадками ефталтів і гурджарів, які захопили частину території Індії й прийняли індуський спосіб життя. До кінця X ст. вони заволоділи практично всією Північною й Центральною Індією.

Раджпути — рицарі Індії

«Раджпут» означає «царський син». Навіть найбідніший із раджпутів не мав права братися за плуг: обробляти землю могли тільки інші касты. Гідними заняттями раджпутів вважалися лише полювання та війна.

Виховання раджпута багато в чому було схожим із вихованням західноєвропейського рицаря. Як і рицареві, раджпуту належало цінувати славу вище за життя, не ганьбити свою зброю нападом на пораненого або ворога, що здався, проявляти неабияку щедрість щодо друзів і васалів, а також шляхетність щодо рівних собі супротивників. Головна якість раджпута — особиста відвага. «На тіло боягуза навіть грифи не сідають» — стверджувало прислів'я. На відміну від західноєвропейського рицаря, виховання справжнього раджпута передбачало обов'язкове знання санскриту й місцевих мов, читання священних книг, трактатів про політику й поетичних творів.

Ціною величезних втрат у 712 р. раджпутам вдалося зупинити вторгнення арабів. Мусульмани захопили лише землі в нижній течії Інду. Шляхом терору там були введені ісламські закони й порядки.

◆ **Рис. 9.** Храм Брахадісвара (XI ст.), присвячений Шиві. Сучасний вигляд

◆ **Рис. 10.** Фортеця раджпутів. Сучасний вигляд

На решту території Індії перше мусульманське вторгнення істотно не вплинуло.

Арабський вчений аль-Джахіз про Індію (IX ст.)

Стосовно індійців ми з'ясували, що вони досягли успіхів в астрономії та арифметиці й мають, зокрема, індійське письмо. Індійці процвітають і в медицині, опанували таємниці лікарського мистецтва... Вони висікають скульптури й зображення... Індійцям належать шахи, а це найшляхетніша гра. В індійців багата поезія, розвинене ораторське мистецтво, медицина, філософія й етика... Від них пішла наука мислити. Наука астрономія походить від них, інші люди її запозичили. Адам, спустившись із раю, вирушив у їхню країну.

В XI—XII ст. на територію роздроблених князівств Північної Індії рушила хвиля нових завойовників. Після розпаду Арабського халіфату виникло кілька войовничих мусульманських держав, що прагнули збільшити свої володіння й статки за рахунок багатих індійських земель. Раджпутам й іншим індійським правителям ледве вдавалося стримувати натиск мусульман.

Незважаючи на вторгнення ворогів, до XII ст. індійська середньовічна цивілізація досягла зрілості й процвітання.

5 Делійський султанат (1206—1526).

Історія першої в Індії мусульманської держави почалася в 1206 р., коли афганський полководець *Кутб ад-Дін* захопив місто Делі й проголосив себе султаном. Почався період тривалого панування мусульманських династій, що змінювали одна одну, але тримали в покорі

індуське населення Північної й Центральної Індії. (Нова держава дістала назву Делійський султанат, рис. 11.) Панівна мусульманська верхівка сприймала підкорене населення як своїх данників, що неминуче призводило до посилення гноблення. Уведення спеціальних податків «за невірність» помітно погіршило становище простих жителів. Індусів не допускали до управління державою, їм забороняли виконувати релігійні обряди, індійських купців і ремісників розоряли.

У результаті тривалого співіснування ісламу та індуїзму сформувалася неповторна *індусько-мусульманська культура*. У цей час в Індії були створені літературні твори, пам'ятки архітектури й скульптури, що збагатили скарбницю світової культури. Індусько-мусульманські досягнення знайшли своє втілення в музиці, живописі, танцях, повсякденному житті й святах, нормах поведінки та звичаях.

Делійські султани чинили запеклий опір військам монголів, що намагалися загарбати їхні індійські володіння. Під час правління султана **Ала ад-Діна (1296—1316)** вдалося не тільки стримати наступ спадкоємців Чингізхана, але й витіснити монголів з Індії. Перемоги султана були переконливим свідченням ефективності тюркської кінноти в поєднанні з традиційною фалангою бойових слонів. Монгольське військо кілька разів було розбите, а численні полонені безжально знищені.

◆ Рис. 11. Делійський султанат

◆ Рис. 12. Монгольське вторгнення в Індію. Сучасний малюнок

Наприкінці XIV ст. Індія поринула в нескінченну низку міжусобиць. Із цього скористався правитель Самарканда **Тимур**. Вторгнення Тимура в Індію в 1398 р. тривало менше ніж півроку, проте він залишив після себе небувале в історії Індії руйнування. Голод став неминучим наслідком. Понад 100 тис. осіб було знищено. Кажали, що місто Делі на два місяці знелюдніло й над ним навіть не літали птахи.

Нові династії делійських султанів не змогли повернути Індії колишньої величі. Черговим завойовником Північної Індії став далекий родич Чингізхана й Тимура правитель Кабула **Бабур**, що заснував у 1526 р. нову державу, яка увійшла в історію як *Імперія Великих Моголів*. Почався останній період історії Середньовічної Індії.

Період Делійського султанату став важливим етапом в історії індусько-мусульманської цивілізації Середньовічної Індії.

Запитання й завдання

1. Назвіть основні періоди середньовічної історії Індії. 2. Визначте характерні особливості історії середньовічної індійської цивілізації. 3. Із якою метою в Індії створили штучну мову санскрит? 4. Що таке каста? Чому каста доповнили варни? 5. Якою була головна ідея індуїзму? 6. Чому віровчення індуїзму відповідало варно-кастовій системі? 7. Чому на межі XII—XIII ст. мусульманським державам вдалося завоювати значну частину Північної Індії? 8. Які наслідки для індійського населення мало завоювання країни мусульманами й утворення Делійського султанату? 9*. Порівняйте владу індійського раджі й новгородського князя. 10*. Що спільного між раджулами й західноєвропейськими рицарями?

СЕРЕДНІ ВІКИ В ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА

Велике переселення народів, що протягом 300 років вирувало на просторах Азії та Європи, призвело до загибелі Західної Римської імперії, а також давніх держав Індії та Китаю. Якісно новий стан державного, суспільного й культурного життя європейських й азіатських цивілізацій утвердився на тисячу років та увійшов в історію під назвою «Середні віки». Підсумкам епохи Середньовіччя присвячений цей параграф.

1 Поділ світу середньовічними цивілізаціями.

У Середні віки світ несподівано змінився. У Європі, Азії й Африці виникло кілька не схожих одна на одну цивілізацій. Вони охопили своїм впливом більшість народів, що згадуються в писемних джерелах.

Спираючись на досягнення античних і варварських народів, у Європі поступово затвердилася християнська цивілізація, країни й держави якої охоплювали землі від Піренеїв до Уралу й Скандинавії. Зберігаючи давні традиції й пристосовуючись до нових умов, розвивалися могутні та своєрідні цивілізації Китаю й Індії. Найбільш молодю і активною виявилася арабо-мусульманська цивілізація. У результаті арабських завоювань VII—IX ст. іслам затвердив свій вплив на землях Північної Африки, Близького Сходу, Середньої та Передньої Азії.

Середньовічні цивілізації значною мірою відрізнялися одна від одної, проте не можна стверджувати, що одні були кращими за інші.

2 Від варварського королівства до станово-представницької монархії.

Середньовічне тисячоліття суттєво змінило державний устрій європейських країн. Від варварських королівств і князівств через феодалну роздробленість провідні країни Європи пішли шляхом створення централізованих національних держав. У багатьох західноєвропейських країнах важливу роль відіграли станово-представницькі збори (парламенти, Генеральні штати, сейми, кортеси тощо). Вони обмежували всевладдя королів й імператорів. Деякі країни й народи увійшли до складу Священної Римської імперії.

◆ Рис. 1. Печерний буддійський храм в Індії

◆ Рис. 2. Пізанська вежа в Італії — шедевр романської архітектури

Інші об'єднували свої держави (Польща й Литва) в умовах постійної зовнішньої небезпеки.

Середньовічна Європа неодноразово показувала свою силу, відбиваючи набіги кочівників, вторгнення сарацинів, навалу монголів у XIII ст. Середні віки стали часом народження й нині існуючих держав, таких як Франція, Англія, Іспанія, Росія, Туреччина тощо.

Іншим історичним шляхом розвивалися азіатські народи, що входили до складу великих імперій у Китаї, Індії й арабському світі. Тут затвердилися держави у вигляді *деспотій*. Правління деспота (імператора, шаха, хана, султана) не обмежувалося законом, усі жителі країни були його підданими. Вважалося, що багатства країни, життя й майно людей належали правителяві.

Середньовічні держави створили необхідні умови для подальшого розвитку народів і країн.

3 Середньовічне суспільство.

У важкі часи Середньовіччя одна людина самотійно вижити не могла. Люди були змушені об'єднувати свої зусилля. Феодали створили феодалну драбину і рицарські ордени. За сприяння духівництва виникли церкви, монастирі, жєбрущі ордени. Трударі об'єднувалися в селянські общини, ремісничі цехи, купецькі гіль-

◆ **Рис. 3.** Створення світу. Середньовічна мініатюра

◆ **Рис. 4.** Альгамбра — палац мусульманських правителів Іспанії

дії. Середньовічні школярі й вчителі створювали університети. Навіть злидарі й бурлаки мали свої об'єднання.

Схожі об'єднання людей існували і в країнах Сходу (монастирі, ордени, общини). В Індії склалася унікальна система розподілу людей на варни й касти. У багатьох східних країнах дуже сильними залишалися родоплемінні відносини.

Наприкінці Середньовіччя розподіл людей на стани, касти, ордени й общини гальмуватиме подальший розвиток суспільства.

4 Духовне життя в Середні віки.

Духовне життя людини визначалося релігійними потребами, мораллю й правилами. У цей час зміцніли й затвердилися світові релігії, які поділили між собою все цивілізоване людство.

У Ранньому Середньовіччі вчення Конфуція в Китаї стало релігією. За наказом імператора на честь давнього мудреця почали зводити храми й здійснювали жертвоприношення. Конфуціанство називають «релігією порядку», що зміцнює одноосібне всевладдя «Сина Неба». Китайський буддизм і даосизм створили необхідні умови для самовдосконалення людини, розвитку наук про природу й суспільство.

Індуїзм, що склався в Індії в I тис. н. е., з одного боку, закріплював, освячував розподіл людей на варни й касти, але з другого, — відрізнявся високим рівнем толерантності до інших релігій і культур.

За короткий історичний період іслам перетворився на світову релігію, поширюючи досягнення арабо-мусульманської культури. Важливою особливістю духовної культури країн ісламу став розвиток наукових знань в області математики, астрономії, географії й історії.

Християнство поділилося на дві великі гілки — католицтво й православ'я. Проте середньовічне християнство сприяло розвитку всіх напрямків культури й видів мистецтва. Із середньовічних монастирських шкіл вирости університети, зародилися початки наукових досліджень.

Духовне життя середньовічного суспільства визначило появу культури гуманізму й Відродження в провідних країнах Європи.

5 Досягнення матеріальної культури.

Матеріальний світ середньовічної людини змінювався дуже повільно. Селянські знаряддя праці, інструменти ремісника, транспорт-

◆ Рис. 5. Храм Неба в Пекіні (1420 р.)

◆ Рис. 6. Китайський корабель і європейська каравела
? Який із цих кораблів XV ст. був краще пристосований до далеких морських мандрів?

ні засоби вдосконалювалися, але ці зміни не були кардинальними, розтягувалися в часі й не впливали на життя людини.

Варто також пам'ятати, що країни східних цивілізацій протягом усієї доби Середньовіччя випереджали Європу в розвитку науки, техніки й матеріального світу в цілому. Через кілька століть у європейських країнах почали користуватися відкриттями й досягненнями східних цивілізацій: порох і вогнепальна зброя, папір і друкарство, компас, алгебра й «арабські» цифри.

Останні два століття епохи Середньовіччя стали часом рішучих змін у матеріальній культурі західноєвропейських країн. Як завжди, найпомітніший прогрес відбувся в галузі озброєнь. З'явилися облогові й польові гармати, здатні вирішити долю будь-якої фортеці. Це переконливо довела артилерія османів під час штурму Константинополя, що вважався неприступним. Ручна вогнепальна зброя (аркебузи) швидко звела нанівець усі переваги закутих в обладунки рицарів. «Воюючий стан» замінила дисциплінована наймана піхота.

М'язову силу людини й тварин повсюди змінило водяне колесо. Помітними були досягнення в області механіки — ремісники застосовують свердлильні, токарські й шліфувальні верстати. На вежах міських ратуш з'являється механічний годинник. Зростання торгівлі стимулює появу нових типів морських суден.

Середні віки створили необхідні умови для подальшого бурхливого розвитку європейської цивілізації в епоху Нового часу.

Основні терміни і поняття

Абат — настоятель монастиря (абатства).

Анафема — *відлучення* від церкви, поєднане з прокляттям.

Аскетизм — придушення бажань, відмова від розкоші й навіть більшості зручностей, обмеження в їжі й сні, заповідання собі фізичних страждань із метою співучасті в муках Христа для спокути гріхів; **Аскет** — людина аскетичної поведінки.

Булла — папський указ, що є обов'язковим для віруючих.

Бюргер — повноправний громадянин.

Бюрократія — система влади, що здійснюється через чиновників, які призначаються урядом.

Ваганти — мандрівні студенти й *кльрики*; у їхньому середовищі виникла своєрідна латиномовна література.

Васал — особа, що одержала від *сеньйора феода* у володіння за несення служби.

Відлучення — виключення з релігійної общини або із церкви в цілому.

Вікінги — у Скандинавії учасники морських торговельних і завойовницьких походів.

Вітраж — орнаментальне або сюжетне зображення з кольорового скла, що зазвичай розміщується у вікнах.

Герцог — 1) у Ранньому Середньовіччі — військовий вождь племені; 2) пізніше — титул великого феодального власника.

Гільдія — об'єднання купців.

Готика, готичний стиль — архітектурний стиль XII—XVI ст., переважно церковний.

Граф — 1) у Ранньому Середньовіччі посадова особа, представник влади короля в окрузі; 2) пізніше — титул феодального власника.

Графство — 1) князівство на чолі з графом; 2) в Англії — адміністративний округ.

Десятина — податок у вигляді 1/10 доходів (урожаю, грошового прибутку та ін.) на користь церкви.

Джихад — боротьба мусульман за зміцнення віри.

Диспут — публічний спір на якусь тему.

Дож — глава Венеціанської (довічний) і Генуезької (обирався на певний строк) республік.

Домен — 1) усі земельні володіння феодала, на яких безпосередньо здійснюється його влада; 2) частина маєтку, на якій феодал господарював.

Домініканці, або «брати-проповідники» — члени чернечого *ордену*, які давали обітницю бідності й зобов'язання проповіді проти еретиків.

Донжон — центральна вежа замку.

- Єпископ** (грец. «наглядач») — духовний глава адміністративно-територіальної церковної одиниці.
- Єресь** — течія, що відхиляється від офіційного віровчення або ворожа йому.
- Єрархія** — 1) у широкому розумінні — розташування частин й елементів цілого в порядку підпорядкування від вищих до нижчих; 2) драбина супідрядних церковних і світських посад.
- Іконоборство** — релігійний рух у VIII — першій половині IX ст., спрямований проти шанування ікон.
- Інвеститура** — 1) церемонія введення *васала* у володіння *феодом* (світська інвеститура); 2) церемонія введення *єпископа* на посаду духовного глави єпархії (церковна інвеститура).
- Інквізиція** — церковна судово-поліцейська установа для боротьби з *єресями*.
- Іслам** — одна з найпоширеніших у світі релігій, що виникла в Аравії в VII ст.; її засновник — Мухаммад.
- Іудаїзм** — релігія євреїв; Святе Письмо іудеїв — **Старий Заповіт**.
- Кардинал** — у католицькій церкві вища духовна особа (після *папи*); кардинали є найближчими радниками й помічниками папи й обирають його зі свого середовища.
- Каста** — замкнена група людей, спадково зайнятих у певній сфері діяльності.
- Католицизм, або католицтво** — один з основних напрямків християнства, що сформувався в Західній Європі; інша назва — латинська церква.
- Клір** — духівництво; **клірик** — член духівництва.
- Конунг** — вищий представник родової знаті, військовий ватажок.
- Коран** — священна книга мусульман.
- Курія** — вищий дорадчий орган при королях і папах (римська курія), що складався з найближчих радників і вищих посадових осіб.
- Лорд** — в Англії: 1) великий землевласник; 2) представник вищої титулованої аристократії.
- Магнат** — представник вищої аристократії.
- Майордом** — 1) управитель; 2) у VII — середині VIII ст. — вища посадова особа у Франкській державі, правитель королівства.
- Майстер** — повноправний ремісник, член *цеху*, власник майстерні.
- Мініатюра** — невелике живописне зображення в рукописній книзі.
- Миропомазання** — обряд помазання чола, рук, грудей, очей, вух і ніздрів особливою олією, що називалася **миро**; застосовувався при коронації монарха.
- Мулла** — глава мусульманської общини.
- Орден** — 1) централізована організація ченців, що прийняли однаковий статут; у часи Хрестових походів — також організація рицарів, що присягалися боротися з нехристиянами (**духовно-рицарський орден**).

- Палітурник** — майстер, який опрацює книги в обкладинки.
- Паломництво** — подорож віруючих до місць, що відзначені особливою святістю; назва походить від звичаю прочан привозити пальмові гілки з Палестини.
- Папа** — глава католицької церкви, водночас — римський *єпископ*.
- Парламент** — у Середні віки станово-представницький законодавчий орган.
- Патриціат** — привілейована верства найбільш багатих і знатних городян.
- Пер** — звання представників вищої аристократії у Франції й Англії, щодо яких монарх був «першим серед рівних».
- Підмайстер** — ремісник, який успішно витримав термін учнівства та працює у *майстра* за плату.
- Раджпут** — представник войовничої касты, що входила до варни кшатріїв в Індії.
- Раджа** — спадкоємний правитель індійського князівства.
- Рейхстаг** — у Середньовічній Німеччині збори представників імперських станів (курфюрстів, імперських князів) та імперських міст.
- Реконкіста** — зворотне відвоювання християнами іспанських і португальських земель у мусульман у VIII—XV ст.
- Реліквія** — збережені останки (моці) святих і предмети, які їм належали, що наділені в очах віруючих особливою благодійною силою.
- Романський стиль** — архітектурний стиль X—XII ст.
- Секта** — релігійна група, що відділилася від панівної церкви.
- Сеньйор** — пан, земельний власник, що має залежних від нього селян і васалів.
- Собор** — 1) великий християнський храм; 2) збори вищого духовництва в межах держави (помісний собор) або всієї церкви (всесвітній собор).
- Схизма** — розкол у церкві.
- Схоластика** — тип релігійної філософії, що характеризується прагненням логічних доказів.
- Теологія** — богослов'я, наука про божественне.
- Трубадури** — ліричні поети-співаки в Південній Франції, що оспівували переважно рицарське кохання.
- Узурпація** — незаконне захоплення влади в країні; привласнення чужих прав на що-небудь.
- Феод** — спадкове володіння, передане *сеньйором васалові* на умовах несення служби.
- Францисканці**, або «менші брати» — члени чернечого *ордену*, які давали обітницю бідності.
- Халіф** — світський і духовний глава мусульман.
- Хіджа** — переїзд Мухаммада і його прихильників із Мекки в Медину; вважається початком мусульманського літочислення (16 червня 622 р.)
- Цех** — об'єднання міських ремісників однієї або декількох подібних спеціальностей.
- Шедевр** — виріб, який повинен виготовити *підмайстер*, щоб скласти іспит на право вважатися *майстром*.
- Яничари** — особливе військо в Туреччині від XIV ст., підпорядковане султану.

ЗМІСТ

Передмова	3
§ 1. Цивілізаційна спадщина Стародавнього світу.....	5
§ 2. Вступ до історії Середніх віків	9
Розділ I. Перші середньовічні держави	15
§ 3. Велике переселення народів і його наслідки	16
§ 4. Франкська держава у V—IX ст.	22
§ 5. Візантія — спадкоємиця Римської імперії. Злети й падіння.....	30
§ 6. Практичне заняття. Виникнення слов'янської писемності. Кирило і Мефодій.....	37
§ 7. Виникнення ісламу. Арабський халіфат і його розпад.....	41
§ 8. Практичне заняття. Вплив Візантії, імперії Карла Великого, перших Арабських халіфатів на становлення Середньовічної Європи...	50
Розділ II. Середньовічний світ Західної Європи	53
§ 9. Середньовічне суспільство	54
§ 10. Практичне заняття. Замок. Рицарські традиції. Життя селян	58
§ 11. Середньовічне місто	65
§ 12. Життя середньовічного міста	70
§ 13. Повсякденне життя людей у Середні віки	75
Розділ III. Європейське суспільство і держави в X—XV ст.....	81
§ 14. Епоха вікінгів (VIII—XI ст.).....	82
§ 15. Практичне заняття. Хрестові походи. Наслідки Хрестових походів.....	88
§ 16. Середньовічна держава.....	96
§ 17. Англія в XI—XV ст.....	103
§ 18. Франція у X—XV ст.....	111
§ 19. Священна Римська імперія	117
§ 20. Італія та Іспанія в Середні віки	122

Розділ IV. Матеріальний і духовний світ Європейського Середньовіччя	129
§ 21. Наукові і технічні досягнення Середньовіччя. Друкарство	130
§ 22. Практичне заняття. Середньовічні школи та університети. Життя середньовічного студента	134
§ 23. Християнська церква й середньовічне суспільство	141
§ 24. Християнські храми в житті й культурі Середньовіччя	148
§ 25. Культура Середньовіччя. Раннє Відродження й гуманізм	155
Розділ V. Країни Центральної та Східної Європи в X—XV ст.	161
§ 26. Західні слов'яни та їхні сусіди в Середні віки	162
§ 27. Виникнення й зміцнення Московської держави. Монгольська навала на Русь	170
§ 28. Новгородська боярська республіка	180
Розділ VI. Середньовічний Схід	189
§ 29. Утворення Османської імперії	190
§ 30. «Піднебесна імперія» у Середні віки	198
§ 31. Країни й народи Індії в Середні віки	207
Середні віки в історії людства	215
Основні терміни і поняття	220

Навчальне видання

Д'ЯЧКОВ Сергій Володимирович

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Підручник для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Редактори *Л. А. Шведова, Н. П. Гур'єва, С. С. Павлюченко*

Технічний редактор *В. І. Труфен*

Верстка *А. В. Плisko*

Коректор *Ю. О. Беседа*

Підписано до друку 18.09.2015. Формат 70×90/16. Папір офсетний. Гарнітура Шкільна.
Ум. друк. арк. 16,38. Обл.-вид. арк. 19,66. Наклад 1064 прим. Замов. _____

ТОВ Видавництво «Ранок».

Свідоцтво ДК № 3322 від 26.11.2008. 61071 Харків, вул. Кібальчича, 27, к. 135.

Для листів: 61045 Харків, а/с 3355. E-mail: office@ranok.com.ua

Тел. (057) 719-48-65, тел./факс (057) 719-58-67.

www.ranok.com.ua